

ВІСНИК

ЛДУВС

імені Е.О. Дідоренка

4'2008

ВІСНИК

Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 4

Луганськ
2008

*Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстраційне свідоцтво ЛГ № 1052-173/ПР, видане Головним управлінням юстиції у Луганській області 21.05.2008 р. * Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук *

4

2008

Редакційна колегія:

Комарницький В.М.	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
Козаченко І.П.	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
Розовський Б.Г.	- д-р юрид. наук, проф.
Бурбело О.А.	- д-р екон. наук, проф.
Віленська Е.В.	- д-р філос. наук, проф.
Замойський І.Є.	- д-р юрид. наук
Лазор Л.І.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України
Бобкова А.Г.	- д-р юрид. наук
Знаменський Г.Л.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України
Малишева Н.Р.	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України
Мамутов В.К.	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
Сегай М.Я.	- д-р юрид. наук, проф., акад. АПрН України
Левченко О.І.	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)
Кучер Ю.О.	- канд. юрид. наук, доц.
Сілюков В.О.	- канд. юрид. наук, доц.
Бірюков В.В.	- канд. юрид. наук, доц.
Литвинов О.М.	- канд. юрид. наук, доц.
Беніцький А.С.	- канд. юрид. наук, доц.

Для науковців та юристів-практиків.

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.
☎ 35-11-57, 52-35-00, факс 93-50-77

ВИМОГИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОРЯДКУ ПОДАЧІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДО "ВІСНИКА ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА"

У "Віснику Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка" публікуються лише ті матеріали, які відповідають вимогам Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК України. - 2003. - № 1).

1. Статті приймаються українською та російською мовами обсягом до 10 сторінок (формат А4, прифт Times New Roman, розмір - 14, розмір виноска - 12, інтервал - 1,5). Статті подаються в роздрукованому й електронному вигляді на дискеті. Нумерація виноска має бути окремою для кожної сторінки.

2. Текст набирається на комп'ютері в редакторі Word for Windows.

3. У заголовку статті вказується її назва, ім'я, по батькові та прізвище автора. Наприкінці статті подається анотація до неї англійською мовою.

У додатку до статті зазначається місце роботи та посада автора, науковий ступінь і звання (якщо такі є), адреса, контактний телефон (службовий і домашній).

4. Разом з авторським оригіналом слід додавати 2 рецензії, витяг із протоколу засідання кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до опублікування. До статей, які подаються аспірантами, здобувачами, ад'юнктами, необхідно додавати направлення наукового керівника.

5. Рукопис має бути ретельно вчитаний, виправлений і підписаний автором (усіма співавторами).

6. Іноземний текст й окремі іноземні слова повинні бути звернені з оригіналом.

7. До кожної цитати в статті дається посилання на її джерело (джерела оформлюються до вимог Бюлетеня ВАК України. - 2008. - № 3).

При використанні літературних джерел треба вказувати:

а) для журналів – прізвище, ім'я та по батькові автора статті, її назву, найменування журналу, рік видання, номер, сторінку;

б) для книг – прізвище, ім'я та по батькові автора, назву книги, місто, де книга видана, найменування видавництва, рік видання, сторінку.

8. Усі бібліографічні елементи іноземних джерел слід давати тільки мовою оригіналу.

9. При посиланні на законодавчий акт необхідно у виносці навести його повну офіційну назву і вказати джерело, де він опублікований.

Ми працюємо на таких засадах:

1. Відповідальність за достовірність фактів, за точність усіх посилань покладається на авторів.

2. Редакція має право робити скорочення й редакційні зміни.

3. Оцінку актуальності поданих статей і формування змісту "Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ" проводить редакційна колегія. Кожна з отриманих статей проходить обов'язкове внутрішнє, а в разі потреби – і зовнішнє рецензування.

4. Рукописи редакцією не повертаються.

5. При недодержанні перелічених правил підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його.

Телефони для довідок: міський – 8 (0642) 35-11-57,
внутрішній – 12-57.

Редакційна колегія

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

О.В. Лавріненко

ВІДМЕЖУВАННЯ "ПРИНЦИПІВ" ВІД СУМІЖНИХ ЮРИДИЧНИХ КАТЕГОРІЙ У КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ РОЗРОБОК: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Знання принципів, як справедливо наголошував французький філософ Клод Гельвецій, легко компенсує незнання деяких фактів¹, а М.Г. Чернишевський свого часу зазначав, що: "у кого не осознаны принципы во всей логической полноте и последовательности, у того не только в голове сумбур, но и в делах глупость"². Проте сьогодні, як слушно наголошує П.Л. Фріс, "важко знайти двох авторів, які зійшлися б у думці щодо числа... принципів, не говорячи вже про їх зміст"³, а М.І. Ковалев характеризує такий стан у систематизації правових принципів як "стадію одиночних і неорганізованих пошуків", коли кожен дослідник блукає в хаотичному нагромадженні матеріалу, "вивуджує" окремі правові поняття, визначення, специфічні риси і на свій страх та ризик "нагороджує" їх титулами принципів права⁴. Останній вислів можна екстраполювати на характеристику стану досліджень галузевих принципів трудового права. Зважаючи на викладене, автор цієї статті вже звертав увагу на окремі аспекти

¹ Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. – М.: Соцэкгиз, 1938. – С. 329.

² Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. – М.: Гослитиздат, 1949. – Т. 9. – С. 335.

³ Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 50.

⁴ Ковалев М.И., Воронин Ю.А. Криминология и уголовная политика. – Свердловск: Изд-во УрГУ, 1980. – С. 131.

зазначеної проблематики¹, але цього разу поставлено завдання – дослідити кризь призму аналізу наявних теоретико-методологічних підходів проблемні аспекти тлумачення змісту категорій "принципи", розмежування останніх із суміжними категоріями в царині галузевих юридичних наук.

Як відомо, галузевий категорійно-понятійний апарат юриспруденції "повинен бути не звичайним набором термінів, а сукупністю підпорядкованих та узгоджених понять, кожне з яких має своє місце

¹ Лаврінченко О.В. Теоретико-правове дослідження чинників розвитку та понятійного апарату вчення про принципи трудового права // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2006. – № 3. – С. 279 – 292; Лаврінченко О.В., Проскураков П.Д. Дефініція поняття "принципи трудового права": теоретико-правовий аналіз // Розвиток наукових досліджень '2006: Мат-ли ІІ міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 27-29 листопада 2006 р. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2006. – Т. 3. – С. 37 – 42; Лаврінченко О.В., Проскураков П.Д. Учення про принципи трудового права: детермінанти його еволюції та напрямки вдосконалення // Актуальні проблеми та тенденції в сучасній науковій думці на зламі століть: Зб. наук. тр. / Голов. ред. проф. А.Г. Козлов. – К.: МАУП, 2007. – Вип. 2. – С. 33 – 41; Lavrinenko O.V. Features of application of the mechanism of social partnership in system of relations, which arise and are realized during service by workers of law-enforcement bodies (IAB) of Ukraine: theoretical aspects // Klicove aspekty vedecke cinnosti – 2008: Mat-ly IV mezln. vedecko-prakt. konf., Praha, 15-31 ledna 2008 r. – Praha: Education and Science, 2008. – D. 4. – S. 60 – 62; Лаврінченко О.В. Сучасне доктринальне тлумачення змісту поняття "принципи державної служби": онтолого-правові та теоретико-методологічні аспекти // Розвиток наукових досліджень '2007: Мат-ли ІІІ міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 26 – 28 листопада 2007 р. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2007. – Т. 11. – С. 51 – 55; Лаврінченко О.В. Місце, роль і значення принципів загальносоціального та юридичного права в структурі сучасного механізму правового регулювання // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2007. – № 3. – С. 29 – 44; Лаврінченко О.В. Використання природно-правової доктрини в дослідженні основних засад правового регулювання соціально-трудових відносин: питання теорії та методології // Розвиток наукових досліджень '2007: Мат-ли ІІІ міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 26 – 28 листопада 2007 р. – Полтава: ІнтерГрафіка, 2007. – Т. 3. – С. 184 – 188; Лаврінченко О.В. Роль і значення основних засад загальносоціального права в системі сучасного юридичного права України: загальнотеоретичні та філософсько-правові аспекти // Актуальні проблеми цивільного права та цивільного процесу: Зб. доп. та тез повідомлень учасників всеукр. наук.-практ. конф., м. Донецьк, 26 жовтня 2007 р. – Донецьк: ДЮІ ІДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2007. – С. 45 – 52; Лаврінченко О.В. Особливості застосування трудо-правового принципу поєднання єдності й диференціації правового регулювання під час комплектування атестованого персоналу ОВС України // Наука: теорія і практика – 2007: Мат-ли ІV міжн. наук.-практ. конф., Przemysl, 16-31 sierpnia 2007 r. – Przemysl: Nauka i studia, 2007. – Т. 3. – S. 51 – 52; Лаврінченко О.В. Проблеми тлумачення змісту галузевих принципів трудового права: аналіз наукової доктрини // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2008. – №2. – С. 201 – 220; Лаврінченко О.В. Теоретико-правове дослідження концептуально-методологічних підходів дефініювання поняття "принципи трудового права" // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2008. – Вип. 2. – С. 132 – 141.

й призначення"¹. Попри це, певні суперечності можна спостерігати в численних авторських позиціях, зокрема в сентенціях доцента Г.О. Пономаренко, які викладені цим автором у науковій статті з редакційно суперечливою назвою – "Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку (саме так зазначено в назві публікації – прим. авт.) забезпечення внутрішньої безпеки держави"². Суперечливість у назві вбачасмо через те, що будь-які "засади" – це по суті витоки, вихідні ідеї, себто принципи, а характеристика "напряму" чи "напрямок" забезпечення (реалізації) – органічно пов'язана з використанням децю інших, на відміну від попереднього випадку – "динамічних" категорій: "функції"³, "форми"⁴, "режими"⁵, і тому "засади", як про це пише автор статті, не можуть бути водночас "напрямком забезпечення" одного й того ж явища. "Засади" існують апіорі й незалежно від "напряму" чи "напрямів" реалізації, чи навіть певних особливостей реалізації даного явища. Автор указаної наукової статті спочатку зазначає, що "управління внутрішніми справами як напрямком забезпечення внутрішньої безпеки держави здійснюється відповідно до правових норм, що містяться в нормативних актах різної юридичної сили і в сукупності становлять правові засади управління (тобто, дослідником ототожнюються такі поняття, як "норми", "акти" та "засади управління", із чим погодитися важко, принаймні – з огляду на вже наступну тезу дослідника – прим. авт.). Проте не всі відносини, які виникають, змінюються та припиняються в процесі управління внутрішніми справами, урегульовані правовими нормами, тобто можна говорити також про організаційні засади управління (остання теза суперечить попередній, адже попередньо поняття "засади управління", яке в даному контексті розглядається автором як родово за обсягом і таке, що пов'язане лише із системою правових норм та актів, у останньому випадку заперечується через характеристику видового поняття – "організаційні засади управління", яке вже

¹ Головіна С.Ю. Формирование понятийного аппарата трудового права // Государство и право. – 1998. – № 8. – С. 6.

² Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2007. – № 12. – С. 181.

³ Курс административного права и процесса. – М.: Изд-е г-на Тихомирова М.Ю., 1998. – С. 667.

⁴ Алексин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации. – М.: ЗЕРЦАЛО, ТЕИС, 1996. – С. 559 – 560; Тихомиров Ю.А. Публичное право. – М.: БЕК, 1995. – С. 248 – 249.

⁵ Тихомиров Ю.А. Публичное право. – М.: БЕК, 1995. – С. 242 – 243.

навпаки – пов'язується зі сферою реалізації суспільних відносин, що не регулюються правом. Крім зазначеного можна дійти хибного висновку, що "організаційні засади" знаходяться поза сферою впливу правових норм, тобто протиставляються такому поняттю, як "правові засади" – прим. авт.). Аналіз наукової літератури з проблематики управління внутрішніми справами¹, – далі зауважує Г.О. Пономаренко, – дозволив висновувати, що під час розгляду правових та організаційних засад управління у цій сфері вчені (зокрема Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла, С.В. Ківалов, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Д.М. Овсянко та ін.), як правило, досліджують компетенцію суб'єктів управління внутрішніми справами та її організаційно-функціональну структуру, об'єкти управління тощо, не надаючи окремого аналізу правові та організаційні засади управління в ній², що обумовлює актуальність обраного напрямку наукового пошуку³. Якщо це так (а відповідальність за такий критичний висновок покладаємо на автора статті – прим. авт.), то, зрозуміло, зауваження – слушне, принаймні – логічно обгрунтоване. Але, коли нижче детальніше ознайомлюєшся зі змістом наведених експлікацій "правових" і "організаційних" засад самого автора статті, то виявляєш не викриття попередньо зазначених ним недоліків у працях указаних дослідників, а чергове підтвердження, "популяризацію" власне цілком обгрунтованого за суттю авторського зауваження (засновку): "аналізуючи "засади", безпосередньо про останні – по суті ані слова!". Так, завданням статті, – зазначає її автор – доцент Г.О. Пономаренко, – є "окремий розгляд правових і організаційних засад управління внутрішніми справами", а потім зазначає таке: "до перших... необхідно віднести систему правових актів (загальнодержавних та відомчих; законодавчих та підзаконних тощо), які містять правові норми і у зв'язку із цим і регу-

люють певні правовідносини, а саме: адміністративні; кримінально-правові; фінансові; господарські та інші. У цьому масиві нас цікавить система правових актів, які містять адміністративно-правові норми і у зв'язку із цим регулюють суспільні відносини, що виникають, змінюються чи припиняються під час управління внутрішніми справами". Далі автор переходить до огляду існуючих систем класифікації правових актів загалом і пише таке: "Науковцями пропонувані різні критерії класифікації правових актів, під якими, як правило, слід розуміти "акт волевиявлення", (рішення) уповноваженого суб'єкта права, що регулює суспільні відносини за допомогою встановлення (зміни, скасування, зміяві сфери дії) правових норм, а також визначення (зміни, припинення) на основі цих норм прав і обов'язків учасників конкретних правовідносин, міри відповідальності конкретних осіб за скоєнні ними правопорушення...". Після цього Г.О. Пономаренко аналізує особливості правового акту й зазначає, що "особливістю будь-якого правового акта (гадаємо, тут має йтись не про "особливість", а, скоріше, "властивість", "ознаки" тощо, адже "особливе" не може бути притаманне "будь-якому" акту. Тоді це вже не "особливість", яка пов'язана з характеристикою "спеціального", "одиночного", але аж ніяк не "загального" – прим. авт.) є те, що він має офіційний характер, у зв'язку із чим обов'язковий для виконання, виражає волевиявлення вповноваженого суб'єкта, спрямований на регулювання суспільних відносин, установлює правові норми, а також конкретні правовідносини та спричинює певні правові наслідки"¹. Після цього Г.О. Пономаренко повертається до питання класифікації правових актів та вдається до більш детального аналізу систем класифікації та особливостей нормативно-правових актів у сфері управління внутрішніми справами². Далі Г.О. Пономаренко, переходить до розгляду об'єктів

¹ У науковій статті, про яку йдеться, використано (відповідно до наведеного переліку використаної літератури), за винятком одного джерела, суто навчально-методичну літературу. Тому важко зрозуміти, які ж саме наукові праці автор статті мав на увазі, а тим більше коли наголошує на аналізі "наукової літератури з проблематики управління внутрішніми справами", яка взагалі в цій статті не використовувалася автором.

² Тут також важко погодитися з думкою автора статті, адже, прийдом, вітчизняний дослідник О.В. Кузьменко в 2005 році підготував і опублікував цілу наукову монографію "Теоретичні засади адміністративного процесу", де один із параграфів, а саме – 2.7, і має назву "Принципи адміністративно-процесуального права" [Кузьменко О.В. Теоретичні засади адміністративного процесу. Монографія. – К.: Атіка, 2005. – С. 136 - 155].

³ Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2007. – № 12. – С. 181.

¹ Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2007. – № 12. – С. 182.

² Автор указаної статті зазначає, що "...правові акти класифікують за: 1) формою вираження: письмові; усні; конклюдентні; 2) кількістю суб'єктів, щодо яких спрямовано їх дію: нормативні; індивідуальні. У науці адміністративного права акти управління як різновид правових актів, особливістю яких є суб'єкт їх видання (орган виконавчої влади) та підзаконний характер, класифікують за: 1) юридичними властивостями; 2) дією в просторі; 3) характером компетенції органів, які їх видають; 4) органами, які видають акти. Так, особливість нормативних актів управління внутрішніми справами, – наголошує автор статті, – полягає в тому, що вони адресовані значному або необмеженому колу органів і громадян, виконують важливу роль в організації діяльності загальних чи спеціальних суб'єктів управління внутрішніми справами. До таких належать акти

правового регулювання зазначених вище нормативних актів та їхньої ролі¹. Після цього, автор статті знову повертається до класифікації, але тепер

управління, які встановлюють правила поведінки в громадських місцях, відповідальність за порушення таких правил; правила дотримання безпеки під час користування джерелами підвищеної небезпеки; процедури отримання дозволів на користування об'єктами, на які поширюється дозвільно-реєстраційний порядок; визначають основні завдання та повноваження міліції, внутрішніх військ, громадських формувань з охорони громадського порядку та інших спеціальних суб'єктів управління внутрішніми справами тощо. Індивідуальні акти управління встановлюють, змінюють або припиняють конкретні адміністративні правовідносини. Вони відрізняються від нормативних тим, що спрямовані (стосуються) конкретних суб'єктів управління внутрішніми справами, а їх дія припиняється після здійснення встановлених у них прав і обов'язків, тобто після одностороннього їх застосування... У науковій літературі окремо пропонуються критерії класифікації нормативно-правових та індивідуальних актів. Наприклад, за юридичною силою (ієрархією) нормативно-правові акти поділяють на закони (законодавчі акти) та підзаконні нормативні акти. Крім того, правові акти в сфері управління можна класифікувати за такими критеріями: 1) за сферою дії: а) загальні (стосуються всіх учасників правовідносин, які складаються в сфері внутрішніх справ, наприклад, встановлення правил поведінки в громадських місцях, дозвільного порядку отримання права на користування зброєю тощо); б) спеціальні (стосуються окремої групи суб'єктів, наприклад, осіб, щодо яких встановлено адміністративний нагляд; громадян, які виїждять за кордон, купують зброю тощо і у зв'язку з цим повинні дотримуватись встановлених правил; працівники міліції, які застосовують зброю, тощо); в) локальні (їх дія обмежена певною територією, наприклад ті, що встановлюють правила дотримання тиші у тому чи іншому, населеному пункті); 2) за характером волевиявлення: а) акти встановлення норм права; б) акти зміни норм права; в) акт, скасування норм права; 3) за галуззю законодавства: а) цивільні; б) кримінальні; в) адміністративні та інші; 4) за характером приписів, які містяться в правових актах: а) дозвільні (тобто ті, які дозволяють здійснювати дії або втримуватись від них); 2) зобов'язальні (зобов'язують здійснити певні дії); 3) забороняючі (забороняють здійснювати певні дії чи бездіяльність)" [Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. - 2007. - №12. - С. 183 - 184].

¹ Із цього приводу автор статті зазначає, що "...визначають різні об'єкти правового регулювання, основою якого є правові акти... Системний погляд на роль правових актів у регулюванні управління внутрішніми справами дозволяє дійти висновку, що за допомогою правових норм, які в них містяться, здобувають юридичне закріплення: 1) система суб'єктів загальної та спеціальної компетенції в сфері управління внутрішніми справами та їх компетенція щодо забезпечення внутрішньої безпеки. Їх організаційна та функціональна структура; 2) дозвільні, зобов'язувальні чи забороняючі вимоги в цій сфері; 3) форми, методи та напрямки управління внутрішніми справами; 4) система об'єктів, на які спрямоване управління у сфері внутрішніх справ; 5) основні засади взаємодії та координації суб'єктів управління внутрішніми справами; 6) гарантії правового та соціального захисту суб'єктів управління внутрішніми справами; 7) основні засади контролю та нагляду у цій сфері" [Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. - 2007. - № 12. - С. 185].

уже адміністративно-правових відносин та їхньої структурно-видової характеристики¹. За структурою й логікою викладу матеріалу в аналізованій нами науковій статті Г.О. Пономаренко "Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави", усе означене стосується характеристики "правових засад управління внутрішніми справами". Тобто, характеризуючи "правові засади" - по суті - "принципи", "основи" здійснення управління в цій царині діяльності держави автор статті припускається аналізу винятково існуючих у науці систем

¹ Автор статті наголошує: "Що стосується адміністративно-правових відносин, які виникають змінюються чи припиняються під час управління внутрішніми справами, то їх, на нашу думку, доцільно звести у дві узагальнюючі групи: 1) зовнішньо-правоохоронні, що безпосередньо пов'язані з виконанням основних завдань та функцій у сфері управління внутрішніми справами (охорона, захист та забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб та прав і законних інтересів юридичних осіб; боротьба із правопорушеннями; забезпечення охорони та захисту громадського порядку, громадської безпеки та власності). Виконуючи такі завдання та функції, суб'єкти управління внутрішніми справами вступують у різноманітні адміністративно-правові відносини з державними та громадськими органами (організаціями), підприємствами, установами та окремими фізичними особами, які не входять до їх організаційно-штатної структури. Такі адміністративно-правові відносини складаються із приводу: розгляду звернень громадян; застосування заходів; адміністративного примусу; видавання дозволів (ліцензій, сертифікатів) тощо; 2) внутрішньо-організаційні, особливості яких полягає в тому, що вони мають внутрішнє спрямування і здебільшого мають забезпечувальний характер, тобто спрямовані на організацію виконання основних завдань та функцій з управління внутрішніми справами, у зв'язку із чим регулюють: процедуру розроблення та прийняття посадових інструкцій; підготовки та прийняття відомчих нормативно-правових актів; організацію проходження служби персоналом органів спеціальної компетенції; організацію внутрішньовідомчої взаємодії та координації між суб'єктами спеціальної компетенції; організацію їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення тощо. Залежно від характеру прав і обов'язків учасників адміністративно-правових відносин, - зазначає автор статті - Г.О. Пономаренко, - останні можуть бути відносинами владно-підпорядкування або відносинами, що характеризуються рівністю сторін. Відносини владно-підпорядкування виникають у зв'язку зі здійсненням суб'єктами спеціальної компетенції в сфері управління внутрішніми справами владних повноважень під час попередження, припинення правопорушень чи притягнення правопорушників до відповідальності. У цих випадках вони виступають особами, наділеними державно-владними повноваженнями щодо застосування примусових заходів. Разом із тим, більшість відносин, що виникають між органами спеціальної компетенції в сфері управління внутрішніми справами та іншими суб'єктами, характеризується рівністю сторін, у зв'язку із чим вони отримали назву горизонтальних адміністративно-правових відносин. Їх особливістю є те, що вони виникають між невідповідноурядкованими суб'єктами, у цих відносинах відсутні юридично-владні величини однієї сторони, обов'язкові для іншої..." [Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. - 2007. - № 12. - С. 185 - 186].

класифікації правових актів загалом та нормативно-правових актів у сфері управління внутрішніми справами, загальної характеристики "особливостей будь-якого правового акта", розгляду "об'єктів правового регулювання" зазначених вище нормативних актів та їхньої ролі, і, зрештою, – класифікації адміністративно-правових відносин. Дослідження зазначеного, дійсно, має відповідне доктринальне значення, адже "в любом процессе познания поиск контуров явления облегчается, когда исследователь устанавливает его связи с другими явлениями. Так и административное право в его обновленном виде трудно обнаружить, распознать и охарактеризовать вне общеправовых характеристик"¹. Але, на наш погляд, зазначені експлікації Г.О. Пономаренко сутності особливостей та класифікаційних систем нормативно-правових актів у сфері адміністративного права не мають безпосереднього відношення до такої категорії, як "правові засади". Гадаємо, що в цій частині її наукового дослідження йдеться про систематизацію джерел цієї галузі права, законодавства. Отождоження автором статті означеного з "правовими засадами" не є переконливим, належно доведеним явищем, і тому видається хибним.

Для підсилення такого критичного висновку пошлемося, зокрема, на висновки авторитетного дослідника проблем управління, у тому числі й "внутрішніми справами", професора Ю.А. Тихомирова, який не ототожнює "класифікацію" норм адміністративного права з його "правовими засадами", "принципами", а наголошує, що норми виражають "дух" правового регулювання у відповідній царині й особливо застерігає від "плутанини" норм та актів, у яких такі норми розміщені. Так, він зазначає із цього приводу, що "...нормы правильно делят на административно-юрисдикционные и административно-процедурные. Мы развиваем это деление и выделяем: административно-иерархические нормы, которые служат рассмотрению споров в порядке подчиненности; административно-юрисдикционные с использованием судебных процедур; функционально-процессуальные, посвященные порядку деятельности в какой-либо сфере; регламентарные, вводящие организационные регламенты, распоряжки, правила... Административно-процессуальные нормы могут составлять исключительно или преимущественно процессуальные акты типа кодекса... Довольно часто они "соседствуют" с материальными нормами... Сде-

лаем вывод: правильное различение и формирование административно-правовых норм имеет важное теоретическое и практическое значение. Оно позволяет уловить и выразить дух административно-правового регулирования и выбрать необходимые для этого средства. Высокое качество норм – залог успеха такого регулирования. Нужно приобретать навыки "нормообразования", избегая столь частой на практике путаницы актов и содержащихся в них норм"¹. Крім того, Ю.А. Тихомиров, розмірковуючи про сутність та полісемічність поняття "джерело адміністративного права", систему його джерел – у тому числі нормативно-правових актів, не вдається до ототожднення таких поняття, як "нормативно-правові акти" та "принципи"². У цьому ж аспекті (як контр-

¹ Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса. – М.: Из-во г-на Тихомирова М.Ю., 1998. – С. 130.

² Так Ю.А.Тихомиров відслідковує і констатує наявність зв'язку декілька іншого, аніж Г.О. Пономаренко, характеру й зауважує, що деякі норми можуть лише втілювати принципи й тому називатися "нормами-принципами". Так, указаний дослідник пише: "Административно-правовой массив, с которым соприкасаются государственные органы и граждане и который они создают, нередко предстает перед ними аморфной массой. И от такого впечатления нелегко избавиться. Как же формировать и структурировать этот массив, как сплести его по принципу "юридической таблицы Менделеева"? На подобные вопросы есть два ответа – с помощью административно-правовых норм и источников права данной отрасли. Нормы как первичные правила поведения облекаются в структурные формы – источники административного права... Понять смысл и ткань административно-правового массива и составляющих его норм нельзя без такого феномена, как административно-правовое сознание. Правосознание служит, как известно, мощным нормообразующим и правоприменяющим фактором. В отдельных же отраслях права его нужно правильно улавливать, формировать и давать возможность выражения его интеллектуального потенциала. Применительно к административному праву можно, не без некоторой условности, вести речь об административно-правовом сознании как взглядах и представлениях его субъектов в отношении объектов воздействия и методов их регулирования. В них выражены правовые ценности, образы права (верные и ложные), знание его институтов... Бесспорно одно: административное сознание и управленческая культура влияют на составление норм, их композицию, толкование и применение. Несомненно и обратное влияние норм высокого класса на правовое сознание и поведение людей. Отношение к норме как своего рода "юридическому духу", оживляющему правовые явления и факты, было характерно для ученых-юристов прошлых десятилетий. Оно, к сожалению, исчезает в доктрине... Без преувеличения можно признать административно-правовые нормы самыми разнообразными среди других правовых норм. Широта и динамизм регулируемых ими отношений предполагают широкий спектр выбора средств воздействия на них. Каждая норма, отличающаяся специфическими признаками, существует и действует не сама по себе. Строгие системные связи и зависимости означают их согласованное, комплексное и даже "одномоментное" применение, поскольку именно административно-правовые нормы энциклопедично охватывают большое правовое пространство в цепи: закон – подзаконный акт – акты исполнения – документ. Чаще всего не одна норма, а их совокупность, причем как однородных, так и неоднородных, создают целостный эффект административно-правового воздействия. Сказанное позволяет при-

¹ Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса. – М.: Из-во г-на Тихомирова М.Ю., 1998. – С. 68.

аргумент стосовно підходу, що обстоюється Г.О. Пономаренко у вказаній науковій статті) слід розцінювати й інші висновки професора Ю.А. Тихомирова¹. Останній дослідник обгрунтовано, як на нас, роз-

дасть различению административно-правовых норм особую значимость как в теоретическом, так и практическом отношении. Оно проводится не изолировано от общей классификации правовых норм, которая дается в книгах, учебниках по теории права и которая хорошо известна... Несколько лет тому назад мы, - зазначає Ю.А. Тихомиров, - попытались видоизменить эту классификацию с учетом, прежде всего, критерия характера регулирующего воздействия правовых норм. Выделялись нормы-принципы, нормы-цели (задачи), нормы управомочивающие (общережимные), нормы конкретно-предписывающие, нормативы (техничко-экономические), нормы-стимулы (поощрения), нормы-дефиниции, нормы договорные, нормы-запреты (санкции). Такие нормы встречаются и в законах, и в подзаконных актах, и в этом нет ничего удивительного, поскольку законы служат источниками всех отраслей права, включая и административное... Полагаем возможным предложить следующую классификацию административно-правовых норм. По критерию способа правового регулирования поведения в деятельности субъектов допустимо различать: нормы-задачи, нормы-принципы, нормы-дефиниции, нормы-учредительные, нормы-общекомпетенционные, нормы-задания, нормы-указания, нормы-поручения, нормы-стимулы, нормы договорные, нормы-запреты, нормы-санкции, нормы-рекомендации, нормы-стандарты и нормативы. Эти нормы позволяют создавать разные комбинации для распорядительного, разрешительного, регламентационного и других способов правового регулирования. По критерию предметной направленности административно-правовые нормы подразделяются на материальные нормы и процессуальные нормы" [Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса. - М.: Из-во г-на Тихомирова М.Ю., 1998. - С. 120 - 121, 126 - 127].

¹ Ідеться, зокрема, про сентенції цього дослідника про те, що "изучение и развитие каждой отрасли права ведет к соотношению с таким явлением, как источники права. Речь идет о способах нормативного выражения и структурирования правовых правил поведения. Благодаря им право как бы материализуется, становится осязательным и воспроизводимым в различных актах поведения, действий. Природа источников или форм права обстоятельно исследована в литературе по теории права как прежних десятилетий, так и последних лет. Выделяются наиболее типичные источники права - правовой обычай, нормативно-правовой акт, нормативные договоры, общие принципы права, судебный прецедент, идеи и доктрины, религиозные тексты... Набор источников, их удельный вес и соотношение между собой зависят от типа правовой системы и конкретно-исторических условий развития государства и общества. Сказанное в полной мере относится к источникам административного права... Под источником административного права можно понимать формы, административно-правообразования и внешнего структурного выражения административно-правовых норм. В этом смысле значение источника права может рассматриваться в трех аспектах. Во-первых, он способствует зарождению правовых норм в соответствии с объективными условиями экономического и социального развития и для отражения общественных интересов. Таков скорее материальный аспект источника права, поскольку право обуславливается именно процессом развития политических, экономических и иных отношений... Во-вторых, источник административного права означает импульс, своего рода начало формирования правовых норм, процесс правообразования. Скажем, научные концепции ученых-административистов, о чем подробно рассказывалось выше, оказывали сильное влияние на реальную административную политику и администра-

глядяє принципи адміністративного права виокремлено, не отожднюючи це питання з характеристикою сутності поняття "джерело права", чи класифікації нормативно-правових актів - джерел адміністративного права. Так, автор зазначає: "При всей внешней декларативности принципы административного права имеют очень важное значение. Они служат теоретико-познавательным фундаментом отрасли и своего рода ценностным ориентиром для правотворчества и правоприменения в данной сфере. Довольно часто принципы, закрепляемые в законе, ином акте, приобретают строгий нормативно-ориентирующий и системобразующий смысл для всех норм того или иного акта, института и подотрасли. К принципам административного права относятся: а) иерархичность построения субъектов и их отношений; б) подзаконность деятельности; в) функционально-специализированный характер деятельности; г) участие граждан и их объединений в государственном управлении; д) осуществление властных полномочий про-

тивную практику. Ими в немалой степени формировались устойчивые взгляды на виды и признаки административно-правовых актов, органов государственного управления. Освоением концепций и программ административных реформ часто служили теоретические разработки ученых, политиков, государственных деятелей. В-третьих, источник административного права выступает как форма выражения и структурирования административно-правовых норм. Черты источника такого рода в наиболее полном виде воплощают правовые акты и административные договоры как письменные документы особого рода, со своими признаками и структурой... Административно-правовой акт, продовжує Ю.А. Тихомиров, - служит главным средством регулирования отношений в административной сфере. В нем заложен тот нормативный импульс, который способствует упорядочению и стабильности административно-правовых отношений, с одной стороны, их динамизму и развитию - с другой. Причем участники этих отношений испытывают сильное, хотя и неодинаковое правовое воздействие. Если правомочный субъект затрачивает усилия на подготовку и принятие акта, на организацию его реализации, то субъекты, которым акт адресован, обязаны его исполнить. Правосознание и тех и других постоянно проявляет себя в правомерных или неправомерных актах или действиях. Такова, кратко, одна грань административно-правового акта. Другая отражает его место в правовой системе. Такие акты находятся в пределах официальной классификации правовых актов, издаются по основаниям, предусмотренным Конституцией, законом и указом. Они предназначены для регулирования как общих, так и конкретных правоотношений. Более того, в реальной жизни как бы выстраивается такая "правовая цепь", где административные акты служат и "правопосредочным", и "правоустанавливающим", и "правоисполнительным" звеном. Разрывы и деформация такой цепи весьма болезненны, поскольку не только искажают смысл и функциональную роль административных и иных актов, но и ослабляют управленческие и регулятивные воздействия государственных органов, ограничивают деятельность хозяйственных и иных субъектов, мешают реализации прав и законных интересов граждан" [Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса. - М.: Из-во г-на Тихомирова М.Ю., 1998. - С. 131 - 132, 137 - 138, 139].

фесіональним, постійно діючим апаратом и его служачими. Их надо знать и правильно применять..."¹.

Повертаючись до аналізу позиції Г.О. Пономаренко, зазначимо, що, на наш погляд, і в наступній частині своєї наукової статті², де йдеться про "організаційні засади" управління внутрішніми справами автор припускається неоднозначного викладення своєї позиції: спочатку Г.О. Пономаренко наголошує, що "частина управлінської діяльності в сфері внутрішніх справ є не правовою, а організаційною, яка безпосередньо не викликає юридичних наслідків", а після цього відразу зазначає: "Але слід зазначити і те, що організаційні аспекти управлінської діяльності у сфері внутрішніх справ тісно пов'язані з правом, їх здійснення базується на правовій основі. Наприклад, органи внутрішніх справ реалізують свою компетенцію не тільки шляхом видання правових актів, а й під час проведення різних організаційних заходів та виконання матеріально-технічних дій". За логікою автора статті, "проведення різних організаційних заходів та виконання матеріально-технічних дій" не пов'язане з настанням юридичних наслідків?! Як на нас, то такого на практиці бути не може, зважаючи принаймні на те, що під час здійснення таких заходів йдеться про використання коштів державного чи місцевих бюджетів, обмеження прав людей, виконання вимог чинного законодавства про проведення попередніх інструктажів тощо. Далі, розмірковуючи про "організаційні засади", Г.О. Пономаренко зазначає, що до "елементів (напрямків) організаційної діяльності в сфері управління внутрішніми справами необхідно віднести: 1) аналітичну роботу; 2) планування роботи; 3) проведення інструктажів, нарад, зборів трудового колективу, інших масових заходів; 4) діловодство; 5) забезпечення управління внутрішніми справами (інформаційне, кадрове, матеріально-технічне, фінансове); 6) організацію взаємодії та координування під час управління внутрішніми справами; 7) організацію контролю та нагляду за його здійсненням; 8) масово-роз'яснювальну роботу як з населенням, так і з персоналом органів спеціальної компетенції у сфері управління внутрішніми справами з питань законності та дисципліни. До загальних ознак наведених елементів (напрямків) організаційної діяльності в сфері управління внутрішніми справами можна віднести таке: 1) вони

¹ Тихомиров Ю.А. Курс адміністративного права и процесса. - М.: Из-во г-на Тихомирова М.Ю., 1998. - С. 71 - 72.

² Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. - 2007. - № 12. - С. 187 - 190.

регламентовані нормами адміністративного права лише в загальному вигляді, у зв'язку із чим не породжують, не змінюють і не припиняють адміністративні правовідносини; 2) є необхідним чинником управлінської діяльності в усій системі управління внутрішніми справами; 3) здійснюються систематично, повсякчас і спрямовані на забезпечення чіткого та ефективного управління внутрішніми справами; 4) мають як зовнішнє, так і внутрішньо-організаційне спрямування"¹. Не вдаючись до детального аналізу змісту експлікації Г.О. Пономаренко про "елементи (напрямки) організаційної діяльності в сфері управління внутрішніми справами", зазначимо, що, як уже зазначалося на самому початку, напрями здійснення тих чи інших повноважень певних суб'єктів - це не "організаційні засади" їх діяльності, що "регламентуються нормами адміністративного права лише в загальному вигляді" і, у зв'язку із чим, "не породжують, не змінюють і не припиняють адміністративні правовідносини", а їх "функції". А "принципи" (засади) та "функції", згідно загальної теорії права, це не одне й теж. Відтак, не можемо погодитися і з загальним висновком, що зроблено автором статті: "Таким чином, організаційні засади управління внутрішніми справами є важливим і водночас *ключовим* процесом (?), в перебігу якого розв'язується *безліч питань* (?), що стосуються планування, інформаційного, кадрового, матеріально-технічного та фінансового забезпечення управління в досліджуваній сфері (?). Складність організаційної діяльності, різноманіття аспектів, що її становлять, обумовлюють необхідність створення спеціалізованих служб та апаратів (кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних та ін.), а також навчальних закладів. Разом із правовими засадами вони утворюють *необхідний чинник* (?) управлінської діяльності в сфері внутрішніх справ, *спрямовані на забезпечення чіткої та ефективної роботи* як загальних, так і спеціальних суб'єктів управління внутрішніми справами стосовно досягнення ними основної (цікаво, а як бути тоді з "неосновними" цілями, адже їх досягнення не виключалося попередньо з характеристики діяльності з управління внутрішніми справами? - прим. авт.) мети - охорони, захисту та забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб та прав і законних інтересів юридичних осіб, зниження рівня правопорушень, забезпечення охорони та захисту громадського порядку, громадської безпеки та власності від протиправних пося-

¹ Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. - 2007. - № 12. - С. 187 - 190.

гань¹. Прочитавши таку дефініцію, крім іншого, постає ще й загальне питання: так "засади", про які розмірковує дослідник, – це "хлоп'ятський процес", "чинник управлінської діяльності", "елемент (напрямок) організаційної діяльності в сфері управління внутрішніми справами", чи взагалі те, що регулюється нормами права безпосередньо та "лише в загальному вигляді"? Однозначної відповіді, на наш погляд, отримати не можливо. Як на нас, то такий невтішний висновок є наслідком ігнорування автором статті онтолого-правової характеристики такого вихідного поняття, як "принципи" ("засади") та його співвідношення із суміжними категоріями, зокрема – "джерелами права" (нормативно-правовими актами). Зважаючи на означене, не можемо погодитися також і із твердженням В.В. Вітвицької, яка заголошує на необхідності "створенні нових правових та економічних державних засад у країні"². Питання про "державні засади", "правові й організаційні засади" тощо, на наше переконання, має розглядатися лише через призму сучасної теорії розмежування принципів права³. За природою принципи права є, на відміну від правових принципів (принципів окремої галузі права) об'єктивними, бо виводяться (а не "створюються"), як про те пише, зокрема, В.В. Вітвицька із самої правової матерії, а не з ідеологічних категорій; вони апіорі містяться в надрах загальносоціального права незалежно від наявності юридичного (писаного) права (ця обставина не була врахована й Г.О. Пономаренко).

Ураховуючи зазначене, принципи права як первісне поняття, можна визначити як сукупність засад, вихідних концептуальних положень, які "містяться" у надрах загальносоціального права та на яких ґрунтується певна правова система (право, юридична практика й панівна правова ідеологія), а принципи окремої галузі права ("правові принципи"), у тому числі й адміністративного права чи управління внутрішніми справами, як похідна категорія, уявляють собою керівні ідеї (засади), які закріплені в нормах або виводяться з них і є такими, що характеризують сутнісний зміст відповідної галузі (підгалузі) права та визначають тенденції її подальшого розвитку й функціонування. Тут, як на те обґрунтовано звертає увагу професор А.М. Колодій, "треба по-

¹ Пономаренко Г.О. Правові та організаційні засади управління внутрішніми справами як напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави // Проблеми правознавства та правоохорончої діяльності. – 2007. – № 12. – С. 189 – 190.

² Вітвицька В.В. Злочинність неповнолітніх як наслідок бездоглядності і безпритульності дітей // Проблеми правознавства та правоохорончої діяльності. – 2007. – № 12. – С. 191.

³ Колодій А.М. Принципи права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 40 – 57.

долати вузьконормативістське тлумачення права й формальне розуміння його принципів... необхідно визнати, що деякі загальноправові принципи можуть формуватися, удосконалюватися й діяти, не будучи до певного часу чітко вираженими в законодавстві. Вони можуть функціонувати в сфері судової практики й правових звичаїв (традицій), у сфері комплексів суб'єктивних прав і конкретних (особливо саморегуляційних) правовідносин, що складаються, тобто бути переважно загальносоціальними, загальноправовими принципами права. Звичайно, найоптимальніший варіант убачається в повному закріпленні головних джерел права в конституційному законодавстві, що надає їм стабільності та універсальності. І ще одне зауваження із цього приводу: принципи права відбивають і, до речі, не можуть не відбивати роль особи за сучасних умов. Звідси увага до аксіологічних аспектів права, до соціальної цінності його принципів і навіть виокремлення різновиду правових принципів, що діють винятково в сфері соціальних відносин, тобто загальносоціального права і його принципів. Щодо міжгалузевих, галузевих принципів і принципів інститутів права, то вони виводяться, здебільшого, із предмета й методу правового регулювання і вони завжди розглядаються в системі (контексті) із загальноправовими принципами як певне відбиття останніх¹. Такий висновок є обґрунтованим і, стосовно предмету нашого аналізу, – вельми значимим із т.з. методології здійснення наукових досліджень у царині галузевих наук сучасної юриспруденції, адже "визначення поняття... не лише відмежовує його від інших правових явищ, а й зумовлює потребу з'ясувати сутність"².

Стаття надійшла до редакції 09.10.2008 р.

В.С. Коваль

КОНСТИТУЦИОННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В НОВЫХ ГОСУДАРСТВАХ ЕВРОПЫ И АЗИИ

Процесс современного государственного строительства в Украине осуществляется с учетом прогрессивной практики мирового конституционализма. В этой связи представляется важным знакомство с

¹ Колодій А.М. Принципи права України: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 32 – 33.

² Карпенко Д.О. Основи трудового права. – К.: А.С.К., 2003. – С. 96.

опытом тех государств, которые решают схожие с нашей страной задачи экономического, социально-политического и духовно-культурного развития, что дает возможность точнее корректировать свои соответствующие намерения, прогнозировать перспективы. Актуальность данной темы обусловлена и ее недостаточной разработанностью.

Поскольку в рамках одной статьи невозможно детально рассмотреть все ключевые вопросы современного конституционного регулирования, мы ограничимся лишь попыткой обобщить опыт новых государств Европы и Азии (страны Центральной и Восточной Европы и страны, образовавшиеся на просторах бывшего СССР), относящийся к духовно-культурной "системе" общества.

Духовно-культурные отношения в обществе - это отношения между людьми, между человеком, обществом и государством по поводу духовно-культурных благ. Будучи обусловленной существующей системой экономических и социальных отношений, данная сфера общественных отношений в свою очередь оказывает воздействие на отношения экономические, социальные и политические.

Духовно-культурные отношения регулируются демократическими конституциями в наименьшей мере по сравнению с другими подсистемами общественного строя, поскольку в демократическом обществе человек самодостаточен и автономен и его внутренний мир принадлежит ему одному. Только недемократические политические режимы претендуют на полный или относительно полный контроль и над этой сферой общественной жизни.

В условиях различных политических режимов конституции провозглашают разные принципы духовной жизни. Положения многих конституций новых государств Европы и Азии по этим вопросам бедны, хотя "электронная демократия современности" требует более детального регулирования. В конституциях России (ст. 13), Казахстана (ст. 5), Таджикистана (ст. 8), Беларуси (ст. 4, 16), Узбекистана (ст. 12, 57), Молдовы (ст. 5, 32), Туркменистана (ст. 26, 28), Болгарии (ст. 11, 44), Македонии (ст. 16, 20), Польды (ст. 13, 54), Кыргызстана (п. 3 ст. 15, п. 2 ч. 4 ст. 16), Литвы (ст. 25, 26), Грузии (ст. 19, 24), Словакии (ст. 24), Армении (ст. 23, 24), Словении (ст. 39), Хорватии (ст. 6), Эстонии (ст. 41, ч. 3 ст. 48) говорится об идеологическом многообразии, запрещении устанавливать государственную или официальную идеологию, о разжигании социальной, расовой, национальной и религиозной розни, если таковую пытаются осуществлять общественные объединения, провозглашается свобода убеждений и выражения

своих мнений. Однако в некоторых конституциях прямо говорится о запрещении определенной идеологии (например, фашизма в Болгарии), в ст. 13 Конституции Польской Республики сказано о запрещении существования организаций, которые в своих программах "обращаются к тоталитарным методам и приемам деятельности нацизма, фашизма и коммунизма". Вопрос о конституционном запрещении определенной идеологии является спорным, однако действия по пропаганде идеологии, противоречащей принципам человечности, запретить, безусловно, можно. Отсутствие соответствующих норм в основных законах ряда новых государств Европы и Азии (например, в Российской Федерации) мешает предпринять здесь судебные действия против некоторых экстремистских организаций и тоталитарных, изуверских сект.

Но идеологический плюрализм, идеологическая терпимость не равнозначны отсутствию идеологии или деидеологизации. Любая политическая партия, любое движение, глава государства, глава правительства не могут не руководствоваться каким-то мировоззрением, какими-то идеологическими принципами, которые они, будучи наделены публичной властью, пытаются осуществлять через государство. Так, во многих государствах, образовавшихся на просторах бывшего СССР правящие группы навязывают народу ценности коммерческо-массовой культуры, выдают узкоэгоистические интересы промышленников и финансовых магнатов олигархии за интересы всего общества, утверждают, что они выступают за свободу, справедливость, солидарность для всех граждан. А на деле все свободы и права в основном достаются только тем, кто имеет большие деньги и власть.

Конституции Азербайджана (ч. 2 ст. 39), Болгарии (п. 1 ст. 40), Грузии (п. 2 ст. 24), Казахстана (ст. 20), Кыргызстана (ч. 5 ст. 16), Молдовы (ст. 34), России (п. 5 ст. 29), Словении (ч. 1 ст. 39), Таджикистана (ст. 30), Узбекистана (ст. 67), Эстонии (ст. 45) гарантируют свободу массовой информации, неподверженность средств массовой информации (СМИ) государственной цензуре. О недопустимости монополизации СМИ государством, общественными объединениями и отдельными лицами говорится в конституциях Республики Беларусь (ч. 3 ст. 33), Литвы (ч. 2 ст. 44) и Грузии (п. 3 ст. 24). Согласно п. 2 ст. 54 польской Конституции не допускается как предварительная цензура средств массовой информации, так и лицензирование печати. Закон может установить обязанность предварительного получения лицензии только на использование радио- или телевизионной станции.

Учитывая воздействие СМИ на сознание и поведение людей, имея в виду возможность и опасность злоупотребления таким воздействием, общество стремится оградить себя от такого злоупотребления, в частности посредством конституционных запретов. Например, согласно ст. 45 эстонской Конституции право свободного распространения информации может быть ограничено законом в целях охраны общественного порядка, государственной или коммерческой тайны, морали, прав и свобод, здоровья, чести и доброго имени людей, защиты их семейной и частной жизни. Конституция Армении в ст. 39 устанавливает, что из соображений защиты нравственности общества, общественного порядка, государственной безопасности, личной жизни сторон или интересов правосудия участие представителей средств информации в ходе судебного расследования или его одной части может быть запрещено законом.

Огромной проблемой является конституционное регулирование основ организации и деятельности электронных средств массовой информации. Люди в мире читают все меньше (особенно книги), меньше слушают радио, и главным средством воздействия на сознание становится телевидение. В основных законах новых государств Европы и Азии эти вопросы не регламентированы. Исключение составляет Конституция Польши, в которой говорится о Всепольском Совете радиовещания и телевидения, порядке его организации (члены Совета, в частности, назначаются Сеймом, Сенатом и Президентом Республики) и полномочиях (п. 1 ст. 214). Согласно п. 1 ст. 213 Конституции Всепольский Совет радиовещания и телевидения стоит на страже свободы слова, права на информацию, а также публичного интереса в радиовещании и телевидении. Конституция запрещает членам Совета состоять в политических партиях, профессиональных союзах или вести публичную деятельность, несовместимую с достоинством выполняемой функции (п. 2 ст. 214).

Для полноценного духовно-культурного развития личности человека, его идентичности, как гражданина, со своим государством большое значение имеет этнолингвистическая политика государства.

Известно, что выбор языка в качестве средства общения относится к числу естественных прав человека и народа, посягательство на которые со стороны государства недопустимо. В свете европейского опыта государственным языком является тот язык, на котором народ обязывается говорить свое государство. Такой подход характерен и для тех стран Европейского Союза, в которых понятие "государственный

язык" конституцировано. В этих странах данное понятие, носящее естественно-правовой характер, является средством не ограничения, а расширения и защиты языковых прав этносов. Ярким подтверждением последнему служит практика предоставления статуса государственного языка не одному, а нескольким языкам.

Аналогичный или близкий подход к понятию государственного языка имеет место и в ряде новых государств Европы и Азии. Согласно ст. 68 Конституции России государственным языком Российской Федерации является русский язык. Республики вправе устанавливать свои государственные языки. В органах государственной власти, органах местного самоуправления, государственных учреждениях республик они употребляются наряду с государственным языком. Статья 17 Конституции Беларуси гласит, что государственными языками Республики являются белорусский и русский языки. Конституция Словении в ст. 11 устанавливает: "Официальным языком в Словении является словенский язык. В тех регионах, где проживают итальянские или венгерские этнические группы, официальным языком является также итальянский или венгерский".

Естественно-правовой подход к понятию государственного языка характерен также для Казахстана, Таджикистана, Македонии, Хорватии, Словакии, Польши. Так, ст. 7 Конституции Казахстана гласит, что в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским языком, который является государственным, официально употребляется русский язык.

Своеобразный подход к решению языковой проблемы содержит Конституция Таджикистана, в статье 2 которой таджикский язык определяется в качестве государственного языка. Наряду с этим статус языка межнационального общения закрепляется за русским языком. Статья 27 Конституции Польши устанавливает: "В Польской Республике официальным языком является польский язык. Это предписание не нарушает права национальных меньшинств, вытекающие из ратифицированных международных договоров".

Среди новых стран Европы и Азии имеются и такие, в которых государственным языком является тот язык, на котором государство заставляет говорить народ. Позитивистское истолкование конституцированного в этих странах понятия "государственный язык" служит средством установления языкового диктата государства над человеком. Так, в ст. 6 Конституции Эстонии эстонский язык провозглашается государственным языком. Только на нем, согласно ст. 52,

ведеться деловодство в государственных учреждениях и местных самоуправлениях. Языки национальных меньшинств официально отнесены к числу иностранных языков. Их использование в государственных учреждениях и в процессе судебного и досудебного производства определяется законом. Об отсутствии равенства языков в Эстонии наглядно свидетельствует и ст. 51 Конституции, устанавливающая право каждого обращаться в государственные учреждения, местные самоуправления и к их должностным лицам на эстонском языке и получать ответ на этом же языке. Для получения ответа от органов, учреждений и должностных лиц публичной власти на языке национального меньшинства требуется, чтобы оно в регионах составляло не менее половины постоянных жителей. А для того, чтобы местные самоуправления в установленных законом объеме и порядке могли вести внутреннее деловодство на языке национального меньшинства, последнее должно составлять уже большинство постоянно населения в соответствующем регионе (ч. 2 ст. 52). Как известно, в подлинно демократических государствах для наделения дополнительными автономными правами тех территориальных единиц, в которых проживают инонациональные (иноязычные) группы не требуется того, чтобы они на этих территориях составляли большинство населения. Достаточно существования инонациональных (иноязычных) групп.

Неравенство языков закрепляет Конституция Литвы. Согласно ст. 14 и ч. 2 ст. 117 литовский язык определяется в качестве государственного языка, на котором ведется судопроизводство. Что же касается остальных языков и культур, то их существование и развитие является самостоятельным делом соответствующих национальных общностей, проживающих на территории Литовской Республики (ст. 45).

Основополагающим участком всей духовно-культурной жизни общества можно считать образование. Без него не может быть культуры и полноценной духовной жизни. От уровня образованности напрямую зависит социальное продвижение человека и в значительной мере его общественный статус. Чем лучше и больше образованно общество, тем выше его достижения в экономике, социальной жизни и культуре, тем благоприятнее условия жизни каждого человека. Поэтому не случайна тенденция ко все более подробному конституционному регулированию данного института.

Однако во многих конституциях новых государств Европы и Азии право на образование формулируется кратко. Например, в

ст. 41 Конституции Республики Узбекистан сказано: "Каждый имеет право на образование. Государство гарантирует получение бесплатно общего образования. Школьное дело находится под надзором государства".

Здесь, таким образом, многие принципиальные вопросы регулируются текущим законодательством.

Более подробное регулирование права на образование содержат молдавская и польская конституции.

Основные законы Литвы (ч. 3 ст. 40), Македонии (ч. 1 ст. 46), Болгарии (п. 4 ст. 53), Молдовы (ч. 6 ст. 35), Польши (ч. 5 ст. 70), Словении (ч. 1 ст. 58) предоставляют высшим учебным заведениям право на автономию, то есть право на самостоятельность в подборе и расстановке кадров, осуществлении учебной, научной, финансово-хозяйственной и иной деятельности в соответствии с законодательством. А вот эстонская Конституция в ст. 38 гарантирует автономию как университетам, так и всем другим учебным заведениям.

Для всестороннего развития личности человека большое значение имеют такие свободы, как свобода творчества и свободный доступ к культурным ценностям. Указанные свободы мы встречаем преимущественно в конституциях тех стран, которые вступили или вернулись на путь демократического развития. Их конституционное закрепление обусловлено недавним тоталитарным прошлым, в котором существовали идеологический контроль за духовным творчеством и жесткая цензура в отношении культурных ценностей.

Важным институтом духовно-культурной жизни общества является религия. Как система мировоззренческих представлений и верований, религия служит объединяющим людей фактором и даже фактором государствообразующим. Она накладывает отпечаток на многие институты не только духовно-культурной, но и политической жизни общества. Естественно поэтому, что конституционное право не может игнорировать религию.

Взаимодействие религии и конституционного права чаще всего осуществляется в виде конституционно-правового регулирования отношений между государством и церковью. При этом в новейших основных законах обычно фиксируется свобода вероисповедания, в той или иной форме провозглашается отделение церкви от государства. Например, ч. 4 ст. 8 Конституции Республики Таджикистан устанавливает: "Религиозные организации отделены от государства и не могут вмешиваться в государственные дела". А в ст. 26 эта Консти-

туція предоставляет каждому право самостоятельно определять свое отношение к религии, отдельно или совместно с другими исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, участвовать в отправлении религиозных культов, ритуалов и обрядов.

Конституционное право новых государств Европы и Азии гарантирует равноправие вероисповеданий, а в ряде случаев и государственную поддержку религиозным общинам и культам. В то же время конституциями некоторых новых государств Европы и Азии отдается определенное предпочтение наиболее распространенным в стране верованиям. Так, в ст. 13 болгарской Конституции наряду с положениями о свободном вероисповедании и отделении религиозных учреждений от государства указано, что "традиционной религией в Республике Болгария является восточно-православное вероисповедание". Конституция Грузии в ст. 9 признает исключительную роль грузинской православной церкви в истории страны и вместе с тем провозглашает полную свободу религиозных убеждений и вероисповедания. Согласно ч. 1 ст. 43 Конституции Литовской Республики "государство признает традиционные в Литве церкви и религиозные организации, а другие церкви и религиозные организации – в том случае, если они имеют поддержку в обществе и их учение и обряды не противоречат закону и морали".

Таким образом, в конституциях новых государств Европы и Азии конституционному регулированию подвергаются такие духовно-культурные явления, как образование, наука, культура, религия, иные области общественного сознания. Задача государства и права, прежде всего конституционного права, сводится здесь к тому, чтобы обеспечить в целом оптимальные условия для духовно-культурного развития личности человека.

Стаття надійшла до редколегії 27.06.2008 р.

Д.Є. Забзалюк

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
(ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

Проблема зародження, організації та діяльності капеланів в українських військових формаціях першої половини ХХ століття є

найменш дослідженою у вітчизняній історіографії. Це було зумовлено, насамперед тим, що впродовж десятиліть радянська історіографія розглядала усі державні утворення в Україні періоду національно-визвольних змагань за незалежність 1917-1920 рр. та їх збройні сили, як "буржуазно-націоналістичні" та "антинародні". Водночас, військове духовенство розглядалося з позиції державно-церковних відносин, які визначалися комуністичною ідеологією радянського режиму, власне як і всі священнослужителі "реакційним" класом. Отже, у радянській історіографії, яка була слугою тоталітарної системи, склалося дві характерні тенденції щодо даної проблеми: повне ігнорування або брутальна фальсифікація.

Досліджувана проблема має не лише науково-пізнавальний інтерес, але й практичну значимість, коли йдеться про використання набутого досвіду у процесах реформування Збройних Сил України на сучасному етапі. Насамперед, варто уваги такий її аспект, як співвідношення християнських моральних цінностей з обов'язками, які покладаються на воїна, зобов'язаного силовими методами відстоювати суверенітет своєї країни, її національні інтереси.

Проблема історії військового духовенства українських збройних формацій привертає увагу ще й тому, що, незважаючи на значну активізацію досліджень військової історії в сучасній Україні, досі не створено цілісної картини життєдіяльності капеланства армій національних державних утворень ХХ ст.

У добу незалежності України історіографія даної проблематики збагатилася багатьма науковими працями: В. Голубка, В. Довбні, М. Кравчука, А. Кентія, В. Литвина, Ю. Павленка, О. Ресента, І. Срібняка, Я. Тинченка, Б. Якимовича, які відтворюють невідомі сторінки нашої минувшини. Але, досліджуючи військове будівництво та діяльність збройних сил, сучасні історики поза межами аналізу залишають організацію, структуру, форми і методи діяльності військового духовенства.

Лише в останні роки з'явилися наукові праці, які присвячені організації і діяльності військових священників. Б. Андрусиниши, В. Ульяновський лише констатують існування інституту військового духовенства в арміях УНР і Гетьманату. Окремі аспекти проблеми висвітлюють В. Борщевич, В. Марчук, М. Литвин, В. Футудуйчук.

Значний внесок у дослідження окремих аспектів проблеми зробили історики діаспори. Серед наукових праць, присвячених організації та діяльності служби капеланів у Армії УНР і Гетьманату, від-

значимо історико-мемуарні нариси отців П. Пашевського, П. Білона, публікації перемиського дослідника О. Колянчука, а також студії диспоришних істориків В. Вериги, Р. Колісника, о. І. Нагаєвського, М. Небелюка та П. Содоля.

Визначний історіограф доби визвольних змагань Л. Шанковський постійно підкреслював велику наукову вартість архівних документів для дослідження літопису Українського війська. Найбільшу цінність становлять документи фондів Міністерства ісповідань УНР, видих органів влади та військових міністерств державних утворень в Україні у 1917 - 1919 рр. - Центральної Ради, Гетьманату, УНР. Щоправда, дуже мало архівних документів присвячено конкретній діяльності капеланів.

Українське військово-духовенство в Наддніпрянщині відродилося в роки національно-визвольних змагань 1917 - 1921 рр. Цей процес розпочався і проходив у надзвичайно складних умовах. Керівництво Центральної Ради й, насамперед, відвертий антиклерикал голова уряду В. Винниченко, вважали церковні справи й релігію приватною справою громадян держави, відтак навіть не створили міністерства віросповідань, підпорядкувавши справи церкви відділові при міністерстві внутрішніх справ. За думкою Івана Огієнка, митрополита і визначного історика, у ході Української революції впливова складова частина суспільства - церква - не була значним чином задіяна, що стало одною з вагомих причин поразки визвольної боротьби.

Інституція військового духовенства, як і загалом кадрова політика, кардинально змінилася після утворення наприкінці квітня 1918 р. Української Держави під проводом гетьмана Павла Скоропадського. Будучи високоосвіченим воєначальником, він глибоко усвідомлював, що існування держави неможливе без регулярної, професійно підготовленої армії. "Розуміючи, що підстава і запорука існування Української держави - це армія, - зазначав відомий військовий історик доби визвольних змагань Борис Монкевич, - Гетьман, як визначний військовий діяч, звернув свої турботи головно на організацію регулярної української армії"¹. В умовах, коли німецька окупаційна влада чинила завзятий опір військово-будівництву в Україні, П. Скоропадський наполегливо формував вісім армійських корпусів, кожний з

яких мав дві піші дивізії, відтак вісім стрілецьких а також шість артилерійських та чотири кінні полки. Вони були на кінець осені повністю укомплектовані офіцерським і унтер-офіцерським складом. Були створені військові навчальні заклади: кадетські корпуси, військові училища, зокрема у Києві, Полтаві, Чугуєві, Одесі, Єлисаветграді.

Гетьман П. Скоропадський, на відміну від попередніх керівників України, був глибоковірною людиною. Як свідчив о. І. Нагаєвський, в його резиденції була каплиця, де він, а також члени його сім'ї брали участь у богослужіннях. Відтак, корінним чином змінилося ставлення держави до Церкви. Вже у першій Грамоті Гетьмана від 29 квітня 1918 р. в розділі "Про віру" наголошувалося, що "передовою в Українській Державі вірою є християнська - православна". В кабінеті міністрів було утворено спеціальне Міністерство ісповідань, яке очолив професор філософії Київського університету Василь Зінківський².

У своїх спогадах Павло Скоропадський писав: "Особисто я - глибоковірний православний християнин. Безмежно прив'язаний до нашого православ'я, але не можу без щирого співчуття дивитися на те, у що перетворилася наша Церква, завдяки огидній політиці, яку вела стара російська влада по відношенню до неї. Віра задушена, вбито все живе, святе в нашій релігії"³. Його позиція була чітко висловлена на Соборі 6 липня 1918 року. Гетьман звернувся до делегатів із закликом "щоб всі діла української церкви ріцалися тут у нас - на Україні"³. Не без його впливу засідання Церковного Собору 12 листопада 1918 р. прийняло декларацію, в якій наголошувалося: "Автокефалія української церкви - це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та щиро сприймає інтереси українського народу, той приймає й автокефалію української церкви"⁴.

Інститут військового духовенства збройних сил Української Держави розгортався у ході військового будівництва. Першими капеланами гетьманського війська були панотці військових частин, які були сформовані за Центральної Ради і успадковані новою владою.

¹ Дзял: Нагаєвський І. о. Історія Української держави двадцятого століття. - Київ, 1994. - С. 373.

² Дорощенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2. Українська Гетьманська Держава. 1918 р. - Ужгород, 1932. - С. 198.

³ Там само. - С. 327.

⁴ Там само. - С. 334.

¹ Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 р. // Україна в минулому. - Вип. 7. - К.; Львів, 1995. - С. 68.

Зокрема, в Окремій Запорізькій дивізії генерала Олександра Натіва дивізійним благочинним став протоієрей Анатолій Волкович. Це був досвідчений військовий священник. З 1894 р. він був капеланом 13-го гусарського Нарвського полку, який дислокувався на Волині, брав участь у битвах Першої світової війни. За Центральної Ради о. А. Волкович був полковим священником Запорізького корпусу, а після його реорганізації за Гетьманату в дивізію, яка охороняла північні кордони України, за проханням генерала Натіва, Міністерство ісповідань затвердило його на цій високій посаді¹. Полковими священниками дивізії були отці Василь Сукачів, Микола Маринич та Микола Машняга. Це були національно свідомі, патріотично настроєні українські душпастирі. Знаходячись у середовищі козацтва, вони позитивно впливали на морально-політичний стан військових частин. Крім того, їм досить часто доводилося за проханням місцевого населення виконувати пастирські обов'язки: хрестити дітей, вінчати молодих, ховати померлих чи загиблих. Слід зауважити, що у ході антигетьманського повстання Директорії, яке мало чітко визначений характер масового національного виступу українського народу проти німецької окупації та утисків влади, Запорізька дивізія, а також так звана "Сіра" та Чорноморський Кіш, які були повнокровними формуваннями й мали українських капеланів, перейшли на бік Директорії. Відзначимо, що капеланами в них тоді були отці П. Білон, А. Матейок, І. Камерзан та інші.

Варто зауважити, що в гетьманській армії служило чимало генералів і вищих офіцерів українців, які чесно служили українській справі й згодом стали визначними воєначальниками Армії УНР, зокрема генерали М. Омелянович-Павленко, М. Юнаків, М. Капустянський, А. Вовк, О. Удовиченко, М. Безручко та інші. Зрештою, їм не довелося довго діяти: наказ Армії Української Держави Гетьмана П.Скоропадського № 245 про їх призначення вийшов лише 11 жовтня 1918 р. за два місяці до падіння Гетьманату. Цим наказом були призначені 48 панотців різних полків.

Зауважимо, що після поразки Гетьманату із вказаних 48-ми полкових військових священників в українському війську залишився служити лише о. Василь Сукачів. Щоправда, до цього спричинилася помилкова позиція Директорії. У відповідь на запит Співки військових

священників, яка діяла у добу Української Держави, щодо матеріальної допомоги, Департамент Православної Церкви Міністерства ісповідань заявив, що вони не мають права на одержання допомоги, оскільки не служили у війську Директорії². Внаслідок недовіри до генералітету, офіцерів, а також військових священників збройних сил Гетьманату, близько 80% їх були змушені залишити службу й шукати можливості для забезпечення свого існування. Чимало з них виїхали за межі України й приєдналися до армій Денікіна, Колчака, Брангеля. Зокрема, за підрахунками російського історика Л.Онікова, у Добровольчої армії генерала Денікіна 1919 р. служили близько 1000 кадрового військового духовенства, в Російській армії Брангеля в Криму – близько 500, а у Колчака кілька тисяч².

Підводячи підсумок, слід сказати, що капелани перших українських військових формувань доби Гетьманату зуміли проявити себе ефективною необхідною інституцією збройних сил молодій державі. Вони опрацювали певні форми і методи душпастирської діяльності у військах армії, яка захищала інтереси українського народу, в умовах нових взаємовідносин між командуванням і солдатськими масами, об'єднаних єдиним завданням відстоювати незалежність власної держави. Їх досвід набув поширення уже в Дієвій армії УНР, таборях інтернування в Польщі.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2008 р.

А.В. Резніков

ЩОДО СКАСУВАННЯ МАГДЕБУРЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Важко переоцінити значення магдебурзького права в історії України. З'явившись тут наприкінці XIII – на початку XIV ст., воно досягло свого апогею в XVI ст., продовжуючи існувати навіть у XIX ст. Різноманіття конкретного втілення магдебурзького права як інституту місцевої демократії достатньо ґрунтовно проаналізовано в бага-

¹ Див.: Центральный державный архив воиных органов власти та управления. Ф. 1072. Министерство исповидань УНР – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 260.

¹ Див.: Центральный державный архив воиных органов власти та управления. Ф. 1072. Министерство исповидань УНР. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1.

² Вечерняя Москва. Москва. 1990–2005. – 1996. – 15 страниц.

твох публікаціях вітчизняних авторів¹. На жаль, майже не дослідженими залишаються останні часи існування магдебурзького права в українських землях, що й стане метою цієї публікації. Слід урахувати й те, що еволюція сучасної місцевої самоуправи неможлива без творчого вивчення історико-правового досвіду функціонування самоврядних інституцій минулого. Саме в цьому полягає актуальність зазначеної проблематики.

Передусім, зауважимо, що в різних етнічних регіонах України процес скасування магдебурзького права мав свої особливості. У 1772 р. відбувся перший поділ Речі Посполитої. На землях, що після цього залишилися у її складі, дію магдебурзького права було частково скасовано. Відбулося це на підставі рішення сейму 1776 р. й обґрунтовувалося тим, що мешканці міст більш займалися сільським господарством, ніж торгівлею чи ремеслами². Та й самі міста, за винятком декількох великих центрів, являли собою переважно приватно-власницькі поселення сільського типу з символічною формою самоврядування. Паралельно відбувався розклад міського самоврядування зсередини, що виявилось у падінні авторитету виборних влад, їхній корумпованості, хабарництві, фінансових зловживаннях. За влучним висловом Н. Яковенко, міська магдебурґія "старілася на очах, перетворюючись в анахронізм, і годі було сподіватися, що її оновленням перейматиметься уряд, заклопотаний проблемою виживання самої держави"³.

Проте за правління останнього польського короля Станіслава-Августа робляться спроби, спрямовані на піднесення становища міст та їх самоврядних органів. З цією метою створюються так звані Комісії Доброго Порядку. Результатом діяльності роботи такої комісії в Житомирі стало, наприклад, прийняття Ординації 1788 р., завдяки якій дещо змінилася структура міського самоуправління. Тепер воно складалося з трьох ступенів (магістратських порядків) – магістрату, лава та гміни. Магістрат з восьми радників наділявся адміністративною та економічною владою й очолювався президентом (першою посадовою особою в місті). Лава з війтом розглядала справи криміна-

льного суду, а гміна з 12 чоловік була представницьким органом міщанства. Посади всіх трьох магістратських порядків ставали довічними, лише президент і війт обиралися на один рік з кола радників магістрату. Створений на основі Ординації новий магістрат розпочав свою роботу в місті 01.07.1788 р.⁴ На збереженні самоврядування в містах наполягає сеймова конституція від 31.03.1790 р.⁵

18.04.1791 р. польський сейм приймає закон про міста, який значно похвалює міське життя. Спираючись на нього, жителі міст і містечок розгорнули боротьбу за відновлення власних прав: магістрати, що збереглися, поспішали перетворюватися, поселення, які втратили ознаки міської самостійності, починають боротися за відновлення магдебурзьких привілеїв та надання їм статусу міст, повсюдно обираються депутати для посилання на сейм. Так, зокрема, 18.08.1791 р. в м. Черкасах відбулися вибори магістратських урядовців, а також депутатів до апеляційного міського суду та на сейм. Крім місцевих міщан, на зборах були присутні й залежні від черкаського магістрату мешканці містечок Ломоватого та Білозіра⁶.

На прохання мешканців містам підтверджуються їхні попередні магдебурзькі привілеї. 30.03.1792 р. привілеєм короля Станіслава-Августа було, наприклад, підтверджено попередні привілеї щодо надання м. Крилову магдебурґії⁷. 16.04.1792 р. той же король не тільки підтверджує попередні права м. Чигирина, а й розширює їх згідно з постановами пізніших сеймових конституцій. 05.07.1792 р. підтверджуються попередні права та привілеї м. Смотрича, а 09.07. того ж року до попередніх прав та привілеїв м. Канева додаються нові привілеї та пільги, що жалуються королем Станіславом-Августом⁸. 10.09.1792 р. на підставі попередніх грамот і магдебурзьких привілеїв, а також нововиданих сеймових конституцій грамотою короля вільним містом Речі Посполитої було визнано м. Брацлав⁹. На жаль, три-

¹ Див.: Костриця М.Ю. Житомир: від Магдебурзького права до губерньського центра // Південно-східна Волинь: наука, освіта, культура: Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький -Шепетівка, 1995. – С. 8 – 9.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при киевском, подольском и вольском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – С. 500.

³ Архив ЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – С. 525 – 527.

⁴ Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 220, оп. 1, спр. 562. – Арк. 1 і зв.

⁵ Архив ЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – С. 82, 5, 67.

⁶ Там само. – С. 529 – 536.

¹ Див., напр.: Музиченко П. Магдебурзьке право в Україні // Юридический вестник. – 1994. – № 3. – С. 68 – 70; Делімарський Р.Е. Магдебурзьке право в Києві. – К., 1996; Голшко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. – Львів, 2002 тощо.

² Див.: Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780. – Petersburg, 1860. – Т. VIII. – С. 567.

³ Яковенко Н.М. Нарис історії ранньомодерної України. – 2-е вид., переробл. та розшир. – К., 2005. – С. 477.

вало це недовго. Шляхта Речі Посполитої не була заінтересована в добровільних поступках владою на користь будь-якого іншого стану. Постановою генеральної конфедерації 29.10.1792 р. в м. Торговиці закон про міста було скасовано, а міщани так і не спромоглися відновити власне самоврядування.

У 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої. Правобережна Україна (без Волині) відійшла до складу Росії. Нова влада в особі Катерини II в 1796 р. визнала рішення, прийняті в Торговиці, про скасування міського самоврядування. Закономірність цього кроку зумовлювалася тим, що в самій Російській імперії уряд ще двома десятиліттями по тому спочатку окремими заходами, а потім і широко задуманою реформою вдався до масштабних адміністративних перетворень. Ці перетворення були послідовно проведені "Учреждением о губерниях" 1775 року (другу його частину було видано в 1780 р.), "Жалованою грамотою дворянству" (1785 р.) и "Грамотою на права и выгоды городам Российской империи" (1785 р.). Не вдаючись до детальної характеристики загального устрою, установленого цими законами, зауважимо лише, що в містах управлінські функції було передано загальноміським думам та їх виконавчим органам, шостигласним думам. За магістратами залишалися переважно судові повноваження.

Однак на практиці поширити дію зазначених законів на міста відрізу було неможливо. Передача функцій міського управління від магістратів до міських дум потребувала часу. На Волині, наприклад, після її інкорпорації до складу Росії в 1795 р. перша міська дума, що була утворена в м. Житомирі, розпочала свою роботу лише 20.07.1838 р. Проте навіть після її відкриття магістрат продовжував свою роботу і був остаточно ліквідований тільки 18.09.1849 р. Магістрат м. Дубна з кінця XVIII ст. функціонував під назвою міського магістрату. Відповідно до затверджених штатів чиновників Волинського намісництва від 05.08.1795 р. до його складу входили міський голова, два бурмистри, чотири ратмани (регенти). Крім перейменування, його функції не зазнали змін: магістрат контролював як судові справи міщан, так і їхнє життя, проводив рекрутські набори, розподіляв ремісників по цехах. Як і раніше, для спрощення процедури розгляду спірних питань, що виникали в процесі торговельної та інших видів діяльності мешканців міста, при магістраті існував також "словесний суд". "Сирітський суд" займався організацією опіки над майном міських сиріт і

вдів¹. У решті повітових міст Волинської губернії (Овручі, Новограді-Волинському, Крем'янці, Луцьку, Володимирі-Волинському й Ковелі) також працювали магістрати, які було скасовано тільки в 1861 р.²

У Лівобережній Україні в другій половині XVIII - XIX ст. існувало понад 34 міські магістрати. Зокрема, на Полтавщині міста Ромни і Хорол наприкінці XVIII ст. мали магістрати, а в Кременчузі він працював у 1776-1820 рр. Ймовірно діяв магістрат і у Полтаві, у всякому разі на плані міста 1820 р. будинок магістрату позначений на історичному плані³.

За своєрідним сценарієм розгорталися події, пов'язані з ліквідацією магдебурзького права в Києві. За царювання Катерини II місто фактично втратило свій автономний лад. Павло I у 1796 - 1797 рр. повернув місту право на попередній устрій і самоврядні традиції. У наказі від 16.09.1797 р. він, зокрема, вимагав "сохранять непоручимо при всех тех правах вольностях и преимуществах, городских доходах и выгодах, каковыя пожалованным от их Величеств грамотам и привилегиям помянутому городу присвоены, и которые Мы, силою сего возобновляем и утверждаем"⁴.

У 1801 р. Олександр I права міста підтвердив. Однак уже у 1802 р. з'явився царський наказ "О составлении особенной комиссии для рассмотрения счетов Киевского магистрата", підставою для якого стали численні факти зловживань уряду магістрату щодо використання прибутків міста. У 1821 р. розпочалася справа, пов'язана з величезними розтратами в міській казні, яка тривала 25 років. Загальна сума витрат дорівнювала 1 400 000 крб. асигнаціями, що вдесятеро перевищувало суму річного прибутку міста⁵. Судова справа викликала значний резонанс як у самому Києві, так і в урядових колах, що

¹ Див.: Савчук П. Трансформація власних структур Дубна XIV - XIX ст. // Магдебурзькому праву у місті Дубні - 500 років: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. - Дубно, 2007. - С. 17; Прищепя О., Леонова Л. Міське самоврядування Дубна в умовах інкорпорації Волині до складу царської Росії: реорганізація функцій // Магдебурзькому праву у місті Дубні - 500 років: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. - Дубно, 2007. - С. 26 - 27.

² ЦШАУК. - Ф. 442, оп. 44, стр. 437. - Арк. 19 - 21.

³ Пойдьям І. Магістратське самоврядування на Полтавщині // Зоря Полтавщини. - 1999. - 2 липня. - С. 2.

⁴ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. - СПб., 1830. - Т. 24. - С. 736. - № 18142.

⁵ Див.: Каманін І. Последние годы самоуправления Киева по магдебурзькому праву // Киевская старина. - 1888. - № 5. - С. 194 - 195.

дало підстави Миколі I 23.12.1834 р. видати наказ про скасування магдебурзького права в місті.

Додамо і те, що, починаючи з другої половини XVIII ст. у містах Гетьманщини, хіба що за винятком Києва, відчувається брак книг магдебурзького права. Знавець у галузі правознавства І. Теличенко безпосередньо пов'язував це з "отживанием" магдебурзького права¹. До речі із нестачею книг магдебурзького права в судах пов'язаний один цікавий епізод, який мав безпосереднє відношення до його остаточної ліквідації. У 1824 р. до Російського Сенату надійшла справа Полтавського генерального суду, пов'язана з грошовими торговими справами. Ознайомившись з її матеріалами, Сенат скасував рішення цього суду, оскільки воно було прийняте не на підставі магдебурзького права, а спиралось на Литовський Статут, указуючи при цьому, що на майбутнє в справах купців і міщан треба керуватися магдебурзьким правом. Тоді з'ясувалося, що в судах книг магдебурзького права не має. У 1827 р. князь Долгорукий, який очолював міністерство юстиції, запропонував уряду зробити й надрукувати новий переклад книг магдебурзького права. Водночас, Другому відділенню Власної Його Імператорської Величезності Канцелярії було наказано переглянути взагалі переклад і зміст книг магдебурзького права й обговорити, чи зручно відновляти закон, який "на практиці вийшов із употребления". Ознайомившись з історією питання, М. Сперанський, на якого було покладено керівництво кодифікаційними роботами в межах усієї Російської імперії, склав і передав Долгорукому записку, де висловлювалася пропозиція наказати Сенату, що недоцільно використовувати магдебурзький закон, оскільки він "давно уже оставленъ въ бездействіи и замененъ литовскимъ статутомъ и отчасти общими русскими законами"².

На українських землях, що після поділів Речі Посполитої опинились у складі Австро-Угорської імперії, магдебурзьке право також певний час зберігалось. Зокрема згідно з декретом австрійського уряду від 13.05.1784 р. адміністративно-правові відносини в містах Східної Галичини вимагалося будувати на принципах магдебурзького

¹ Див.: Теличенко І. Очерк кодифікації дореволюційного права України. - К., 1968. - С. 40.

² Див.: Василенко Н. Право магдебурзькое // Энциклопедический словарь: В 41 т. / Под ред. И.В. Андреевского. Изд.: Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. - Т. 24. - СПб., 1898. - С. 895 - 896.

права¹. Деякі українські міста отримують його підтвердження і навіть розширення своїх економічних привілеїв. Так, наприклад, було в Бродях, які з 18.10.1785 р. стали містом окружного значення з усіма атрибутами самоврядування.

Елементи самоврядування зберігалися навіть у тих містах, де дію магдебурзького права було скасовано. Зокрема, у Львові, який у складі Австро-Угорщини отримав статус міста столичного значення, одночасно з ліквідацією магдебурзького права 31.08.1786 р. розпочав свою роботу відновлений магістрат, який складався з одного бурмістра, одного віце-бурмістра та шістнадцяти райців і поділявся на два сенати: політичний і юридичний, разом з належними до нього урядовцями й канцелярським персоналом. Крім того, Львів мав право посилати до станових органів двох депутатів і був наділений низкою економічних привілеїв². Унаслідок дії закону від 01.12.1787 р. міські магістрати запрацювали також у 56 населених пунктах Східної Галичини. Їх чисельний склад, порядок формування та обов'язки в різних містах були різні й залежали від кількості населення, розвитку промислово-торговельної діяльності тощо³.

Крім виконання суто адміністративних функцій, міське самоврядування займалося тут і судовими справами. Суд ради розглядав цивільні справи, а війтівсько-лавницький - кримінальні, а також спори про спадщину, земельні справи тощо. Зуважимо й те, що на вимогу імператриці Марії Терезії законодавча комісія під керівництвом професора права Аццоні систематизувала й уклала спеціальний кодекс законів, в основу якого, серед іншого, лягло й магдебурзьке право міст. Кодекс цей з 8 томів і трьох розділів (право особи, право майнове та право облігаційне) вийшов ще в 1776 року. Однак унаслідок дріб'язкої регламентації всіх аспектів життя суспільства поступово уряд Австро-Угорщини занадто скоротив права міського самоврядування, у тому числі в судовій справі.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що магдебурзьке право було інститутом певного часу, який поступово пережив себе, почавши втрачати своє значення для розвитку міст. Та й самі міста вже не мали достатніх сил для захисту давніх традицій. Не змогли врятувати си-

¹ Див.: Петрів Р. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII - першій половині XIX ст. (1772 - 1850). - Івано-Франківськ, 1993. - С. 53.

² Див.: Привілеї міста Львова XIV - XVIII ст.: Збірник документів / Упор. М. Катраль. - Львів, 1998. - С. 514 - 516.

³ Див.: Schnur-Peplonski S. Galiciana 1778 - 1812. - Lwow, 1896. - S. 26-30.

туацію навіть такі важливі елементи магдебурзького права, як магістрати, що певний час продовжували діяти в умовах імперської присутності. Тут давалися ознаки причини як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Тому врешті-решт магдебурзьке право в українських землях припиняє своє існування.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2008 р.

Д.В. Борзих

ФУНКЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Кримінальне судочинство (кримінальний процес) – це не тільки діяльність державних органів і осіб в чіткому визначеному порядку, але і визначена Кримінально-процесуальним кодексом України система процесуальних дій.

Загальні завдання кримінального судочинства, сформульовані у ст. 2 КПК, де передбачають різні форми і методи їх реалізації судом, прокурором, слідчим і органом дзнання. Кожен з них має відповідні повноваження і свою спеціалізованість діяльності у вирішенні цих завдань. Поряд з цим інші учасники кримінального процесу: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий та їх представники мають свої повноваження і свою спрямованість у діяльності, яку вони здійснюють і яка обумовлена характером їх інтересів у справі. Діяльність перелічених органів і осіб, яка регламентується кримінально-процесуальним законодавством визначає поняття кримінально-процесуальних функцій.

В той же час слід відмітити, що у теорії кримінально-процесуального права відсутні єдині погляди на визначення поняття кримінально-процесуальної функції. В поняття кримінально-процесуальної функції вкладається різний зміст. Існують різні погляди, різні тлумачення науковців, але майже всі вони висловлюють думку, що це окремі види, окремі напрямки кримінально-процесуальної діяльності.

Так, Р.Д. Рахунов визначає, що кримінально-процесуальна функція – це частина процесуальної діяльності¹. На думку М.С. Строго-

вича, кримінально-процесуальна функція – це окремі види, окремі напрямки кримінально-процесуальної діяльності¹. Отже, вказані науковці визначають, що кримінально-процесуальна функція це вид діяльності. Поряд з цим, слід зазначити, що існує і інше визначення кримінально-процесуальних функцій. Так, на думку П.С. Елькінд² під функцією слід розуміти не вид і не напрямок кримінально-процесуальної діяльності, а вираження у відповідних напрямках призначення і роль її учасників, у зв'язку з чим кожного суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності вона наділяє певною, конкретною процесуальною функцією. В той же час В.С. Зеленецький³ рахує, що суб'єктність функції не можливо виводити із напрямку процесуальної діяльності, що в якості ознаки функції слід розглядати зміст позиції суб'єкта процесуальної діяльності.

Наведені висловлення науковців дають нам підстави стверджувати, що кримінально-процесуальна функція – це основні напрямки. Думається, що найбільш точно визначення кримінально-процесуальної функції дано Ю.М. Грошевим: "Процесуальні функції – це виражені у законі основні напрямки процесуальної діяльності, що здійснюються з метою реалізації завдань кримінального судочинства суб'єктами, уповноваженими на ведення процесу або наділеними правами для активної участі у справі з метою захисту законних інтересів"⁴. Таке визначення кримінально-процесуальних функцій цілком охоплює головні функції процесу: обвинувачення, захисту і правосуддя (вирішення справи). Перелічені функції пов'язані між собою і здійснюються як система. Так, функція обвинувачення, передусім появленню функцій захисту і правосуддя і обумовлює їх виникнення. Тобто, сформульоване і пред'явлене обвинувачення породжує функцію захисту, яка спрямована на доказування невинності або меншої винності обвинуваченого. На підставі сформульованого і пред'явленого обвинувачення також здійснюється функція правосуддя (вирішення справи).

Обвинувачення у кримінальному процесі здійснюється уповноваженими на то органами або особами і направлено на виявлення і

¹ Див.: Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – С. 188.

² Див.: П.С. Елькінд. Сущность советского уголовно-процессуального права. – Ленинград. – ЛГУ, 1968. – С. 54 – 55.

³ Див.: Зеленецький В.С. Функциональная структура прокурорской деятельности. – Х.: Юринститут. – 1978. – С. 20.

⁴ Кримінальний процес України: Підручник / Ю.М. Грошевої, Д.М. Мірошніченко, Ю.В. Хоматов та ін. / За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Х.: Право. – 2000. – С. 23.

¹ Див.: Рахунов Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву. – М.: Юридлит., 1961. – С. 37.

розкриття злочину, викриття винних і застосування до них справедливого покарання. Обвинуваченню, як однієї із функцій кримінально-процесуальної діяльності відводиться особлива роль в захисті суспільних відносин, прав і законних інтересів фізичних осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Воно обумовлює подальший розвиток кримінально-процесуальних відносин, залучення до кримінального процесу інших учасників, які зацікавлені в справедливому вирішенні обвинувачення і можливо керуються різними процесуальними інтересами. Закон визначає їх процесуальне становище, особливості їх процесуальної діяльності при розслідуванні і судовому розгляді кримінальної справи. Функції обвинувачення, захисту і правосуддя (вирішення справи) реалізуються в кожній кримінальній справі, на всіх її стадіях. Законодавство України передбачає, що з моменту виникнення функції обвинувачення вона цілком зосереджена в руках слідчого або органу дізнання. На слідчого (орган дізнання) покладається обов'язок об'єктивно дослідити всі обставини справи, вияснити обставини, які пом'якшують і які обтяжують відповідальність обвинуваченого. Така діяльність слідчого і визначається поняттям "обвинувачення".

Обвинувачення як процесуальна функція включає в себе предмет обвинувачення. У кримінально-правовому змісті вона визначається тими кримінально-карними діями, з приводу яких порушена кримінальна справа, пред'явлено обвинувачення, і охоплює всі необхідні ознаки злочину, передбачені диспозицією відповідної норми кримінального закону. Сформульоване в процесуальному документі, обвинувачення поступово розвивається, перевіряється стосовно до диспозиції відповідної статті Кримінального кодексу. Можна однозначно стверджувати, що без сформульованої обвинувальної тези, яка відповідає нормі Кримінального кодексу його особливій частині, діяльності по доказуванню буде безпредметною. З іншого боку слід зазначити, що обвинувачення без кримінально-процесуального змісту може бути просто декларацією, а тому воно повинно підкріплюватись діяльністю, яка оформлена відповідним образом в процесуальному документі.

Для правильного визначення моменту виникнення функції обвинувачення слід звертати увагу на взаємозалежність обвинувачення в кримінально-правовому і процесуальному змістах. Діючий кримінально-процесуальний кодекс визначає, що функція обвинувачення виникає з моменту, коли відносно особи застосовують запобіжні за-

ходи. Так, виходячи зі змісту ст. 43¹ КПК можна зробити висновок, що підставою виникнення функції обвинувачення є затримання особи по підозрінню у вчиненні злочину або до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.

Другою підставою виникнення функції обвинувачення є момент, коли в процесі слідчої діяльності з'являється належним чином оформлений предмет обвинувачення, тобто буде сформульоване обвинувачення і кваліфікація вчиненого злочину. При наявності цих фактів, слідчий, керуючись ст.ст. 131, 132 КПК виносить мотивовану постанову про притягнення особи як обвинуваченого. З моменту складання цієї постанови і починається реалізація функції обвинувачення. З цього моменту слідчий одержує можливість доказувати обвинувачення застосовувати до обвинуваченого заходи процесуального примусу. Приймати рішення про притягнення особи як обвинуваченого слідчий може тільки після того, як у нього склалось тверде внутрішнє переконання про достатність доказів, які вказують на вчинення злочину цією особою. Поряд з цим, в юридичній літературі по питанням пред'явлення обвинувачення не має єдиної думки. Так, Л.Н. Гусев стверджує, що обвинувачення формується і здійснюється тільки під час судового розгляду справи, тобто після того, коли відбувся попередній розгляд справи в суді де прийнято рішення про призначення справи до судового розгляду. При досудовому слідстві, на думку Л.Н. Гусева, обвинувачення не існує, а діяльність слідчого - це реалізація функції розслідування, яка є єдиною на досудовій стадії процесу¹. Аналогічна позиція і інших науковців, які стверджують, що слідчий реалізує тільки функцію розслідування, а обвинувачення здійснюється тільки в суді². Погодитись з такою точкою зору ми не можемо. Діяльність слідчого направлена на збирання доказів, повного і об'єктивного дослідження всіх обставин справи. Він зобов'язаний сформулювати обвинувачення і пред'являти його особі, що вчинила злочин, тобто і здійснити обвинувачення. Про помилкову позицію, відносно того, що обвинувачення з'являється тільки в судових стадіях

¹ Див.: Гусев Л.Н. Процессуальное положение следователя в советском уголовном процессе // Вопросы судопроизводства и судопроизводства в новом законодательстве Союза ССР. - М., 1959. - С. 315.

² Див.: Видра М.М. Расследование уголовного дела - функция уголовного процесса // Государство и право. - 1980. - № 9. - С. 175; Шимановский В.В. К вопросу о процессуальной функции следователя в советском уголовном процессе // Правоведение. - 1965. - № 2. - С. 175.

свідчить і аналіз норм КПК України. Так, у відповідності з вимогами ст.ст. 43, 43¹ КПК підозрюваний має право на захист з моменту його затримання або застосування запобіжного заходу, а обвинувачений – з моменту пред'явлення йому обвинувачення. З цього моменту в процес вступає захисник, що підтверджує появу функції захисту, як відповідної реакції на обвинувачення, яке здійснює слідчий. Вказані обставини переконливо підтверджують, що на стадії досудового слідства як раз з'являється обвинувачення.

Аналіз кримінально-процесуальних функцій дозволяє зробити висновок, що кримінальне обвинувачення складається з ціленаправленої на обвинувачення діяльності. Цю діяльність здійснюють органи, що проводять оперативно-розшукові заходи, досудове розслідування у формі дізнання або слідства, а також прокурор, який в різних якостях приймає участь в кримінальному судочинстві. Співвідношення обвинувальної діяльності слідчого (органа дізнання і прокурора). Їх взаємодія свідчать про специфіку прокурорської діяльності. Вона заключається в нагляді за законністю розслідування, здійсненні процесуального керівництва діяльністю слідчого і органів дізнання, а також виконання функції обвинувачення.

Тобто, прокурор уповноважений одночасно здійснювати як обвинувачення, так і нагляд за законністю його здійснення іншими на то уповноваженими органами.

Завдання прокурорського нагляду конкретизовано в ст. 29 Закону України "Про прокуратуру", воно повинно сприяти: 1) розкриттю злочинів, захисту особи, її прав, свобод, власності, прав підприємств, установ, організація від злочинних посягань; 2) виконання вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинений злочин; 3) запобіганню незаконному притягненню особи до кримінальної відповідальності; 4) охороні прав і законних інтересів громадян, які перебувають під слідством; 5) здійсненню заходів щодо запобіганню злочинам, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню.

Аналізуючи завдання прокурорського нагляду за дотриманням законів органам, які проводять дізнання та досудове слідство, можна стверджувати, що його діяльність направлена на те, щоб система кримінального обвинувачення забезпечила законне і обґрунтоване обвинувачення конкретної особи у вчиненні конкретного злочину. На всіх його стадіях діє прокурор, який виступає в ролі потенціального або реального обвинувача. Здійснення прокурором в суді процесуальної функції обвинувачення – це вже практична реалізація тих

висновків до яких він прийшов в процесі нагляду за законністю досудового розслідування.

В той же час, кримінально-процесуальна функція обвинувачення мало вивчена у сучасній теорії кримінального процесу України. Причиною такого становища, на наш погляд, є те що поняття "обвинувачення" законодавцями детально не розглядалось. Сутність і зміст цієї функції розкривались через поняття "кримінальне переслідування". При цьому слід зауважити, що відношення законодавця до терміну "кримінальне переслідування" неодноразово змінювалось. Термін "кримінальне переслідування" багатьма процесуалістами не визнавався як такий, що має самостійний зміст, а використовувався як тотожний обвинуваченню. Так, видний російський процесуаліст І.Я. Файницький¹ використовував термін "кримінальне переслідування" як синонім поняттю "обвинувачення". Аналогічної позиції дотримувався і М.С. Строгович². Характеризуючи основні кримінально-процесуальні функції він називав дану функцію "кримінальне переслідування або обвинувачення".

Таким чином, кримінальне переслідування на відміну від обвинувачення не розглядалось вченими самостійно у матеріально-правовому або процесуальному аспекті, а досліджувалось тільки під кутом зору кримінального процесу. Тому при визначенні сутності цього терміну допускалося змішання його різних ознак.

Під кримінальним переслідуванням в кримінально-процесуальному аспекті слід розуміти практично всю діяльність, яка здійснюється стороною обвинувачення, в тому числі і само обвинувачення як таке. Звідси кримінальне переслідування – це більш широке поняття, чим обвинувачення, і мав самостійне наукове та практичне значення. Його також необхідно розглядати в матеріальному та процесуальному аспектах. Тому підміна термінів "обвинувачення" та "кримінальне переслідування" – недопустимо.

В.С. Зеленецький³ стверджує, що функція кримінального переслідування починається з моменту пред'явлення обвинувачення конкретній особі й закінчується підтриманням обвинувачення в суді. При цьому на стадії досудового слідства проти особи, яка вчинила

¹ Див.: Файницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. - Т. 2. - СПб. - 1912. - С. 3 - 7.

² Див.: Строгович М.С. Уголовное преследование в советском уголовном процессе. - М.: Изд-во НАН СССР, 1951. - С. 15.

³ Див.: Зеленецький В.С. Функциональная структура прокурорской деятельности. - Х.: Юристытут. - 1978. - С. 28 - 38.

злочин, слідчий або дізнавач порушує і здійснює слідче обвинувачення, а на стадії закінчення цього слідства – прокурор, який затвердив обвинувальний висновок, приймає на себе і реалізує функцію обвинувачення, основним змістом якої є підтримання державного обвинувачення в суді. З такою позицією слід погодитись, так як функція кримінального переслідування разом з функцією захисту та розгляду кримінальної справи становлять основний зміст кримінально-процесуальної функції. При цьому, функція кримінального переслідування здійснюється і органом дізнання та слідчим, а основним суб'єктом переслідування все-таки залишається прокурор. Саме тому доцільно виокремлювати поняття кримінальної функції прокурора як суб'єкта кримінального переслідування. Вказана функція прокурора з позиції структурного змісту має такі складові: порушення прокурором кримінальної справи або вказівка органу дізнання чи слідчому порушити кримінальну справу стосовно конкретної особи; виконання ним окремих слідчих дій; здійснення наглядових дій, направлених на активізацію роботи слідчого (дізнавача) щодо розкриття злочину, встановлення винуватості підозрюваного чи обвинуваченого; затвердження обвинувального висновку та підтримання державного обвинувачення в суді; апеляційне та касаційне оскарження незаконних і необґрунтованих вироків та інших судових рішень у кримінальних справах.

Таким чином, можна стверджувати, що незважаючи, що діючі норми КПК і Закону України "Про прокуратуру" не містять у собі прямої вказівки на те, що прокурори України здійснюють функцію кримінального переслідування, вважаємо, що на практичному рівні вони його здійснюють. Тому враховуючи важливу роль прокурора, яку він відіграє в системі кримінально-процесуальних функцій буде доцільно в новому КПК України, а також в Законі України "Про прокуратуру" передбачити, що Генеральний прокурор України і підлеглі йому прокурори у кримінальних справах публічного та приватно-публічного провадження здійснюють кримінальне переслідування. При цьому слід зауважити, що функція кримінального переслідування фігурує у законодавстві всіх європейських країн і рекомендаціях Ради Європи.

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2008 р.

О.В. Кафанова

А.Ф. КОНІ ПРО ОСНОВНІ
ЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУДОЧИНСТВА

З поступом світової спільноти в напрямку до панування загальнолюдських цінностей надзвичайно актуальними стають проблеми боротьби "добра і зла". За весь час свого існування людство зуміло створити ефективний механізм подолання різних проявів девіантної поведінки людей, значне місце в якому займає правоохоронна система. У сучасних умовах вона покликана бути не стільки "караючим мечем", скільки інструментом ствердження в суспільстві морально-правової культури.

Виходячи з цього значної вагомості набуває звернення фахівців юридичної освіти і практики до теоретичної спадщини минулого та сучасних надбань видатних юристів, котрі наполегливо пропонують гуманістичні засади в сфері правоохоронної діяльності.

Морально-правові погляди Анатолія Федоровича Коні (1844 – 1927 рр.) служать чудовим, практично не втративши актуальності, навчальним посібником для всіх і особливо для молодих юристів. Популяризація етичних поглядів А.Ф. Коні в студентській аудиторії в наш час необхідна, бо сприятиме вдосконаленню професійного становлення майбутніх юристів, та подальшій демократизації правової системи.

Особистість А.Ф. Коні, його багатогранний талант, правові погляди, судова діяльність та різнобічні наукові інтереси привертала увагу багатьох дослідників. Серед них можна виокремити роботи С.А. Висоцького¹, В.І. Смолярчука², Т.І. Лисенко³, Д.П. Фіолевського⁴, Г.В. Гребенькова⁵ і ін.

Поглядам А.Ф. Коні з питань основних етичних засад у судочинстві, їхньої актуальності присвячена дана стаття.

Анатолій Федорович Коні – видатний юрист, вчений-правник, судовий і громадський діяч, людина різнобічних пізнань і глибинної

¹ Див.: Висоцький С.А. Коні. – М.: Мол. гвардія, 1988. – 429 с.

² Див.: Смолярчук В.І. Анатолій Федорович Коні. – М.: Наука, 1981. – 320 с.

³ Див.: Лисенко Т.І. О переписке А.Ф. Коні с А.А. Шахматовым. Археографический ежегодник. – М.: Наука, 1981. – 435 с.

⁴ Див.: Фіолевський Д.П. Затиски адвоката. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1987. – 97 с.

⁵ Див.: Гребеньков Г.В., Фіолевський Д.П. Юридична етика: Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2004. – 209 с.

культури, залишив яскравий слід в історії правових вчень, теоретичну, суспільно-наукову спадщину, співзвучну сучасності і в значній мірі ще не освоєну. В архівах зберігається понад 6000 листів А.Ф. Коні й близько 20000 адресованих йому.

Вся державна та наукова діяльність А.Ф. Коні була підпорядкована ідеї служіння праву і справедливості, суровому дотриманню законності.

Дослідники справедливо називають Анатолія Федоровича Коні одним із засновників судової етики, під якою він розумів вчення про приложення загальних понять про моральність до тієї чи іншої області спеціальної судової діяльності¹. При оцінюванні судової діяльності він виходив з вірного розуміння співвідношення цілей і засобів, дотримуючись правила І. Канта: "людина є ціль, а не засіб для будь-яких цілей". Тобто, високі цілі правосуддя – огороження суспільства і одночасно захист особистості від несправедливого обвинувачення – повинні досягатися тільки моральними шляхами.

У роботі "Нравственные начала в уголовном процессе (общие черты судебной этики)" і інших роботах Коні зосереджував наукові інтереси навколо наступних питань в області права:

- суд, його історія, організація та умови здійснення правосуддя: усність, гласність, незалежність, змагальність і рівність сторін;
- обвинувачуваний, його права на попередньому слідстві і у суді;
- слідчий, обвинувач, захисник і їхня роль у забезпеченні правильного вирішення справ;
- докази, їх види й значення на попередньому слідстві і в суді.

Всі вищезазнані А.Ф. Коні проблеми, всебічно об'єднуються і закріплюються розвинутими ним етичними і моральними засадами здійснення правосуддя.

Термін "етичне" А.Ф. Коні розумів і в значенні розвитку правосвідомості народу і проникненні в процесуальні правила моральних починань. Він вважав, що обов'язок кожного судового діяча у тому, щоб бачити в підсудному людину, "а не матеріал для дослідів і красномовства, для наживи чи для просування по службі".

Про "піднесуючу людяність" Анатолій Федорович розмірковує так: "для щирої справедливості немає нічого загрозливішого, як вивітрювання з основних прийомів відправлення правосуддя піднесуючої їх людяності. Там, де справедливість і правосуддя не зливаються в

єдине поняття, де можливо повторити слова Бомарше, вкладені у вуста Фігаро та звернені до судового діяча: "Розраховую на вашу справедливість, хоча ви й служитель правосуддя", там суспільний побут зруйнований у своїх моральних підставах"².

У роботі "Об условном досрочном освобождении" А.Ф. Коні розмірковує про моральний обов'язок, моральний закон: "я завжди знаходив, що поряд зі службовим обов'язком судового діяча зростає його моральний обов'язок. Він рекомендує ніколи не забувати, що об'єктом дій цього діяча є, перш за все, людина, що має право на повагу до своєї людської гідності. Будь-яке приниження останньої є, неминуче, кривдою своєї власної душі в її найвищому прояві - совісті. Воно не проходить даром – і рано чи пізно може ожити в тяжких, пригнічуючи свідомість, образах. Правосуддя не може бути відокремлене від справедливості, а остання полягає зовсім не в одному правомірному використанні до доведеного діяння каральних визначень закону. Судовий діяч всім своїм способом дій відносно людей, до діянь яких він покликаний докласти свій розум, труд і владу, повинен намагатися здійснювати і моральний закон. Забуття про живу людину, про товариша в загальному світовому існуванні, здатну на почуття страждання, перетворює в ніщо і розум, і талант судового діяча, і зовнішню очікувану користь його роботи³.

А.Ф. Коні сформулював обов'язки голови суду, прокурора, захисника, а також присяжних засідателів, з'ясував і визначив зміст поняття внутрішньої впевненості судді: при винесенні вироку суддя не повинен бути в полоні "миттєвої думки, що викликана поривом почуттів або упередженим поглядом", він не вправі вирішувати справу за принципом: "Я так хочу", його девізом повинно бути: "Я не можу інакше".

Суддя не може некритично слідкувати й за суспільним поглядом, який "буває часто сліпо, він захоплюється, буває пристрасним та – або жорстоким не по провині – або милостивим не по заслугам". Голова суду повинен, зокрема, з повагою ставитися до адвоката, і не робити йому зауважень в "грубо-повчальній формі".

Надаючи великого значення етичним починанням у карному процесі, А.Ф. Коні на протязі ряду років готовив курс "Общие черты

¹ Коні А.Ф. Собрание сочинений в восьми томах. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 138.

² Див.: Ларин А.М. А.Ф. Коні - судебный деятель. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 250.

¹ Див.: Скрипнилев Е.А. А.Ф. Коні - выдающийся русский правовед, государственный и общественный деятель (1844 - 1927) // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 130.

судебної етики", який, як він вважав, необхідно ввести в юридичних навчальних закладах як додаток до догматичних положень кримінального процесу. Коні сподівався на те, що "зрілий судовий діяч у хвилину коливання перед тим, якого образу дій треба дотримуватися в тому або іншому питанні, згадає моральні вказівки, почуті їм з кафедри, і застидається іржі, рутини, що непомітно підкралися, окріпше духом – викладання судійської етики знайде собі життєве виправдання"¹.

У вересні 1901 року А.Ф. Коні в листі А.А. Чичериної говорить про "улюбленій мною суддівській етиці", що ввійшла в курс судочинства, який запропоновано було читати Анатолію Федоровичу в Олександрівському ліцеї. Приступаючи до читання курсу кримінального судочинства в цьому ліцеї, А.Ф. Коні виклав основні його положення у вступній лекції "Моральні засади в кримінальному процесі". У статті, написаній замість передмови до збірника своїх судових промов, він відзначив: "Вивчення й викладання етичних починань у справі кримінального правосуддя вбачається мені маючим серйозне значення. Це значення постійно зростає з приводу деяких практичних явищ судового життя, що часом знаменують собою забуття тих моральних починань, котрими проникнуті процесуальні інститути, шляхом довготривалої еволюції звільнених від формальних вимог і від бездушного їхнього виконання. Наміри мої прочитати восени 1902 року ряд публічних лекцій "про моральні засади в кримінальному процесі" не здійснилися, але я не втрачаю надії приготувати до друку докладне дослідження з судової етики, помістивши в нього результати "розуму холодних спостережень і серця сумних замет", винесені мною з майже сорокалітньої діяльності на судовому поприщі. Заздалегідь радісно привітаю й того, хто з любов'ю й з вірою в успіх запровадить бесіди з молодим поколінням про моральні засади, настільки нерозривно зв'язаних із справжнім правосуддям"².

А.Ф. Коні вважав, що читання подібного курсу буде сприяти моральному вдосконалюванню майбутніх юристів. Цією роботою він намагався зміцнити віру судових діячів у їхню самостійність, незалежність.

Труднощі, що зустрілися на шляху до читання цього курсу, рогатки, які він повинен був обходити, у ряді випадків недоброзичлива реакція слухачів, часом викликали в Коні втрату віри в необхідність

¹ Коні А.Ф. Собрание сочинений в восьми томах. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 69.

² Там само. – С. 488.

свого починання. Так, у листі до А.Е. Капніст він відзначав: "Я знаходжусь на берегах Балтики й багато працюю над своєю "Судовою етикою". Тільки чи прийдеться її читати – і кому?" Незважаючи на невдачі з організацією читання цього курсу Коні продовжує над ним працювати. 7 лютого 1909 р. він писав Л.М. Толстому: "Робота зростає з кожним днем, а сили слабшають. Почав читання лекцій в ліцеї (я читаю судову етику), намагаюся вселити молодим людям гуманність і повагу до людського достоїнства".

У травні 1913 року А.Ф. Коні прочитав цикл відкритих публічних лекцій у відділенні суспільних наук Петербурзького загальнонародного університету (Тенішевські курси). Зміст цього курсу був досить широким. Він складався з восьми розділів: Вступ. Характеристика судової етики. Моральні елементи в Уставі кримінального судочинства. Показання свідків. Загальний початок процесу. Адвокатури. Суд присяжних. Судові дебати.

У розділі про судову етику Коні викладав наступні проблеми: Етичні елементи в інших галузях знань. Економічні питання. Фінансові засоби. Медицина. Вільна творчість. Література. Майбутні завдання кримінального процесу. Ціль й призначення кримінального покарання. Заперечення судової діяльності. Карна антропологія. Психіатрична експертиза. Психологія. Неврастенія. Суд як центр ваги організації кримінального правосуддя. Суддівське переконання. Його історичні стадії. Його необхідні властивості. Логічна немисливість і моральний обов'язок. Оцінка сумнівів. Умови суддівського переконання. Його незалежність. Незмінюваність суддів. Характер її: Виключення з неї. Судові помилки. Застосування й тлумачення закону. Приклади з касаційної практики. Види правосуддя. Правила поведінки суду. Їхні моральні підстави. Навчання Канта¹.

Таке значне коло питань, які підіймав Коні тільки в одному з розділів курсу моральних засад.

Неодноразові його спроби отримати можливість читати такий курс в університеті не увінчалися успіхом. Але мрія його була сміливою і зухвалою: затверджувати й впроваджувати моральні засади в кримінальному судочинстві.

Морально-правові погляди А.Ф. Коні сучасні й служать студентам, молодим юристам, вченим невечерньою спадщиною юридичної теорії і практики.

¹ Див.: Коні А.Ф. Собрание сочинений в восьми томах. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 490.

Положення А.Ф. Коні про співвідношення права й моралі досить актуальні: "Право й мораль не суть чужі чи протилежні одне одному поняття. По суті джерело в них спільне... Звідси – зв'язок правових поглядів з моральними ідеалами. Чим вона тісніший він, тим більше забезпечений й розумний розвиток суспільства..."¹.

Сучасні думки й про співвідношення юридичної науки, законодавства й судової практики: "Наукові положення, переломившись у законодавчій призмі, – образно стверджував Коні, – на веселку окремих заходів, отримують втілення в повсякденному житті шляхом судової практики"².

Сучасна правова наука й практична діяльність вітчизняних юристів збагачується досягненнями дня вчорашнього, у яких велика заслуга належить Анатолію Федоровичу Коні, "віртуозу добродійності" по визначенню його сучасника К. Чуковського, вченому, судовому й громадянському діячеві, який в кінці життєвого та творчого шляху підсумок своєї діяльності визначив у наступній фразі: "Перед совістю своєю я, як школяр, складав іспит щодня".

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2008 р.

С.М. Кряковцев | **ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ
ЗАСТОСУВАННІ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ
У ПРОЦЕСІ ЗНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ
З КАНАЛІВ ЗВ'ЯЗКУ**

Демократизація суспільства супроводжується складними процесами перетворення політичних, економічних, соціальних та правових відносин. На цьому фоні відбуваються певні зміни у розвитку злочинності, зокрема її організованих формах. Зростання організованої злочинності, глибока конспірація дій злочинних угруповань, їх висока технічна оснащеність, ненадійність найрозповсюдженішого джерела доказів – показань свідків – вимагають від законодавця і правоохоронних органів шукати нові правові можливості у боротьбі зі злочинністю, удосконалювати існуючі засоби і способи збирання дока-

¹ Коні А.Ф. Собрание сочинений в восьми томах. – Т. 4. – М.: Юридическая литература, 1967. – С. 309.

² Ларин А.М. А.Ф. Коні – судебный деятель. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 181.

зів¹. Серед них важливе місце займає такий відносно новий оперативно-розшуковий захід як зняття інформації з каналів зв'язку.

Цьому питанню у різні часи приділяли увагу В.М. Биков, Є.А. Доль, В.І. Зажицький, С.В. Лаврухин, І.Л. Петрухин, С.П. Щерба та інші вчені. Їх роботи були значним внеском в розвиток теорії і практики контролю і запису переговорів. В той же час до сьогодні питанням дотримання конституційних прав людини, які об'єктивно обмежуються в процесі прослуховування телефонних переговорів, уваги майже не приділялося.

Ця стаття присвячена аналізу прав громадян і визначенню випадків щодо необхідності отримання дозволу суду на прослуховування телефонних переговорів.

Поява нового оперативно-розшукового заходу – зняття інформації з каналів зв'язку, який реалізується у формах негласного слухового контролю телефонних переговорів та зняття інформації з технічних каналів зв'язку, обумовлено специфікою вчинення та приховування злочинів на сучасному етапі еволюції злочинності.

Злочини все частіше здійснюються організованими групами і злочинними угрупованнями, які ретельно маскують свою діяльність, активно використовують в злочинних цілях сучасні досягнення науки і техніки, в тому числі і засоби зв'язку².

Як показує практика, канали зв'язку застосовуються як засіб злочину при підготовці і здійсненні вбивств на замовлення, крадіжок, вимагання, хабарництва, викрадення людей, злочинів, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, та інших суспільно небезпечних діянь. Засоби зв'язку активно використовуються злочинцями також в цілях протидії розслідуванню, для здійснення тиску на свідків та потерпілих, інших учасників розслідування. У всіх цих випадках канали зв'язку стають важливим джерелом інформації про злочини. Використання цього джерела розширює пізнавальні можливості правоохоронних органів, сприяє виявленню та викриттю винних осіб, включаючи організаторів злочину, створює умови для вирішення багатьох інших завдань розкриття, розслідування та попередження злочинів. Тому отримання і використання інформації, яка передається каналами зв'язку, шляхом контролю та запису переговорів, є важливою умовою підвищення ефективності боротьби зі злочинністю³.

¹ Див.: Контроль записи переговорів: Учебное пособие – М.: Изд-во ПРИБОР, 2002. – С. 3.

² Див. там само. – С. 5.

³ Див.: Контроль записи переговорів: Учебное пособие – М.: Изд-во ПРИБОР, 2002. – С. 5–6.

Треба зазначити, що зняття інформації з каналів зв'язку об'єктивно пов'язано з втручанням в особисте й сімейне життя людини та обмеженням її конституційних прав. Особисте життя людини визначається її потребами в спілкуванні з іншими людьми, в тому числі в обміні інформацією за допомогою засобів зв'язку¹. В процесі спілкування, в телефонних розмовах, передаються почуття, освідчення, мрії та бажання, викладаються міркування, думки, дається оцінка тим чи іншим подіям, вчинкам людей. Під час телефонних розмов зачіпаються інтимні та інші сторони життя людини, інформація про які має конфіденційний характер.

Базуючись на положеннях ст. 31 Конституції України, чинне оперативно-розшукове законодавство, як виняток, допускає прослуховування телефонних переговорів підрозділами, що наділені правом проведення оперативно-розшукової діяльності, у випадках, передбачених законом, з метою запобігання злочину або з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо. Окрім прослуховування суто телефонних переговорів допускається також зняття інформації з каналів зв'язку, застосування інших технічних засобів одержання інформації².

З метою боротьби з організованою злочинністю та корупцією спеціальним підрозділам органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надається право, зокрема, фіксувати й документувати факт телефонної розмови між громадянами без порушення таємниці (розголошення) змісту телефонної розмови³.

Як було зазначено вище, зняття інформації з каналів зв'язку пов'язане з втручанням в особисте та сімейне життя особи і обмеженням її конституційних прав. В зв'язку з цим законодавство передбачає необхідність отримати дозвіл суду на проведення цього оперативно-

технічного заходу. Згідно чинного законодавства зняття інформації з каналів зв'язку здійснюється за рішенням суду¹.

Враховуючи, що Конституція України найвищою соціальною цінністю проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку², чинне законодавство спрямоване на посилення ролі суду при вирішенні питань щодо можливого обмеження її конституційних прав³.

Зняття інформації з каналів зв'язку може здійснюватись тільки за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника⁴. Необхідність отримання дозволу суду обумовлено виключенням можливості порушення конституційних прав людини в процесі зняття інформації з каналів зв'язку через зловживання посадовими особами оперативних підрозділів.

Слід зазначити, що не будь-яке зняття інформації з каналів зв'язку буде втручанням в особисте життя фізичної особи. Наприклад, коли особа сама звернулася до правоохоронних органів із заявою щодо захисту своїх прав і законних інтересів у випадку погроз при вчиненні вимагання, незаконного викрадення або позбавлення волі людини з корисних мотивів тощо. Загрози можуть виражатись у негайному або в майбутньому застосуванні насильства до потерпілого або до його близьких родичів: побоїв, катування, заподіяння тілесних ушкоджень, позбавлення життя, звалтування, позбавлення волі, інших насильницьких дій.

Злочинець може погрожувати не тільки безпосередньо, але і по телефону. В будь-якому випадку особа має право на захист своїх прав від злочинних посягань.

Відповідно до ст. 15 ЦК України кожна особа може вдатися до захисту своїх прав, свобод або інтересів у випадках, якщо порушені її

¹ Див.: Курочка М.Й. Законність в ОРД та прокурорський нагляд за її дотриманням: Монографія / За ред. члена-кореспондента АПРН України Е.О. Дідоренка; МВС України, Луган. ін-т внутр. справ. - Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. - С. 90.

² Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 жовтня 1992 р. № 2135-XII (в редакції від 26 грудня 2002 р. № 374-IV) // Електронний інформ. бюлетень ВР України. Лазерний компакт-диск. - К.: Управління комп'ютериз. інформ. систем та мереж ВР України, 2002. - П. 9. - Ст. 8.

³ Див.: Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3341-XII // Електронний інформ. бюлетень ВР України. Лазерний компакт-диск. - К.: Управління комп'ютериз. інформ. систем та мереж ВР України, 2002. - Ст. 15.

¹ Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 жовтня 1992 р. № 2135-XII (в редакції від 26 грудня 2002 р. № 374-IV) // Електронний інформ. бюлетень ВР України. Лазерний компакт-диск. - К.: Управління комп'ютериз. інформ. систем та мереж ВР України, 2002. - Ст. 8.

² Див.: Коментар до Конституції України. - К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. - Ст. 3.

³ Див.: Курочка М.Й. Законність в ОРД та прокурорський нагляд за її дотриманням: Монографія / За ред. члена-кореспондента АПРН України Е.О. Дідоренка; МВС України, Луган. ін-т внутр. справ. - Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. - С. 89.

⁴ Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 жовтня 1992 р. № 2135-XII (в редакції від 26 грудня 2002 р. № 374-IV) // Електронний інформ. бюлетень ВР України. Лазерний компакт-диск. - К.: Управління комп'ютериз. інформ. систем та мереж ВР України, 2002. - Ст. 8.

права чи свободи, створені або створюються перешкоди щодо реалізації нею своїх прав чи свобод або ж якщо на особу покладені обов'язки, які не встановлені законодавством.

Під захистом необхідно розуміти встановлені законом вид і ступінь можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини, які потерпіли від протиправного впливу, з метою відновлення порушеного права. Визначення заходів захисту через право або через обов'язок залежить від суб'єкта їх здійснення, а також волевиявлення учасника цивільного правовідношення, права якого були порушені. Для суб'єкта здійснення заходів захисту вони є його правом, яке включає можливість як самостійно поновлювати порушене право, так і звернутися до уповноважених державних органів за захистом свого права¹. Відповідно до закону цими органами є оперативні підрозділи служби безпеки і внутрішніх справ, на які покладається обов'язок здійснення заходів безпеки потерпілих та інших учасників кримінального процесу². В разі наявності загрози вчинення насильства або інших протиправних дій щодо осіб, взятих під захист, за письмовою заявою цих осіб або за їх письмовою згодою може проводитися прослуховування телефонних та інших переговорів. У ході прослуховування цих переговорів може застосовуватися звукозапис³. Виходячи з вище сказаного, можна зробити висновок, що зняття інформації з каналів зв'язку здійснюється за згодою власника або за рішенням суду. При наявності згоди особи на прослуховування її телефону дозволу суду не потрібно і це не буде обмеженням конституційних прав людини.

Стаття надійшла до редколегії 08.12.2008 р.

¹ Див.: Гражданский кодекс Украины: Комментарий (с изменениями и дополнением по состоянию на 1 сентября 2003 года). - Т. 1. - Х.: ООО "Одиссей", 2003. - С. 42.

² Див.: Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-III (в редакції від 26 грудня 2002 р. № 374-IV) // Електронний інформ. бюлетень ВР України. Лазерний компакт-диск. - К.: Управління комп'ютериз. інформ. систем та мереж ВР України, 2002. - Ст. 3.

³ Див.: Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-III // Електронний інформ. бюлетень ВР України. Лазерний компакт-диск. - К.: Управління комп'ютериз. інформ. систем та мереж ВР України, 2002. - Ст. 10.

А.Р. Єреган

ПОНЯТТЯ "ЗЛОЧИНУ" ТА "ПОКАРАННЯ" В ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

На сучасному етапі розвитку соціальної демократичної правової української держави дослідження історичної правової спадщини українського народу має важливе значення. У період розвитку української держави, коли відбувається формування громадянського суспільства неабияке значення має правосвідомість не тільки вчених-юристів і практичних працівників, але й пересічних громадян, серед яких спостерігається досить узагальнене бачення того, як виникли й розвивалися підвалини державності в епоху раннього феодалізму на території українських земель, тобто в добу існування Київської Русі (IX - XIII ст.). Саме тоді українська державність сформувалася як цілком самостійне політико-правове явище, а український етнос придбав статус народності.

Основним завданням наукового дослідження є теоретичні узагальнення, пов'язані з визнанням загальних закономірностей розвитку понять злочину й покарання, їхньої сутності, ознак і особливостей у конкретних історичних умовах.

Рішення актуальних проблем, пов'язаних з реформуванням правової системи сучасної української держави, значною мірою залежить і від наукового аналізу історичного досвіду й використання його результатів у законотворчих процесах сьогодення. Тому серед багатьох політико-правових явищ сьогодні велике значення має дослідження генези злочину й покарання в Україні протягом IX - XIII сторіч. У вітчизняній правовій літературі це питання на сьогоднішній день залишається недостатньо вивченим і мало дослідженим, а також не досить часто буває предметом обговорення в наукових колах.

Слід зазначити, що будь-яке теоретичне дослідження неможливе без узагальнення й критичного осмислення досвіду попередників, що дає можливість визначити певні закономірності в оцінці того або іншого явища, а також методологічні вади, які перешкоджають адекватному розумінню процесів, що відбуваються сьогодні у суспільстві. Людство ніколи не мирилося з існуванням злочину, а тому до зазначеної проблеми була завжди прикута увага громадськості та науковців різних галузей знань. Поняття "злочин та покарання" - не лише кримінально-правова, але й історична, політична і цивілізаційна категорія.

У наукових працях, як правило, розглядаються лише деякі історичні аспекти цього питання, при цьому не враховується значення загальної теорії держави та права, без чого не можливий комплексний аналіз вищезгаданих категорій як суспільно-правових явищ. Як правило злочин та покарання розглядаються як кримінально-правова категорія, а не з позиції загальної теорії держави та права з використанням формаційного та цивілізаційного підходів. Проблемам дослідження вищезазначених інститутів привертати увагу такі вчені, як В. Бачинін, А. Міцкевич, А. Козлов, Е. Азарян, П. Козловський, О. Микитчик. Окремих питань приділив свою увагу С. Кудін. Слід зазначити, що у дисертаційному дослідженні С. Кудіна "Становлення і розвиток кримінального права України у Х - першій половині XVII ст." комплексно були розглянуті основні інститути кримінального права. Проте в обсязі одного дослідження неможливо повно та всебічно вивчити поняття злочину та покарання в рамках декількох історичних періодів існування української держави. Віддаючи належне науковому внеску цих учених у розробку питань злочину та покарання, можна констатувати, що ґрунтовному загально-теоретичному, історико-правовому аналізу цих інститутів в джерелах права Київської Русі вітчизняній науковій літературі приділено недостатньо уваги. Отже, спроба дослідження у цієї проблеми дозволить певною мірою заповнити прогалину у її висвітленні.

Ціль дослідження: простежити процес розвитку понять злочину і покарання в джерелах права Київської Русі; простежити які з них знайшли віддзеркалення у сучасному українському законодавстві; відстежити яку роль і місце ці інститути займають у правовій системі України взагалі й у системі джерел вітчизняного права.

Перш ніж безпосередньо перейти до аналізу інститутів злочину та покарання, необхідно приділити увагу аналізу джерел права вищезазначеного періоду.

В умовах первісного устрою поведінка східних слов'ян регулювалася звичаями. Дані про це містяться у літописах зарубіжних авторів. Поступово на основі звичаю виникло звичаєве право, що трансформувалося пізніше в юридичні норми.

Вслід за звичаями суспільні відносини регулювалися писаним правом. Воно регулювало у тому числі і міжнародні відносини. Вслід за російсько-візантійськими договорами в XI столітті з'явилося найважливіше джерело давньоруського права - Руська Правда. Досліджуючи зміст Руської Правди можна прослідити

еволюцію права у феодальний період. Велике значення при цьому мали суспільні протиріччя. Тому Руська Правда містить норми звичайного права, з корективами, які були продиктовані інтересами економічних домінуючих верств населення¹.

У формуванні права Київської Русі певну роль грає судова діяльність князів, що сприяла трансформації звичаїв в норми права, створенню нових правових норм. Також на розвиток права Київської Русі вплинуло введення християнства.

В процесі розповсюдження християнства на території Київської Русі особливе значення набуває ряд візантійських юридичних документів - номоканонів, тобто об'єднаних канонічних збірок церковних правил християнської церкви та ухвал римських і візантійських імператорів про церкву².

Таким чином, звичаєве право було найдавнішим джерелом права. Його положення знайшли відбиття у таких письмових джерелах феодального права, як правовий прецедент, міжнародні угоди, Руська Правда, Судебник Казимира та інших.

Природно, що у таких умовах одним з провідних інститутів права є інститут злочину та покарання. Саме поняття про злочин і покарання диференціювалося та змінювалося протягом декількох сотень років³. В цьому виражена сутність права, його спрямованості, взаємовідносини людини і держави.

В Руській Правді злочин називають "образою", під якою розуміють будь-яке нанесення кому-небудь матеріальної, фізичної та моральної шкоди, тобто злочинним вважалося нанесення збитку конкретній людині, його особі, майну шляхом дії⁴.

Об'єктами злочину в джерелах права Київської Русі виступали: влада князя, особа феодала, майно, сімейні відносини, церковні канони.

Об'єктивна сторона складу злочину цього періоду представлена дією. Злочини, вчинені шляхом бездіяльності ще передбачені не були.

¹ Див.: Российское законодательство X - XX веков Древней Русь. - Т. 1. - М.: Юридическая литература. - 1984. - С. 409.

² Див.: Маленя Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. - М., 1985. - С. 85 - 87.

³ Див.: Стромиллова Н. П. Развитие норм об уголовной ответственности за убийство // История государства и права. - 2002. - № 6. - С. 31.

⁴ Див.: Хрестоматія з історії держави і права України. - Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: Навчальний посібник для юрид. висщих навч. закладів і фак.: У 2-х т. / За ред. В.Д. Гончаренка. - К.: Ін Юре. - 1997. - С. 72.

Суб'єктами злочину Староруської державі могли бути тільки вільні люди. Холопи та челядь були власністю господаря, який ніс матеріальну відповідальність за наслідки їх неправомірних дій. Проте те, що господар ніс відповідальність за свого холопа, не виключало вживання до холопа заходів фізичної дії. Його можна було калічити, вбивати¹.

Руська Правда не передбачала вікових обмежень кримінальної відповідальності².

Суб'єктивна сторона складу злочину в Руській Правді була недостатньо виражена. В ній не було відмінності між наміром і необережністю. Руська Правда вводила свій принцип відповідальності, заснований на тому, чи був злочин вчинено, відкрито, в чесній сутичці, чи під час сварки³.

Привілейоване положення церкви в Київській Русі зумовило підвищення рівня злочинності проти церкви. Руська Правда не згадує про злочини проти церкви, вони зустрічаються у церковних правових актах⁴.

Руська Правда не передбачає такий вид злочинів як посягання на княжу владу. Проте це не означає, що ці злочини проходили безкарно. В таких випадках застосовувалася безпосередня розправа без суду й слідства. Як приклад, можна вказати повстання древлян 945 року проти князя Ігоря, жорстоко придушене його дружиною Ольгою⁵. Таким чином, організація повстань проти князя й участь в них були караними, але юридично не оформленими.

Досить чітку регламентацію в законодавстві феодальної України знаходять злочини проти особи. До них відносилися: вбивство, спричинення тілесних пошкоджень, образа словом та діями. Найтяжчим з них вважалося вбивство. У ряді статей Просторової Правди згадується про різні види вбивств. Охорона особи феодала була об'єктом особливої уваги з боку держави. Деякі статті Руської Правди

торкаються саме дій, направлених проти феодала, за здійснення яких карали достатнє сурове¹.

Поняття покарання періоду Київської Русі і в сучасній українській державі у загальних рисах схожі: це міра державного примушення, яка застосовується до особи, визнаної винною в здійсненні злочину, та полягає в обмеженні його прав і свобод. Але сучасні цілі, та відповідно види покарання, значно розрізняються. Це пов'язане з демократизацією суспільства, а, отже, й законодавства. Конституція України визнає людину, його життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, але й забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави². Єдине – захист особи.

Руська Правда не знала смертної кари. В ній мала перевагу штрафна система, хоча це зовсім не означає повну відсутність на практиці цього. Навпаки, смертна страта, як згадується в літописах, застосовувалася надзвичайно широко як покарання за найтяжчі злочини (проти княжої влади, зрада)³.

В праві Київської Русі не було, та й не могло бути загального терміну для позначення права власності, оскільки його зміст залежав від того, хто був суб'єктом, і що фігурувало як об'єкт права власності. Це природно, оскільки цей період – час становлення права власності⁴.

Наступний вид злочинів проти власності – крадіжка – таємне заволодіння чужим майном. Оскільки норми Руської Правди були побудовані за казуальним принципом, регламентувалася відповідальність за крадіжку (татбу) коня, зброї, одягу або іншої речі. При крадіжці коня, найважливішого виду господарювання, винний підлягав вищій мірі покарання – потоку та грабежу⁵.

Шлюбно-сімейні відносини не знаходять свого віддзеркалення у Руській Правді. Після введення християнства, дані відносини стали регулюватися нормами церковного права. Основними нормативними актами, що регулювали сімейні відносини, були статuti князів Володимира та Ярослава. Більшість пунктів Статуту князя Ярослава

¹ Див.: Исаев И.А. История государства и права России. Полный курс лекций. - М., 1995. - С. 82.

² Див.: Хрестоматія з історії держави і права України. - Т. 1. 3 найдавніших часів до початку XX ст.: Навчальний посібник для юрид. вищих навч. закладів і фак. / За ред. В.Д. Гончаренка. - К.: Ін Юре. - 1997. - С. 57 - 59.

³ Див. там само. - С. 62.

⁴ Див.: Кримінальний кодекс України //Офіційний вісник України. - 2001. - № 21. - С. 11.

⁵ Див.: Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник /Міністерство освіти України. - К., 1999. - С. 36.

¹ Див.: Кудін С. Правопорушення в Литовсько-Руській державі //Закон і бізнес. - 1999. - № 19. - С. 15.

² Див.: Конституція України – основа реформування суспільства. - Х., 1996. - С. 7.

³ Див.: Павлов А.С. Курс церковного права. - СПб., 2002. - С. 296 - 298.

⁴ Див.: Атоян О.Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVI века): Курс лекций. - Луганск, 2001. - С. 326 - 327.

⁵ Див.: Стромиллова Н.П. Развитие норм об уголовной ответственности за убийство // История государства и права. - 2002. - № 6. - С. 83.

присвячена регулюванню статевих взаємостосунків взагалі та шлюбно-сімейних відносин зокрема. Але звідси не витікає, що Статут князя Ярослава – кодекс сімейного права, оскільки ці відносини розглядалися переважно з кримінально-правових позицій. Разом з кримінальною відповідальністю перед церквою і державою в статті передбачається цивільно-правова відповідальність перед потерпілою стороною. Церковні норми сприяли розвитку сімейної моральності, тому до злочинів проти сім'ї відносилися також: брак або статеві стосунки з родичами, двоєженство, самовільне розлучення, примушення вступу до браку, образи жінки. До Просторової редакції даного Статуту увійшли такі злочини проти сім'ї як дітовбійниця, розпуста.

Руська Правда не знала грані між кримінальним і цивільним матеріальним правом. Це неправильно. Кримінальне та цивільне право істотно розрізняються залежно від форм відповідальності: кримінальному праву властиве покарання, а цивільному – відшкодування збитку. До того ж часто покарання супроводжується й цивільною відповідальністю¹.

Наприклад, Руська Правда передбачає за один з видів вбивства виру та головництво, де віра виступає як покарання – грошове стягнення на користь князя, що призначалося тільки за вбивство, а головництво – як відшкодування збитку сім'ї убитого. Таким чином, наявні дві форми відповідальності. При цьому покарання виражається в кримінальному штрафі, тобто в сплаті певної суми грошей. Різниця тільки в тому, що віра виплачувалася на користь князя, що втілював державну владу, а головництво – сім'ї потерпілого². Таким чином, чітко простежується розмежованість кримінального та цивільного права. У цьому випадку здійснюється одночасно вживання двох форм відповідальності, саме так, як це робиться і в сучасному законодавстві. Так, за крадіжку сучасне законодавство (ст. 185 УК України) передбачає можливість державному органу призначити покарання у формі позбавлення волі на певний термін. А у разі подачі цивільного позову (ст.ст. 1166, 1167 ГК України), за рішенням суду може бути стягнуто матеріальну й моральну шкоду³.

Метою покарання в Київській Русі було, перш за все, відшкодування шкоди та збитків потерпілому або його родичам, а також по-

повнення державної казни. Окрім цього, покарання в Київській Русі іноді переслідували і таку мету як помсту¹.

У Київській Русі покарання переслідувало цілі відшкодування потерпілому заподіяної шкоди за рахунок злочинця, поповнення державної казни.

Самим загальним покаранням протягом всього періоду феодалізму було майнове утримання зі злочинця у вигляді штрафу. Одним з видів такого утримання була віра. За злочинця іноді розплачувалася громада. Видом мірою покарання відповідно до Руської Правди був "потік і грабіж". Це покарання виражалось в тому, що злочинець, у якого конфісковували все майно ("грабіж"), витанявся разом з сім'єю з громади ("потік"), що в тих умовах передрікало вигнанням загибелю, а можливе і перетворення в рабів.

Майнові покарання властиві законодавству Київської Русі знайшли своє видозмінене віддзеркалення і в сучасному законодавстві України². Кримінальне право включає такі майнові покарання: штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна³, але більш широко майнові покарання застосовуються в цивільному праві⁴.

Таким чином, протягом X – першої половини XII ст. відбувалися якісні зміни у системі покарань. Вони характеризуються ускладненням системи покарань (виникають нові її види – "потік і пограбування", церковні покарання, фізичні покарання, спеціальні покарання, позбавлення волі), трансформацією та розвитком деяких видів покарань ("потік і пограбування" трансформуються на виволання та конфіскацію майна як окремі види покарань, проходить розвиток покарань на користь держави (поділ їх на віру та продажу), приватних винагород (їх уточнення, часткова конкретизація розмірів винагород), фізичних покарань (збільшення їх кількості, різна класифікація), поступове формування кримінальних штрафів, їх відділення від цивільних стягнень), зникненням або зменшенням ролі окремих видів покарань (зникає помста, поступово зменшується провідна роль грошових штрафів на користь суспільства, держави).

Стаття надійшла до редколегії 02.07.2008 р.

¹ Див.: Владимирский-Бутанов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 311 – 323.

² Див. там само.

³ Див.: Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – С. 15.

¹ Див.: Исаев И.А. История государства и права России. Полный курс лекций. – М., 1995. – С. 84.

² Див.: Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – С. 13.

³ Див.: Павлов А.С. Курс церковного права. – СПб., 2002. – С. 296 – 298.

⁴ Див.: Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – С. 13.

Ю.Л. Медведєв

**УКРАЇНСЬКІ МІСТА І ЗЕМСТВО
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:
УРЯДОВА ПОЛІТИКА ТА ПРАВОВА
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВЗАЄМВІДНОСИН
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Серед багатьох проблем які потребують свого вирішення в ході реформування самоврядування в Україні є підвищення ефективності управління та взаємодії між його установами різного рівня. Проте, дефіцит законодавчої бази, її невідповідність вимогам часу та внутрішня суперечливість стали суттєвим гальмом на цьому шляху. Зрозуміло, що тільки простим декларуванням означені перепони не подолати. Необхідні кардинальні зміни у національному законодавстві. Здійснення цього завдання потребує широкої теоретичної бази, побудованої на результатах досліджень не тільки теоретиків і галузевих правознавців, а й істориків права. Аже, багатий історичний досвід вітчизняного самоврядування, зокрема правової регламентації взаємовідносин між установами міського громадського управління і земствами в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., у наш час, може стати у нагоді. Саме цим і визначається як практична, так і теоретична актуальність обраної теми.

Якщо соціально-економічний розвиток окремих міст, діяльність муніципальних установ та їхня взаємодія з адміністрацією здобули відоме висвітлення, то невідривно пов'язана з ними проблема поступового введення міського управління до самодержавного механізму влади в контексті його взаємовідносин з іншими самоврядними структурами, зокрема земствами, вивчалася недостатньо. У деякій мірі це питання було простежено в літературі яка торкалася діяльності земських установ та знайшло своє часткове відображення в роботах присвячених діяльності окремих інститутів державної влади того періоду. У довогвиневу, радянську та пострадянську добу з використанням відмінних підходів і методологічних наборів різні аспекти означеної проблеми вивчали вчені-юристи: Г.А. Джаншиєв, О.Д. Градовський, С.А. Егізаров, Н.М. Коркунов, Г. Мілюков, В.М. Гессен, Г.І. Шрейдер, О.Г. Михайловський, О. Новіков, Д.Д. Семенов, О. Количев, Н.Ф. Страдомський, В. Тотоміанц, В.Я. Канель, С. Блеклов, Я.І. Козловський, П.А. Зайончковський, В.А. Нардова, Є.М. Кузнецова, М.П. Єрошкін, Л.В. Вялікова, О.Н. Ярмищ, В.М. Грицак, В.П. Горбачов, О.М. Головка, О.М. Марченко, С.М. Стременовський, Л. Захарова, Т.В. Лобас та ін.

Не применшуючи цінності досягнень згаданих вище науковців в галузі дослідження проблем міського самоврядування пореформеного періоду, необхідно зазначити, що у їхніх працях знайшли відображення лише деякі аспекти урядової політики та правової регламентації взаємовідносин міського громадського управління та земств які обмежені певними часовими і територіальними межами. Тому, головним завданням означеної статті стало визначення основних напрямів правовідносин земств та муніципалітетів та дослідження їхніх особливостей на межі ХІХ і ХХ ст.ст.

Як відомо, створення самоврядних інституцій (земств та міського самоврядування) в Росії у другій половині ХІХ ст. ставило на меті пристосування самодержавства до потреб капіталізму. У зв'язку з цим, а також для унеможливлення впливу ліберально-буржуазних елементів в установах самоврядування, царський уряд, передав їм тільки господарські справи, які торкалися "користей та потреб" даної губернії, повіту або міста. Таке відділення господарської сфери від загальної управлінської якою опікувалася адміністрація, розділило місцеве управління між різними державними установами і самоврядними структурами, що, далеко не найкращим чином, позначилося на усій місцевій діяльності. Курс на жорстке адміністрування, призвів до того, що вирішальне слово в організаційних питаннях часто належало урядовим чиновникам, які, у переважній більшості, включалися до складу представницьких установ місцевого самоврядування. З цієї ж самою метою – управління та контролю, самодержавство поцілювалося про те, щоб самоврядні структури не являли собою цілісної взаємопов'язаної системи: земство діяло у межах адміністративно-територіальних одиниць повіту та губернії, а муніципалітети – в містах. Однак, повністю ізолювати їх не вдалося – об'єктивні потреби господарства та місцевого управління потребували взаємодії означених самоврядних структур. Тому, царат був змушений дозволити обмежені, чітко регламентовані контакти. Умовно їх можна поділити на дві групи: організаційні та господарські. До першої, відносилася взаємна участь представників самоврядних структур (найчастіше керівників) в роботі відповідних громадських установ (дум, зборів, з'їздів тощо). Так, під час процедури виборів гласних до повітової земської управи, міський голова очолював земський виборчий з'їзд та зібрання у тій частині, де за виключенням дворян і селян, здійснювали своє волевиявлення усі місцеві власники та юридичні особи які відповідали встановленим цензам. Крім цього, голова муніципалітету

входив на правах гласного до повітового земського зібрання¹. У свою чергу, за ст. 57 "Городового положення" 1892 р. голова місцевої повітової земської управи приймав участь у зборах міських дум з правом голосу. Тобто, за своїм правовим статусом він був прирівняний до гласних міської думи, що надавало голові земської управи можливість, не тільки певним чином впливати на рішення згаданої муніципальної установи, а й, серед іншого, приймати участь у виборах посадових осіб міського громадського управління². Такий статус і пов'язані з ним можливості, земські голови мали тільки в муніципалітетах повітових міст (на безповітові дія згаданої статті "Городового положення" не розповсюджувалася). Проте, на практиці вони не часто користувалися наданим їм правом - завантажені виконанням власних обов'язків, земські голови майже не приймали участі в засіданнях міських дум.

Згадані вище самоврядні структури мали можливість здійснювати означені контакти і опосередковано. Наприклад, через повітову училищну раду, в роботі якої приймали участь представники як від земства так і від муніципалітету³. Крім цього, міський голова губернського міста та один член від губернської земської управи входили до складу губернського з земських та міських справ присутствія. Це дозволяло здійснювати контакти між самоврядними структурами, координувати сумісну діяльність та більш об'єктивно розглядати спірні питання, що виникали між ними. Таким чином, означений напрям – організаційний, характеризувався доволі обмеженими контактами між земством і муніципалітетами які, до того ж, знаходилися під пильним контролем губернської адміністрації.

Навідміну від попередньої, в господарській сфері, самоврядні структури мали більш тісний ступінь взаємодії. Саме господарська діяльність, з одного боку, стимулювала їх до співпраці, а з іншого, в наслідок недосконалості законодавства, породжувала чисельні конфлікти, які іноді переходили у тривале протистояння.

¹ Энциклопедический словарь. Русского библиографического института. / Под ред. Гамберова Ю. С. и др. То-ва "Вр. А. и И. Гранатъ и Ко", Т. 21, Изд. 7, - 6/г. - С. 233 - 234.

² Немчинов В. И. Городское самоуправление по действующему законодательству. (Городовое положение 11 июня 1892 г. с последующими дополнениями и изменениями по Продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг., с приложениями к "Городовому положению", важнейшими разъяснениями Правительствующего Сената и извлечениями из других установлений, относящихся к "Городовому положению.") - М.: Издание В.М. Саблина, 1912. - С. 100.

³ Кольчег Ал. По городским вопросам. - СПб.: Изд. В.П. Анисимова, 6/г. - С. 59.

За ст. 2 Положення "О земских губернских и уездных учреждениях" 1890 р. до предметів відомства земств відносилися питання місцевого добробуту, зокрема, завідування земськими повинностями та майном, що належало земству; утримання та улаштування доріг; закладів освіти та медицини; утримання земської пошти; піклування про розвиток землеробства, торгівлі і промисловості; заходи щодо попередження пожеж та підтримання відповідного санітарного стану місцевості тощо¹. Крім цього, відповідно до "Устава путей сообщения" міські вулиці через які проходив поштовий тракт знаходилися у відомстві земства. На повітові земства було також покладено і обрання мирових судей для міських дільниць². Крім перелічених функцій, до ведення повітового земства, належало і завідування земськими справами міст, що знаходилися у повіті. Під цим терміном розумілися видатки міст на користь земських установ. На підставі ст. 37 "Устава о земских повинностях" 1899 р., серед інших, до доходів земств відносилися і збори з нерухомого майна в містах і повітах, а саме: з земель, житлових будинків, фабричних, заводських і торгівельних приміщень та взагалі зі всякого роду будівель і споруд. До невеликого переліку виключень відносилися міські вигонні землі і, лише за умов, якщо вони не були передані муніципалітетом у приватну власність або в оброчне утримання на користь міста³. Земства, також, отримували кошти від промислових свідотств та питних патентів в містах. Тобто, міська нерухомість, документи на право торгівлі і промислів підлягали подвійному оподаткуванню на користь земств і муніципалітетів. При чому, навідміну від міського самоврядування, якому дозволялося стягувати оціночний збір не більше 1% вартості або 10% прибутковості⁴, земства, виходячи з розмірів суми необхідної для здійснення покладених на них повинностей, мали можливість розподіляти ("розкладати") її між усіма вказаними в законі платниками земських зборів. Тобто, варьувати розмір податкових надходжень (зрозуміло, у бік збільшення). У зв'язку з цим, доречно буде нагадати, що міста і земства користувалися однією оцінкою нерухомого

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е, - Т. XX., Отд. I. 1890 год. № 6927. - СПб., 1893.

² Кольчег Ал. По городским вопросам. - СПб.: Изд. В. П. Анисимова, 6/г. - С. 59.

³ Сенатская практика по городским делам 1907-1908-1909 годы. Сборник извлечений из указов Правительствующего Сената. / Сост. Л. Я. Александров. - Сызферополь. Тип. Ф.Т. Коршунова и Г.М. Эпеля. 1910. - С. 62.

⁴ Свод законов Российской империи. Городовое положение. Издание 1892 года. Т. II. - СПб.: 6/г. - Ст. 129.

майна. Тому, щоб зменшити земський податковий тягар або утримувати його у прийнятних межах, муніципалітети, часто собі на збиток, вимушені були тримати його вартість на відносно низькому рівні¹.

З'ясувати реальне співвідношення міського оціночного збору та земського збору з нерухомого майна нам допоможе таблиця в якій знайшли своє відображення відповідні дані декількох українських міст.

Таблиця²

Місто	Рік	Міський оціночний збір	Земський збір	Співвідношення земського збору до міського оціночного
Київ	1899 р.	320 894 руб.	150 411 руб.	46,9%
	1904 р.	488 000 руб.	156 347 руб.	32%
Харків	1899 р.	297 434 руб.	231 361 руб.	77,8%
	1904 р.	371 214 руб.	340 499 руб.	91,7%
Катеринослав	1899 р.	110 663 руб.	101 079 руб.	91,3%
	1904 р.	202 576 руб.	186 436 руб.	92,3%

Як бачимо, земський збір з нерухомого майна тільки в Києві був удвічі меншим за міський. До того ж, у 1904 р. в порівнянні з 1899 р. він, навіть, зменшився. Проте, в інших губернських центрах Харкові і Катеринославі, навпаки, спостерігалася зворотня тенденція до поступового зростання питомої ваги земського податку з нерухомості, який у 1904 р. майже зрівнявся з міським. Причини цього явища можна вбачати у недосконалому відповідному законодавстві, яке, хоча і встановлювало максимальний розмір оподаткування, але за наявності чисельних прогалин та внутрішньої суперечності, дозволяло заінтересованим особам з успіхом обходити окремі його положення. Водночас, губернська адміністрація заінтересована у збільшенні податкових надходжень на утримання своїх структурних підрозділів не тільки не припиняла подібної діяльності, а й, доволі часто, захоочу-

вала земців до неї. До зазначених витрат додавався ще й державний податок. Так, з міської нерухомості 51 губернії Російської імперії надійшло у 1898 р. державного податку – 8277290 руб., земських зборів – 5026433 руб., міського оціночного – 12158716 руб.¹. Тобто, муніципалітети отримували з міської нерухомості набагато менше ніж держава і земство разом. Означена тенденція знайшла своє продовження і на початку ХХ ст. Тільки тепер, керівники самоврядування з сумом зазначали, що "земських зборів стягується управою незрівнянно більше державного податку"². Красномовною ілюстрацією цих слів є таблиця, яка наглядно демонструє співвідношення земського і міського збору (за даними на 1907 р.) у перерахунку на кожного мешканця міста:

Таблиця³

Місто	На користь земства	На користь міста
Кремінчуг	1 р. 81 коп.	45 коп.
Луганськ	2 р. 69 коп.	1 руб. 75 коп.
Полтава	2 р. 40 коп.	70 коп.
Чернігів	98 коп.	76 коп.
Катеринослав	2 р. 24 коп.	1 р. 46 коп.

Підливали олії у "полум'я" взаємних протиріч ті, доволі значні, обов'язкові витрати з утримання різного роду адміністративних установ, які, хоча і розповсюджували свою дію далеко за межі міста, але за ст. 138 "Городового положення" 1892 р. фінансувалися виключно з муніципального бюджету. Як слідство, постійний брак коштів та фінансова скрута сприяли зростанню не тільки соціальної напруженості, а й формували негативний образ земства в свідомості не тільки городян, а й муніципального керівництва.

Отримуючи такі значні кошти з міського нерухомого майна та документів на право торгівлі і промислів, земства, разом з тим, ст. 32 – 36 "Устава о земских повинностях" 1899 р. були звільнені від витрат на

¹ Страдомский Н. Ф. Города и Земство (к вопросу об урегулировании взаимоотношений). – К.: Тип. Петра Барского, 1905. – С. 34.

² Журнал Луганської міської управи за 1912 р. – Державний архів Луганської області (далі: ДАЛО), ф. 60, оп. 1, стр. 22, арк.26.

³ Складено на підставі: Колычев Ал. По городским вопросам. – СПб.: Изд. В. П. Анисимова. 6/г. – С. 56.

¹ Колычев Ал. По городским вопросам. – СПб.: Изд. В. П. Анисимова. 6/г. – С. 10 – 11.

² Складено за: Страдомский Н. Ф. Города и Земство (к вопросу об урегулировании взаимоотношений). – К.: Тип. Петра Барского, 1905. – С. 35, 53.

користь міст, чим, власне кажучи, вони доволі часто користувалися. Наприклад, у 1901 р. усі міські поселення Подільської, Волинської та Київської губерній не отримали від земств у якості допомоги жодної копійки¹.

У більш привілейованому стані опинилися Петербург, Москва та Одеса, які Земським положенням 1890 р. були виділені у, так звані, самостійні земські одиниці. Інакше кажучи, за своїм правовим статусом, муніципалітети згаданих міст були прирівняні до повітового земства². Це надавало їм ряд фінансових переваг перед іншими містами Імперії. Так, за прим. 1 до ст. 56 "Устава о земских повинностях" 1899 р., оцінка нерухомого майна в Петербурзі, Москві та Одесі здійснювалася самими муніципалітетами без участі губернських та повітових оцінних комісій, що дозволяло уникнути різного роду зловживань та безпідставного збільшення розміру земського збору з нерухомості. Означений податок згадані міста сплачували тільки губернському земству, залишаючи у себе ту частину яка призначалася повітовому. Крім цього, на підставі ст. 97 прим. 1 "Устава о земских повинностях" 1899 р., за рішенням губернського земського зібрання, передбачалося часткове повернення муніципалітетам коштів отриманих від зборів з промислових свідоцтв та питних патентів які потім використовувалися для здійснення губернських потреб у містах³. Тобто, економічні переваги такого правового статусу були доволі реальними. Тому й не дивно, що багато міст Імперії, серед яких було чимало українських, прагнули виділитися у самостійну земську одиницю. Про актуальність цього питання для муніципалітетів, свідчить факт винесення його у числі інших, першочергових, для розгляду на з'їзді представників міст і земств, який збирався провести у липні 1905 р в Москві⁴. Проте, на практиці, досягти поставленої мети вдало-

ся лише у 1901 р. Кронштату¹ і у 1911 р. Києву та Мінську.² Таким чином, перед початком першої світової війни тільки два українських міста Одеса і Київ мали означений статус. Репшта і на далі сплачували податки повітовому і губенському земству у повному обсязі.

Водночас, такий, порівняно великий розмір земських зборів, призводив і до деяких позитивних зрушень. Так, він сприяв зростанню самосвідомості муніципальних діячів, які все активніше використовували різноманітні засоби для відстоювання міських інтересів у цьому питанні. Серед них не тільки скарги в губернське з земських та міських справ присутствіє³ та перший департамент Урядуючого Сенату на несправедливу оцінку міського нерухомого майна земством⁴, а й спроби об'єднати та координувати свої зусилля в означеному напрямі. Так, у 1912 р. широку підтримку муніципалітетів Катеринославщини отримала ініціатива голови Верхньодніпровська І.Ф. Степенка, який виступив з пропозицією провести нараду керівників міського самоврядування з приводу безпідставного збільшення губернським земським зібранням оцінки міської нерухомості в губернії⁵.

Проте, загальна картина взаємовідносин згаданих самоврядних структур була б не повною без урахування позицій земства у згаданому вище питанні. Зрозуміло, і це визнавали не тільки дослідники, а й самі земці головним джерелом поповнення земського бюджету був податок з нерухомості, на який у 1912 р. припадало 66,3% від усіх інших надходжень. У свою чергу, означений податок складався з зборів: з міської нерухомості (10,5% надходжень), з фабрик заводів та рудоносних земель (17,5%), з жилих приміщень на території повітів (1,7%), та з земель (70,3%)⁶. При чому, загальний показник зборів з

¹ Справа за циркулярною пропозицією міністра внутрішніх справ від 7 лютого 1901 р. за № 39 про доставлення відомостей про міські прибутки та витрати за відомостями нового зразка. - Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ), ф. 442, оп. 655, спр. 247, арк. 12 зв. - 197.

² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. - Т. XX, Отд. I. 1890 год. № 6927. - СПб., 1893. - Ст. 7.

³ Страдомский Н. Ф. Города и Земство (к вопросу об урегулировании взаимоотношений). - К.: Тип. Петра Варского, 1905. - С. 14.

⁴ Журнали та виписки з журналів засідань гласних Катеринославської, Ставропольської, Вологодської, Московської міських дум, доповіді, протоколи, телеграми про війну та мир, про скликання засновуючого зібрання і з інших питань. - Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 11, оп. 1, спр. 446, арк. 48 зв.

¹ Страдомский Н. Ф. Основания реформы городского положения. - К.: Тип. Петра Варского, 1905. - С. 47.

² Энциклопедический словарь. Русского библиографического института./ Под ред. Гамберова Ю. С. и др. То-ва "Бр. А. и И. Гранатъ и К°", Т. 21, Изд. 7. - 6/г. - С. 244.

³ Перелік винесених рішень Луганської міської думи за 1912 р. - ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 24, арк. 23.

⁴ Перелік постанов Луганської міської думи за 1907 р. - ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 13, арк. 5.

⁵ Перелік винесених рішень Луганської міської думи за 1912 р. - ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 24, арк. 1.

⁶ Блеклов С. Земское хозяйство. Энциклопедический словарь. Русского библиографического института./ Под ред. Гамберова Ю. С. и др. То-ва "Бр. А. и И. Гранатъ и К°", Т. 21, Изд. 7. - 6/г. - С. 2, 4 (долатах).

міської нерухомості доволі суттєво коливався. Наприклад, у 1913 р. він, в середньому, складав близько 6,5%, а в деяких українських губерніях був ще нижчим. Так, в Полтавській губернії на податок з міської нерухомості припадало – 3,2%, а у Чернігівській – 3,5% прибуткової частини бюджету земства¹. Тобто, надходження з міської нерухомості складали порівняно невелику частку прибутків земств. Ще меншу долю займали надходження з торговельних і промислових документів – лише 2% прибуткового кошторису (за станом на 1912 р)². Це дозволяє зробити висновок, що головним платником земських зборів всеж було селянство, тому, головна увага означених самоврядних структур була прикута саме до вирішення проблем цього, найчисельнішого стану Російської імперії. Наряду з цим, виходячи з власних інтересів та фінансових можливостей, земство періодично надавало певну організаційну та матеріальну допомогу і муніципалітетам. В офіційних виданнях губернських і повітових земств можна знайти чимало подібних прикладів. Серед них: улаштування дитячих майданчиків у містах; виділення коштів на відкриття та утримання в них бібліотек³ та закладів освіти⁴; допомога у боротьбі з епізоотіями⁵ та епідеміями⁶; організаційна⁷ і фінансова підтримка муніципалітетів у вигляді видачі різноманітних ссуд⁸;

¹ Доходы и расходы земств 40 губерний по сметам на 1913 г. - Пг., 1915. - С. LXXVI.

² Блеклов С. Земское хозяйство. Энциклопедический словарь. Русского bibliографического института. / Под ред. Гамберова Ю. С. и др. То-ва "Бр. А. и И. Гранатъ и К°", Т. 21, Изд. 7, - 6/г. - С. 2, 4 (долаток).

³ Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрании 47-й очередной 1912 года сессии (с 7 по 20 декабря 1912 года включительно). - Екатеринослав.: Тип. губернского земства. 1913. - С. 28 - 29.

⁴ Журналъ Александровского уездного земского собрания XXXV очередной сессии 1906 года с приложением. - Александровск.: Печатано в тип. Б. Я. Штерн, собств. Дом. 1901 - С. 82.

⁵ Журналъ и доклады Славяносербского уездного земского собрания. 44-й очередной сессии 1909 г. и экстренныхъ заседаний 15 и 16-го марта и 12 июля 1909 г. С приложениями. - Луганск.: Типография С. М. Гаммерштейн. 1910. - С. 112 - 114.

⁶ Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрании 47-й очередной 1912 года сессии (с 7 по 20 декабря 1912 года включительно). - Екатеринослав.: Тип. губернского земства. 1913. - С. 269.

⁷ Журналъ и доклады Славяносербского уездного земского собрания. 49-й очередной сессии 1914 г. и экстренныхъ заседаний 25 января и 22 августа 1914 г. - Луганск.: Типо-литография С. М. Гаммерштейн. 1915. - С. 103, 191.

⁸ Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрании 43 очередной 1908 г. сессии (с 8 по 22 января 1909 г. включительно) - Екатеринослав.: Тип. губернского земства. 1909. - С. 48.

співпраця у галузі пенсійного забезпечення муніципальних службовців¹ тощо.

Разом з тим, земство категорично відмовлялося нести непередбачені законом витрати. Так, Слов'яносербське повітове земство не знайшло юридичних підстав задовольнити прохання Луганської міської думи датоване травнем 1910 р. щодо прийняття земством 50% участі у витратах з утримання повітового поліцейського управління.² Катеринославське губернське земство відмовилося надати фінансову допомогу Харківському художньому училищу з загальноосвітніми класами, тому що "знаходячись у м. Харкові воно буде більше обслуговувати місцеві інтереси"³. Без задовільнення залишилося і клопотання Новомосковської міської управи про проведення залізничі через означене місто, що потребувало зміни раніше затвердженого земством плану будівництва магістралі⁴. Тобто, означена співпраця між муніципалітетами і земством характеризувалася взаємовигідністю і чітким додержанням існуючого законодавства. При чому, не зважаючи на певні обмеження, міста отримували від неї не аби яку користь. Тому, можна говорити про певну "симетрію" даних взаємовідносин які будувалися на прагматичній основі з урахуванням інтересів обох сторін.

Таким чином, на межі XIX та XX ст. відносини муніципалітетів українських міст і земських установ характеризувалися певним рівнем взаємодії як на губернському так і на повітовому рівні. Означені контакти відбувалися під пильним контролем адміністративної влади, були чітко регламентовані законодавством і зводилися до невеликого кола питань господарчого і організаційного характеру. Водночас, відсутність єдиної системи самоврядування та цілеспрямована політика керівництва країни призводили до конфліктів між

¹ Журналъ Александровского уездного земского собрания XXXV очередной сессии 1906 года с приложением. - Александровск.: Печатано в тип. Б. Я. Штерн, собств. дом. 1901 - С. 93.

² Журналъ и доклады Славяносербского уездного земского собрания. 45-й очередной сессии 1910 г. и экстренныхъ заседаний 10 февраля и 20 мая 1910 г. С приложениями. - Луганск.: Типография С. М. Гаммерштейн. 1911. - С. 364 - 365.

³ Приложения к постановлениямъ Екатеринославского губернского земского собрания XLIII очередной 1908 года сессии (с 8 по 22 января 1909 года включительно). - Екатеринослав.: Тип. Губернского земства. 1909. - С. 279.

⁴ Постановления XXX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1895 года с приложениями. - Екатеринослав.: Типо-Литография Губернского правления. 1896. - С. 698.

означеними самоврядними структурами у фінансовій (податковій) сфері, що не тільки негативно позначалося на взаєминах, а й відволікало обидві сторони від плідної співпраці.

Стаття надійшла до редколегії 01.07.2008 р.

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОННОДАВСТВА

М.В. Палій
Є.С. Назимко

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗМІН У ПЕРЕЛІКУ МАЙНА, ЯКЕ НЕ ПІДЛЯГАЄ КОНФІСКАЦІЇ ЗА СУДОВИМ ВИРОКОМ

З прийняттям нового Кримінального кодексу України (далі – КК України), на жаль, не було проведено його узгодження з іншими нормативно-правовими актами, які впливають на визначення міри кримінально-правової репресії. Зокрема, це стосується Закону України, яким затверджено Додаток до КК України, що містить перелік майна, яке не підлягає конфіскації за судовим вироком. Цей Закон не переглядався з 1984 і навряд чи в 2008 р. може відображати стан проблеми та взагалі позитивно впливати на процес протидії злочинності¹.

Подібний стан речей впливає на призначення та реалізацію покарання у виді конфіскації майна в цілому. Так, під час аналізу структури видів покарання, призначених засудженим особам у 2002-2006 роках (за вироками, що набрали законної сили) стає зрозуміло, що збільшується кількість засуджених, яким призначають додаткові покарання (від 3,7% в 2002 р. до 5,2% в 2006 р.), в тому числі конфіскацію майна (відповідно 2,4% і 3,2%). Серед додаткових видів покарань призначення конфіскації майна має найбільший відсоток (61%-63%), але суд лише у 25%-38% випадків використовує можливість її застосування².

¹ Назимко Є.С. Відновлення соціальної справедливості як мета покарання за Кримінальним кодексом України // Матеріали міжвузівської наукової конференції "Актуальні проблеми в праві та шляхи їх вирішення". Тези доповідей. Том I, Донецький державний університет управління. – Донецьк: Дон ДУУ, 2007. – С. 171

² Верховний Суд України. Інформаційний сервер // <http://www.scourt.gov.ua>

У сучасних теоретичних розробках звертається увага на необхідність наукових досліджень проблем покарання у виді конфіскації майна з урахуванням відповідності його змісту природі людини, нормам права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення збалансованого задоволення прав та інтересів громадянина, суспільства і держави. Ці ідеї набули розвитку у дослідженнях М.І. Бажанова, В.О. Гацелюка, В.В. Голіни, Н.О. Гуторової, О.М. Джузи, Е.О. Дідоренка, О.І. Коваленка, М.І. Коржанського, О.М. Литвака, В.О. Навроцького, А.В. Савченка, В.В. Сташиса, В.Т. Трубнікова, І.К. Туркевич, В.П. Філонова, М.І. Хавронюка, І.В. Шмарова, С.С. Яценка та інших. Але не зважаючи на це, питання визначення переліку речей, які не підлягають конфіскації за вироком суду, залишається досить актуальним.

Метою цієї статті є з'ясування відповідності Переліку майна, яке не підлягає конфіскації за судовим вироком (далі – Перелік), вимогам сьогодення та вироблення пропозицій щодо його вдосконалення.

Для досягнення поставленої мети нами було проведено анкетування працівників державної виконавчої служби та суду м. Донецька (всього 50 осіб), що надало змогу розглянути Перелік з точки зору правозастосовчої практики і реалій його застосування.

Обрання саме емпіричного методу дослідження обумовлене тим, що на рівні теорії існують різні підходи до розв'язання цієї ситуації, але відповідних емпіричних досліджень явно бракує.

Так, деякі науковці зауважують на тому, що покарання у виді конфіскації майна безпідставно уражає право приватної власності і суттєво зачіпає майнові та й особисті права членів сім'ї засудженого, які безвинно страждають у такому випадку¹. Н.О. Гуторова вважає, що конфіскація майна як вид покарання в суспільстві з ринковою економікою взагалі не має права на існування, а його наявність суперечить основним принципам кримінального права, що, з точки зору науковця, й обумовлює необхідність його висловлення з КК України². Висловлюється думка, що покарання у виді конфіскації майна порушує принцип персональної кримінальної відповідальності.

Втім, будь-яке покарання позбавляє якихось благ близьких осіб злочинця. Слід зауважити, що принцип персональної відповідальності передбачає персональний характер кримінально-правових заходів на рівні

їх прямого, безпосереднього застосування (тобто, наприклад, покарання призначається особі, яка вчинила злочин, а не її близьким родичам). Щодо негативних наслідків покарання для родичів злочинця, то це природна ситуація, розвиток численних причино-наслідкових зв'язків у соціальному середовищі, який неможливо припинити. Таким же чином і від злочину потерпає не тільки сам потерпілий, але й його родина³.

Тому, з нашої точки зору, існування покарання у виді конфіскації майна можливе навіть у демократичній ринково-орієнтованій державі, але за умов дотримання принципів та загальних засад призначення покарання. Це підкреслює й Пленум Верховного Суду України у Постанові № 7 від 24.10.2003 зі змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 18 від 10.12.2004 "Про практику призначення судами кримінального покарання": під час призначення покарання, у кожному конкретному випадку суди повинні суворо додержуватись вимог ст. 65 КК України стосовно загальних засад призначення покарання, обов'язково враховувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, дані про особу винного та обставини справи, що пом'якшують чи обтяжують покарання, оскільки саме через це реалізуються принципи законності, справедливості, обгрунтованості та індивідуалізації покарання⁴.

До того ж, в цій Постанові звертається увага на те, що вирішуючи питання про застосування конфіскації майна, суди повинні враховувати, що такий вид додаткового покарання призначається лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу, за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини. У вироку має бути зазначено, що конфіскується все майно чи його частина (в останньому випадку треба уточнити, яка саме частина, або перелічити відповідні предмети)⁵. Вважаємо, що у разі дотримання названих положень, призначення конфіскації майна, не порушуватиме принципів кримінального права.

А від цього, проблеми, що виникають під час реалізації покарання у виді конфіскації майна (в тому числі й застарілість, невідповідність Переліку вимогам сьогодення), на які нами вже зверталась

¹ Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): Монографія. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – С. 98

² Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про практику призначення судами кримінального покарання" № 7 від 24 жовтня 2003 р. // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1973-2005 рр. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 71.

³ Там само. – С. 79

¹ Бажанов М.І. Наказание в проекте УК Украины // Проблемы законности. - Вып. 38: Респ. міжвідомчий наук. зб. / Харків. - Нац. юрид. акад. України. - 1999. - С. 175

² Гуторова Н.О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2001 - С. 361-362

увага¹, обумовлюють необхідність його реформування, а не виключення з КК України. Це покарання повинно бути цивілізованим майновим покаранням, під час застосування якого у особи мають залишатися найнеобхідніші речі, а права інших осіб – не порушуватися. З цього приводу влучно наголошує А.В. Савченко, що Перелік є рудиментарним і не відповідає сучасним прогресивним поглядам щодо права людини на власність². Але вчений в своєму дослідженні обмежується лише проголошенням рудиментарності Переліку та порівнянням положень КК України з положеннями федерального кримінального законодавства США щодо деяких питань конфіскації майна.

М.І. Хавронюк з метою припшення суперечок, які виникають у зв'язку з недосконалістю норм КК України, що регулюють конфіскацію майна, пропонує трансформувати цей вид покарання у два інші види: 1) конфіскацію майна, здобутого злочинним шляхом, а також нажитого шляхом використання майна, здобутого злочинним шляхом; 2) спеціальну конфіскацію майна. Під останнім видом покарання вчений пропонує розуміти примусове безоплатне вилучення у власність держави належних особі на момент її засудження предметів та інших речей, які були: а) підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину; б) надані особі з метою схилити її до вчинення злочину чи як винагорода за його вчинення; в) предметом злочину, пов'язаного з їх незаконним обігом; г) здобуті в результаті вчинення злочину або на які було спрямовано злочин. Також вченим було запропоновано доповнити КК України статтею 59-1 "Спеціальна конфіскація", яка складалася з п'яти частин та фактично дублювала ст.ст. 78 та 81 КПК України, що присвячені питанням визначення речових доказів та порядку поводження з окремими їх видами³. Проте, зазначені зміни, на нашу думку, можуть бути прийнятими з точки зору конкретизації покарання у виді конфіскації майна.

¹ Назимко Є.С. Відновлення соціальної справедливості як мета покарання за Кримінальним кодексом України // Матеріали міжвузівської наукової конференції "Актуальні проблеми в праві та шляхи їх вирішення". Тези доповідей. Том I, Донецький державний університет управління. – Донецьк: Дон ДУУ, 2007. – С. 172.

² Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: Монографія. – К.: КНТ, 2007. – С. 252.

³ Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. – К.: Юрисконсульт, 2006. – С. 586 – 587.

Отже, в ситуації, що склалася, вважаємо за доцільне з'ясування практичної точки зору щодо існуючого Переліку. Обрання такого кола осіб обумовлено тим, що саме вони приймають безпосередню участь у призначенні (суддя чи суд) та виконанні (працівники державної виконавчої служби) конфіскації майна. Тому формулювання проблем призначення конфіскації майна та її виконання надасть змогу висунути пропозиції щодо вдосконалення та зміни Переліку.

Респондентам було завдано 20 запитань, що стосувалися майна, яке не підлягає конфіскації за вироком суду. Отримані відповіді свідчать про необхідність зміни Переліку. Наведемо питання та відповіді, які найбільш повно відображають ситуацію, що складається зараз в процесі реалізації покарання у виді конфіскації майна.

1. Чи вважаєте Ви досконалим існуючий Перелік?

1 – так (8 осіб чи 16%);

2 – ні (36 осіб чи 72%);

3 – так, але потребує незначних змін (6 осіб чи 12%);

Така відповідь обумовлена тим, що у Переліку переважно йдеться про предмети, якими зараз рідко хто володіє (кожушки, валіанки, скрині тощо), або про майно, що належить виключно селянам (сільським мешканцям), – корм, насіння, домашні тварини, сільськогосподарський інвентар тощо.

2. У який спосіб можливо вдосконалити Перелік?

1 – опитування громадськості з цього питання (13 осіб чи 26%);

2 – проведення юридичного аналізу майна, яке не підлягає конфіскації за судовим вироком (30 осіб чи 60%);

3 – інший спосіб (7 осіб чи 14%).

Подібний стан речей свідчить про занепокоєність практиків щодо реалізації положень та необхідність залучення науковців для вдосконалення Переліку.

3. Як Ви оцінюєте можливість розподілу Переліку окремо для осіб, які проживають в сільській місцевості чи займаються сільським господарством та осіб, які проживають у містах?

1 – це необхідно зробити (47 осіб чи 94%);

2 – для цього немає потреби (3 особи чи 6%);

Перелік майна, яке не підлягає конфіскації за судовим вироком, регламентує правовий режим майна осіб, які проживають в сільській місцевості чи займаються сільським господарством. Тобто, якщо особа не селянин – у неї мають забрати все до останнього.

¹ Тут і надалі подається відсоток від загальної кількості опитаних.

4. Чи необхідно переглянути перелік одягу, який не підлягає конфіскації за судовим вироком (а саме, на кожну особу: одне літнє або осіннє пальто, одне зимове пальто або кожух, один зимовий костюм (для жінок – два зимових плаття), один літній костюм (для жінок – два літніх плаття), головні убори по одному на кожний сезон)?

- 1 - так (44 особи 88%);
- 2 - ні (6 осіб чи 12%).

5. Чи потрібно детально регламентувати заборону конфіскації скрині, хусток, білизни та шалі?

- 1 - так (2 особи чи 4%);
- 2 - ні (48 осіб чи 96%);

6. Чи можливе інше юридичне закріплення взуття, яке не підлягає конфіскації за судовим вироком: "в кількості однієї пари шкряної, однієї пари гумової і пари в'ялянок на кожну особу"?

- 1 - так (41 особа чи 82%);
- 2 - ні (7 осіб чи 14%);
- 3 - в цьому немає необхідності (2 особи чи 4%).

Відповіді на питання №№ 4,5,6 засвідчують, що надмірна деталізація речей побуту (а саме одягу, взуття та скрині) не потрібна. З точки зору практиків, краще б було звернути увагу на родинні цінності, сучасні засоби зв'язку тощо.

7. Як можливо вирішити питання щодо конфіскації продуктів харчування, які не підлягають конфіскації за судовим вироком?

- 1 - це питання особисте, тому не потребує юридичного регулювання (5 осіб чи 10%);
- 2 - окремо для осіб, які проживають в сільській місцевості чи займаються сільським господарством та осіб, які проживають у містах (38 осіб чи 76%);
- 3 - сучасний стан регулювання цього питання є задовільним (7 осіб чи 14%).

Відповідь на це питання ще раз підтверджує необхідність розмежування майна, яке не підлягає конфіскації за вироком суду окремо для осіб, які проживають в сільській місцевості чи займаються сільським господарством та осіб, які проживають у містах.

8. Як у цілому можна оцінити сучасний стан застосування Переліку?

- 1 - врегулює всі питання конфіскації майна і, у випадку необхідності, постійно застосовується (11 осіб чи 22%);
- 2 - врегулює питання конфіскації майна лише деякою мірою, а тому не завжди застосовується під час виникнення необхідності (32 особи чи 64%);
- 3 - є неефективним (7 осіб чи 14%).

Отже, аналіз наукових досліджень, положень законодавства та опитування практичних працівників надають можливість визначити основні напрямки змін до Переліку майна, яке не підлягає конфіскації за судовим вироком:

- необхідність перегляду Переліку та приведення його відповідно до вимог сьогодення;
- виокремлення майна загального характеру, тобто того, що може перебувати у власності незалежно від місця проживання та роду занять особи;
- виділення майна, що переважно перебуває у власності осіб, які проживають у містах, та осіб, що проживають у сільській місцевості чи займаються сільським господарством.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2008 р.

В.П. Дробот

**КВАЛИФИКАЦИЯ ЗАВЕДОМО
НЕЗАКОННОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ
ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ**

Эффективность борьбы с преступностью, решение задач защиты прав и интересов граждан от преступных посягательств, реализация превентивной функции уголовно-правовых норм во многом зависит от правильной квалификации общественно-опасных деяний, единообразного толкования и применения норм Особенной части УК Украины, регулирующих общественные отношения в сфере правосудия, неотвратимости наказания за совершенное преступление, авторитета правоохранительных органов.

К числу задач уголовного судопроизводства, как одной из форм осуществления правосудия относятся, в частности, охрана прав и законных интересов физических лиц, принимающих в нем участие, быстрое и полное раскрытие преступлений, изобличение виновных с тем, чтобы каждый совершивший преступление был привлечен к уголовной ответственности и в этой части они корреспондируются с задачами УК Украины, а именно: охраной прав и свобод человека и гражданина, а также предупреждением преступлений.

Социальная сущность посягательств на интересы правосудия как специфической отрасли государственной службы, наличие непосредственного (специального) объекта, а именно общественных от-

ношений обеспечивающих нормальную деятельность органов прокуратуры, суда, досудебного следствия и дознания по осуществлению правосудия и явились основанием для вычленения законодателем ряда уголовно-правовых норм из разряда преступлений в сфере служебной деятельности в специальный раздел Особенной части УК Украины "Преступления против правосудия".

Вместе с тем, не все нормы уголовного кодекса относительно охраны системы правосудия являются действенными, некоторые из них недостаточно теоретически разработанные, другие почти не применяются на практике чему в определенной степени способствует незавершенность процесса их разграничения, смешение родовых и видовых объектов общественно-опасных деяний, ответственность за совершение которых предусмотрена различными разделами УК Украины.

Правовым нонсенсом, в этой связи, представляется существующее положение вещей, когда привлечение заведомо невиновного к уголовной ответственности (ст. 372 УК Украины) является преступлением против правосудия, а заведомое не привлечение виновного к аналогичной ответственности, например путем незаконного отказа в возбуждении уголовного дела либо незаконного прекращения уголовного дела предлагается квалифицировать как преступление в сфере служебной деятельности, что явно не соответствует большой общественной опасности этого деяния, а также характеру объекта преступного посяательства.

Модельный Уголовный кодекс стран СНГ к числу преступлений, совершаемых представителями власти, призванными осуществлять правосудие относит и незаконное освобождение от уголовной ответственности (ст. 337)¹. В УК Российской Федерации ответственность за такое деяние установлена ст. 300, размещенной в главе 31 "Преступления против правосудия".

В странах ближнего зарубежья в качестве самостоятельного состава данной деяние предусмотрено ст. 360 УК Республики Таджикистан, ст. 291 УК Азербайджанской Республики, ст. 399 УК Республики Беларусь, ст. 345 УК Республики Казахстан.

Законодательство стран дальнего зарубежья не рассматривает в качестве наказуемого преступления незаконное освобождение от уголовной ответственности. Оно вообще не оперирует таким терми-

ном. Зарубежный законодатель, как правило, формулирует более широкий запрет на совершение деяний в сфере правосудия. Такие запреты предусматривают ответственность фактически за любое незаконное деяние должностного лица в сфере правосудия.

Аргументы, обосновывающие наличие такой уголовно-правовой нормы в ряде УК, представляются достаточно убедительными: незаконное освобождение от уголовной ответственности противоречит принципу неотвратимости наказания за совершенное преступление и тем самым нарушает нормальную деятельность органов правосудия по выполнению указанных выше задач.

Общественная опасность анализируемого деяния заключается также в нарушении одного из основных принципов уголовного судопроизводства, в соответствии с которым, уголовное преследование и назначение виновным справедливого наказания в той же мере отвечают назначению уголовного судопроизводства, что и отказ от уголовного преследования невиновных (ст. 2 УПК Украины).

Как справедливо отмечает С.А. Денисов: "Общественная опасность такого деяния очевидна и на наш взгляд не нуждается в особой аргументации - общество всегда было заинтересовано в том, что бы лица, совершившие преступления были изобличены в этом и подвергнуты уголовному преследованию, ответственности и наказанию. Необоснованное, незаконное освобождение таких лиц от ответственности и наказания - это обратная сторона медали привлечения к ответственности невиновных. Оба эти преступления разрушают то, чему призвана служить уголовная юстиция - веру граждан в справедливость. Незаконное освобождение от уголовной ответственности влечет за собой и другие социально опасные последствия - у преступников возникает чувство уверенности в собственной безнаказанности, что толкает их на совершение новых, иногда более тяжких и более тщательно скрываемых от правосудия преступлений"¹.

Истоки уголовной ответственности за анализируемое общественно опасное деяние можно обнаружить уже в Судебнике 1550 г., в котором содержится запрет на отказ в правосудии: "А который боярин, или дворецкой, или казначей, или дьяк жалобщика своего приказу отошлет, а жалобницы у него не возьмет, и управы ему или указу не учинит, а царю государю, челом биться его не скажет....быти им у государя в опале".

¹ См.: Правоведение. - 1996. - № 1.

¹ См.: Денисов С.А. Актуальные проблемы уголовной ответственности за преступления против правосудия: Дис. д-ра юрид. наук / 12.00.08. - С. 196 - 197.

Согласно ст. 53 за откуп (в результате получения взятки) задержанных, находящихся под следствием, надельщик (должностное лицо, на которое возлагалась обязанность поимки татей и разбойников) возмещал истцу причиненный ущерб, подвергался торговой казни и предварительному тюремному заключению до определения наказания государем¹.

В Соборном уложении 1649 г. представляет интерес ст. 16, которая была направлена на борьбу с отказами от разбора дела. В Уложении "О наказаниях уголовных и исправительных" 1845 г. появилась ст. 396, предусматривающая ответственность за незаконное освобождение от наказания или необоснованное его смягчение.

В действующем УК Украины заведомо незаконное освобождение от уголовной ответственности, совершенное в указанных формах, квалифицируется как преступление в сфере служебной деятельности, что ведет к усложнению правоприменительной деятельности, лишает возможности проследить динамику совершения таких преступлений, нарушает структуру системы преступлений против правосудия, снижая в целом эффективность его правовой защиты.

Злоупотребление властью или служебным положением (ст. 364 УК), превышение власти или служебных полномочий (ст. 365 УК) относятся к числу так называемых общих видов преступлений, совершаемых в сфере служебной деятельности. Вместе с тем, в УК Украины достаточно много норм, устанавливающих ответственность за специальные виды служебных преступлений, совершение которых также обусловлено служебным положением субъекта, однако их основным непосредственным объектом являются иные общественные отношения (в данном случае охраняющие интересы правосудия).

Подтверждением этой посылки может служить мнение Пленума Верховного Суда Украины, который указал, что привлечение заведомо невиновного к уголовной ответственности представляет собой специальный вид превышения власти или служебных полномочий. Квалификация действий исполнителей и соучастников этого преступления еще и по ст. 365 этого Кодекса возможна лишь при наличии реальной совокупности².

Данный вывод представляется обоснованным и логичным. В юридической литературе верно подчеркивалось, что "преступления

против правосудия всегда связаны со спецификой деятельности органов правосудия, поэтому иные посягательства, нарушающие нормальную их деятельность, но не связанные со спецификой правосудия, представляют собой преступления против интересов государственной службы (злоупотребление должностным полномочием, взяточничество и т.д.) либо против порядка управления"¹.

Применительно к группе преступлений против правосудия, И.С. Власов обоснованно отмечает, что "органы, осуществляющие правосудие и способствующие ему, интересуют законодателя не как звено государственного аппарата и не как отрасль государственного управления, а как особый "механизм", выполняющий задачи исключительной важности"².

Чисто риторическим, в этой связи, представляется вопрос, способствует ли выполнению указанных выше задач уголовного судопроизводства и уголовного права заведомо незаконное освобождение лица от уголовной ответственности за совершенное им преступление?

Уместно привести также мнение В.М. Трофименко, который считает, что "правосудие – не только результат судебной деятельности, но и процесс достижения этого результата. Только тогда, когда вся уголовно-процессуальная деятельность, которая включает и досудебное следствие, проводится в соответствии с требованиями закона, когда в процессе этой деятельности соблюдены права ее участников, можно уверенно говорить об осуществлении правосудия"³.

Актуальным является и утверждение А.С. Горелика и Л.В. Лобановой: "Незаконное освобождение от ответственности создает атмосферу безнаказанности, поощряет дальнейшую преступную деятельность. Оно может быть связано с коррупцией и причинить вред потерпевшему от преступления, который заинтересован в том, чтобы оно было раскрыто, а виновный в его совершении наказан"⁴.

Непосредственным объектом преступлений в сфере служебной деятельности являются общественные отношения, обеспечивающие

¹ См.: Курс уголовного права. Особенная часть / Под ред. Г.Н. Борзенкова и В.С. Комиссарова. – Т. 5. – М., 2002. – С. 146.

² См.: Власов И.С., Гяжкова И.М. Ответственность за преступления против правосудия. – М.: Юридическая литература. – 1968. – С. 76.

³ См.: Трофименко В.М. Функции правосудия в забезпеченні прав і свобод людини // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи; Матеріали наук. практ. конф. 18 - 19 квітня 2002 р. м. Харків. – К., Х. – 2002. – С. 270 - 273.

⁴ См.: Горелик А.С., Лобанова Л.В. Преступления против правосудия. Санкт-Петербург: Издательство Р.Аслонова "Юридический центр Пресс". – 2005. – С. 170.

¹ См.: Российское законодательство X-XX веков. – Т. 2. – С. 107, 162.

² См.: Пункт 17 Постановления Пленума Верховного Суда Украины от 26 декабря 2003 г. № 15 "О судебной практике по делам о превышении власти или служебных полномочий".

надлежащее осуществление служебной деятельности в отдельных звеньях государственного или общественного аппарата, а также аппарата управления предприятий, учреждений и организаций независимо от их отраслевой и ведомственной принадлежности, объема полномочий и форм собственности.

Правосудие же как вид юрисдикционной деятельности специфично, прежде всего, своими целями, своей направленностью на защиту интересов личности, общества и государства.

Для решения этих целей, а также задач уголовного судопроизводства ст. 4 УПК Украины возлагает на суд, прокурора, следователя или орган дознания обязанность в пределах своей компетенции в каждом случае обнаружения признаков состава преступления возбуждать уголовное дело, то есть принять все предусмотренные законом меры к установлению события преступления, лиц виновных в совершении преступления, и к их наказанию.

Граждане (представители предприятий, учреждений, организаций) обращаются к специфической категории государственных служащих с специфическим требованием (ходатайством, просьбой) о правосудии, то есть о восстановлении нарушенных преступлением прав, о реализации уголовного закона, о наказании виновного и возмещении причиненного ущерба.

Квалификация заведомо незаконного освобождения от уголовной ответственности путем незаконного отказа в возбуждении уголовного дела либо вынесения постановления о прекращении уголовного дела как преступления в сфере служебной деятельности, кроме несоответствия этого деяния объекту посягательства, затруднено и тем фактором, что деяния, предусмотренные ст.ст. 364, 365 УК Украины являются преступлениями с материальным составом и для их наличия необходимо установление и доказывание существенного ущерба, тогда как аналогичные преступления против правосудия считаются оконченными с момента возможности причинения вреда интересам правосудия.

Сложно определить наличие (акцентируем внимание) существенного вреда интересам отдельных граждан, в ракурсе общего вида преступлений в сфере служебной деятельности, в случае, например принуждения свидетеля к даче показаний следствием которого стало пресечение деятельности серийного убийцы. Вместе с тем, такое деяние является оконченным преступлением против интересов правосудия.

В практической же деятельности незаконный отказ в возбуждении уголовного дела, вынесение незаконного постановления о пре-

кращении уголовного дела получили широкое распространение, однако в большинстве случаев, по этой причине, квалифицируются как дисциплинарные проступки.

Данное обстоятельство, по мнению В.А. Навроцкого, явилось одной из причин того, что уровень доверия населения к органам МВД, прокуратуры, судов опустился ниже границы, до которой можно вести речь об их эффективной работе¹. Как не уголовные нарушения оцениваются укрытие преступлений от учета (за что привлечено 514 милиционеров), незаконный отказ в возбуждении уголовного дела (подвергнуто взысканиям 378 сотрудников)².

Правовым основанием для правильной квалификации анализируемого общественно опасного деяния посягающего на интересы правосудия представляется введение в раздел 18 "Преступления против правосудия" Особенной части УК Украины соответствующей уголовно-правовой нормы, что в полной мере отвечает его природе и уровню общественной опасности.

Объективную сторону данного общественно опасного деяния предлагается изложить в диспозиции статьи как "заведомо незаконное освобождение лица от уголовной ответственности прокурором, следователем, сотрудником органа дознания путем незаконного отказа от уголовного преследования или его прекращения".

Освобождение от уголовной ответственности есть акт правоприменителя, посредством которого констатируется отказ государства от реализации его права признать лицо виновным в совершении преступления. Процессуальным выражением такого акта выступают: прекращение уголовного дела; отказ в возбуждении уголовного дела; отказ в регистрации заявления или сообщения о преступлении.

Обоснованное прекращение уголовного дела представляет собой необходимый и законный результат досудебного следствия (дознания). Напротив незаконное принятие такого решения в корне устраняет предпосылки осуществления задач уголовного судопроизводства и правосудия в целом.

Освобождение от уголовной ответственности будет незаконным, если: в деянии лица, в отношении которого было прекращено уголовное дело, отсутствовали признаки состава преступления; отсутст-

¹ См.: Навроцкий В.О. Основы кримінально-правової кваліфікації. Навчальний посібник. - К.: Юриком Інтер, 2006. - С. 611.

² См.: Макарова О. Дисципліна в міліції-правопорядок в державі / Юридичний вісник України. - 2002. - 3 березня - 5 квітня. - С. 14.

вовали основания для прекращения уголовного дела; существовали процессуальные препятствия для его прекращения.

Отказ в возбуждении уголовного дела – это одно из решений, принимаемых на стадии возбуждения уголовного дела прокурором, следователем, органом дознания или судьей. Посредством такого решения государство в лице сотрудников компетентных органов отказывается от необходимости производства расследования по данному факту в связи с тем, что он не представляет общественной опасности. Исчерпывающий перечень обстоятельств, исключаящих производство по уголовному делу, содержится в ст. 6 УПК Украины.

Являясь одной из форм заведомо незаконного освобождения лица от уголовной ответственности, незаконный отказ в возбуждении уголовного дела устраняет предпосылки начала осуществления правосудия, подрывает уровень доверия граждан к правоохранительным органам, причиняет существенный вред интересам борьбы с преступностью. Случаи, когда факт совершения преступления определенным лицом известен сотрудникам правоохранительных органов, но они не принимают мер, направленных на привлечение виновного к ответственности (не возбуждают уголовное дело) по своим результатам аналогично прямому освобождению от ответственности путем прекращения уголовного дела.

Способом совершения объективной стороны данного преступления является ситуация, когда правоохранительные органы обладают оперативной или иной информацией (заявлениями потерпевших) о совершении кем-либо преступлений, но не проводят расследование либо вообще не реагируют на заявления граждан о совершении против них преступлений, в том числе отказывают в регистрации соответствующих заявлений, что получило широкое распространение. Н.В. Сазонова такие действия определила как скрываемая (искусственно-латентная) преступность¹.

С социальной и юридической точек зрения такое бездействие следует рассматривать как своеобразную форму незаконного освобождения от уголовной ответственности в том смысле, что виновные в совершении преступлений остаются безнаказанными, то есть нарушается принцип неотвратимости наказания.

Не регистрация заявления о совершенном или готовящемся преступлении, а равно заведомо незаконный отказ в возбуждении уго-

ловного дела, вообще исключают либо существенно затрудняют возможность осуществления правосудия. Ведь речь идет, как было отмечено выше, о формальном составе, когда последствия преступного деяния выносятся за рамки объективной стороны и преступление признается оконченным с момента совершения самого деяния, описанного в законе.

Таким образом, формами совершения указанного преступления могут быть признаны следующие действия (бездействие): а) незаконный отказ в возбуждении уголовного дела в отношении конкретного лица либо при наличии явных признаков преступления; б) вынесение постановления о прекращении уголовного дела в отношении подозреваемого или обвиняемого при отсутствии законных оснований для этого; в) отказ в регистрации заявления или сообщения о совершенном или готовящемся преступлении.

Вместе с тем, указанные формы не являются исчерпывающими и дополнительного исследования требуют: неприменение в отношении лица меры пресечения до предъявления обвинения при наличии оснований, предусмотренных ст.148 УПК Украины; незаконный отказ от вынесения постановления о привлечении в качестве обвиняемого либо вынесение постановления о привлечении в качестве обвиняемого по статье УК явно не соответствующей тяжести совершенного деяния; не задержание лица по подозрению в совершении преступления при наличии явных оснований для этого.

В связи со спецификой объекта и объективной стороны субъектами моделируемого состава могут быть: следователь, лицо производящее дознание, а также прокурор. Субъектный состав преступлений против правосудия во многом опосредствован рамками правосудия как особой сферы государственно-правовых отношений, где их участники обладают определенными статусными качествами.

Особенностью этой группы субъектов является то, что они в пределах уголовного судопроизводства обладают свойствами должностных лиц и выполняют функции представителей власти.

Данную группу субъектов в уголовно-правовой литературе обобщенно относят к категории специальных. Это связано с тем, что осуществление правосудия является важнейшей сферой государственно-правовой деятельности, исполняемой особым кругом уполномоченных на то лиц от имени государства.

Судья за аналогичные действия подлежит уголовной ответственности по специальной норме (ст. 375 УК Украины: "Постановле-

¹ См.: Сазонова Н.В. Латентная преступность: понятие, причины, измерение: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Красноярск. – 2004. – С. 10.

ние судьей заведомо неправосудного приговора, решения, определения, постановления").

Об удельном весе деяний представляющих собою объективную сторону моделируемого состава, применительно к работе следователей и дознавателей органов внутренних дел, убедительно свидетельствуют приведенные С.А. Алтуховым данные: незаконное прекращение уголовных дел (47%), отказ в возбуждении уголовного дела по надуманным мотивам, а также без достаточных оснований (28,5%), переквалификация совершенных преступных деяний на менее тяжкие с целью смягчения наказания (4,8%), устранение в процессе расследования отягчающих обстоятельств (3%)¹.

Субъективные признаки преступлений против правосудия выполняют ряд важных функций: во-первых, субъективные признаки, описывающие внутреннюю сторону преступлений, выступают необходимым элементом состава преступления как юридического основания для привлечения к уголовной ответственности лиц, совершивших указанные в разделе 18 деяния; во-вторых, они выполняют роль разграничительного критерия, по которому необходимо проводить отличие между сходными формами преступного поведения, одни из которых содержат признаки преступлений против правосудия, а другие – признаки дисциплинарных проступков должностных лиц правоохранительных органов, что особо важно в контексте анализируемого деяния; в – третьих, указанные признаки позволяют оградить от необоснованного вменения субъектам тех деяний, которые не охватывались их сознанием и волей; и, наконец, в – четвертых, особенность субъективных признаков отдельных групп преступлений в сфере правосудия заключается в том, что в них в наибольшей степени накалывается материальное свойство уголовно-наказуемых деяний – общественная опасность.

Презумпция умышленной формы вины анализируемого деяния должна стать очевидной, с помощью указания на это специальным уголовно-правовым термином "заведомость". Сам признак "заведомо" выступает в качестве синонима слова "осознание" и указывает на тот факт, что субъект (в нашем случае специальный) отчетливо представляет незаконный характер своих действий – незаконно прекра-

щает уголовное дело, незаконно отказывает в его возбуждении и т.д. В словаре С.И. Ожегова дано определение заведомости как "хорошо известный, несомненный"¹. В.И. Даль указывает, что заведомый – "загодя ведомый, наперед известный, сознательный"².

Заведомо незаконное освобождение от уголовной ответственности совершается должностными лицами правоохранительных органов, т.е. субъектами, которые прекрасно осведомлены о том, что их деятельность носит строго подзаконный характер, ограничена и регламентирована процессуальным законодательством и должна преследоваться уголовным законом в случае его нарушения.

Следователь, прокурор или лицо, производящее дознание незаконно прекращая уголовное дело, отказывая в его возбуждении, отказывая в регистрации заявления или сообщения о преступлении и используя при этом полномочия представителя власти, которыми его наделило государство, сознают, предвидят и желают причинения ущерба интересам правосудия, то есть действуют с прямым умыслом. Мотивы, которыми они руководствуются при этом, могут быть различными и на квалификацию влияния не оказывают.

Если указанные действия обусловлены получением взятки, то содеянное следует квалифицировать по совокупности преступлений.

Приведенные аргументы, в своей совокупности, позволяют сделать вывод о необходимости теоретической разработки и введении в раздел 18 Особенной части УК Украины "Преступления против правосудия" нормы устанавливающей уголовную ответственность за указанное деяние против интересов правосудия.

Введение такой нормы позволит повысить эффективность борьбы с преступностью, положительно скажется на уровне защиты прав и интересов граждан от преступных посягательств, на реализации принципа неотвратимости наказания за совершенное преступление, способствовать надлежащей уголовно-правовой защите объекта посягательства, правильной квалификации общественно опасных деяний против интересов правосудия, и как следствие повышению авторитета правоохранительных органов.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2008 р.

¹ См.: Алтухов А.С. Преступления сотрудников милиции. – Спб.: Юридический центр Пресс. – 2004. – С. 91, 122.

¹ См.: Ожегов С.И. Словарь русского языка.

² См.: Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. – 2001. – Т. 1. – С. 187.

В.К. Грошева

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА
ПРО БАНКІВСЬКЕ КРЕДИТУВАННЯ

Становлення та розвиток системи регулювання кредитної діяльності комерційних банків перебуває в постійному русі залежно від зміни потреб економічного розвитку країни. Протягом історичного та соціального розвитку людства поступово формувались та набували нових форм економічні відносини грошово-кредитного обігу і, як наслідок, змінювались напрямки їх регулювання. Об'єктивні причини змін у правовому регулюванні кредитної діяльності, пов'язані з циклічністю розвитку економіки, нерівномірністю інвестиційного процесу, коливанням споживчого попиту. Суб'єктивні причини, насамперед, залежать від змін у суспільно-економічній політиці держави.

Питання історичного розвитку законодавства про кредитування було предметом дослідження вітчизняних та закордонних авторів (Аванесова І, Біленчук П., Карманов Є. та ін.) В той же час наявні розробки торкаються, головним чином, історії становлення інституту кредитування на мезорівні, внаслідок чого основні положення кредитування на тому, чи іншому історичному етапі розглядалися переважно у цивільно-правовому аспекті.

Динаміці розвитку владино-управлінських відносин у сфері кредитування господарського обороту традиційно приділялось недостатньо уваги.

Метою цієї статті є аналіз основних історичних етапів розвитку відносин управління банківським кредитуванням. Вказана мета, в певній ступені, обумовила і задачі: виявлення основних тенденцій розвитку управління кредитування на конкретних історичних етапах та аналіз економічних результатів від зміни правового регулювання.

На думку істориків, ще в 2300 років до нашої ери у халдеїв були торгові компанії, які поряд з виконанням своїх безпосередніх функцій видавали також позики. Згадки про перші відокремлені кредитні операції відносяться до VI століття до нашої ери.

Банк як економічне-правове явище відомий з давніх часів. У давнину існували деякі установи, які виконували функції банків. В історичній літературі є вказівки на те, що банки функціонували у Вавілоні, Стародавній Греції, Єгипті, Римі. Вони виконували різноманітні операції по купівлі, продажу та платежів за рахунок клієнтів до вида-

чі кредитів та виступу в особі поручителя та довіреної особи при здійсненні різноманітних актів та угод. Наприклад, у VIII ст. до нашої ери Вавілонський банк приймав грошові вклади, надавав кредити і навіть, випускав банківські білети "гуду".

У Вавілоні розвивалися лихварство та обмінна справа. Держава намагалася вже тоді за допомогою правових норм регулювати кредитні відносини та захищати інтереси лихварів. У Греції банківські операції спонатку здійснювалися жрецькими. У зв'язку з інтенсивним розвитком торгівлі збільшилася потреба в кредиті, що сприяло подальшому розвитку цього виду діяльності. Слід зазначити, що разом з приватними банкірами, в особі жреців, великі операції грошового характеру проводили храми, які на той час виконували функції своєрідних банків та використовувались для збереження коштів¹.

Перші елементи регулювання кредитної діяльності відносять до часів Стародавнього Риму. В Стародавньому Римі, в IV-III ст. до н.е., банки дістали більший розвиток. Спочатку вони називалися трапезитами, на зразок грецьких, а пізніше отримали назву аргентаріїв. Аргентарії були зобов'язані державою вести облікові книги. В Римській імперії, на початку епохи імператорів, розпочали серед прямих важелів державного впливу на кредитну діяльність слід віднести регламентування максимального відсотку, тобто регулювати процес надання кредитів (він становив 12% річних). Розпад Римської імперії, численні міжособні війни, обумовили спад економічного розвитку. Перманентні набіги кочових племен суттєво послабили як державну, так і, безумовно, економічну міць могутньої Імперії.

Посилення впливу Церкви впродовж управлінської вертикалі змістило акценти і у відношенні розвитку базових галузей народного господарства – великих позичальників. Основна маса коштів зосереджувалась у руках Церкви та, пріоритетні статті їх витрачання визначались виходячи з володарованих у той час теологічних поглядів.

У Київській Русі кредит не набув значного поширення. В ті часи відсотки за кредит мали назву *рези, рости, лихва, взвиття*, відповідно особи, що займалася кредитуванням ідентифікувалися як *ростоймець, прирезоймець*. З давніх часів у русичів існував звичай давати речі в *поклажу*, тобто на зберігання, та брати відсотки з грошей та речей, що позичаються, а також гроші в *кутлю* (прообраз сучасного споживчого

¹ Див.: Карманов Є.В. Банківське право України. – Х.: КОНСУМ, 2000. – С. 10.

кредитування) чи в гостьбу, тобто для торгових оборотів. Сформовані традиції і звичаї русичів були вироблені потребами життя. Згодом вони набули статусу законодавства, що містило певні правила (вимоги) до кредитної діяльності в економіці Київської Русі. Основний масив нормативних положень щодо кредитів міститься у Руській правді.

Редакція Руської правди Ярослава Мудрого 1019 р. містила застереження щодо правил позики майна під відсотки: 1) договір про віддачу майна із прибутку чи грошей із відсотків мав укладатися при свідках, тобто здійснення купецьких угод потребувало свідків (послухів); 2) якщо борг становив більше 3 гривень і при укладенні договору не було поставлено свідків, а борг не повертався, неправомірно було вимагати його повернення. Але якщо позика бралась у купця і "для гостьби", то свідків могло не бути; 3) якщо свідки під присягою показували на користь позивача, то він міг стягувати борг згідно з умовами договору.

Також підпадало під державне регулювання й питання розміру відсотків, які передбачалися трьох видів. Найменший за терміном – місячний відсоток – дозволялось брати на невелику кількість днів, тобто гроші давались на короткий строк, та під збільшений відсоток. Наступний за терміном був річний *рез*, він дозволявся при заповиченні капіталу на рік, при цьому відсоток за користування кредитом визначався у розрахунку на рік. Останнім видом відсотка був третинний *рез*, він був меншим за третю частину річного *резу* і брався у разі запозичення грошей більше, ніж на рік.

Правовому регулюванню належали і правила надання кредиту: 1) торговець, що ненавмисно втратив товар, взятий у кредит, за необхідності міг отримати відстрочку платежу; 2) торговець, що був винний у розтраті чужого майна, взятого в кредит "за своїм безумством", міг позбутися свого майна. Кредитор за власним вибором міг чекати повернення боргу або продати майно боржника на свою користь¹.

Особливих рис набуло регулювання кредитної діяльності з іноземним елементом. У XII ст. Завдяки розширенню торговельно зв'язків між новгородцями і німцями. Німецькі купці влаштовували особливі двори, де вони могли дотримуватися своїх торговельно звичаїв. Економічне та соціальне життя німців всередині такої інституції регулювалось особливими постановами, які затверджувало Союзне ганзейське

купецтво. Так, Ганзейським союзом, з метою збереження власних ринків збуту, було заборонено своїм членам давати позики русичам чи брати у них в борг. З часом ця заборона була скасована, але з метою запобігання зловживань з боку сторін кредитної угоди в договорах між руськими областями та іноземцями містилася умова: "за поручника, за боржника не стояти, але видати їх по справе". Тобто у XIV ст. серед суб'єктів регулювання кредитних відносин, окрім традиційних держава (через встановлення відповідних норм у Руській правді та інших актах), учасники кредитних відносин (шляхом відбиття у договорі деталізованого зведення правил побудування власних відносин), з'являється третя фігура – регіональна влада, яка визначає порядок кредитування на "своєї" землі.

У XVII–XX ст. банківська справа в Україні була дуже тісно пов'язана з її розвитком у Росії, хоча ці процеси відбувались із певним запізненням. Першим банком, з якого починається історія банків у Російській імперії, був Державний Найомний банк, який було засновано в 1754 р. Цей банк надавав кредити під заставу маєтків. В Україні такі кредити почали надавати лише з 1783 р.

Кредитна система, як сукупність фінансово-кредитних установ, що функціонують за встановленими правилами, в Україні була започаткована в 1839 р. створенням Державного комерційного банку. У 1860 р. у зв'язку із заснуванням у Росії Державного банку, в Україні, на базі комерційних банків, були створені Київська, Харківська і Одеська контори та Полтавське відділення Державного банку Російської імперії. На баланс цих установ із рахунків комерційних банків були передані векселі, позики під товари, та процентні папери під золотий запас. Кошти установ Держбанку склалися з капіталів банку, вкладів, поточних рахунків та вартості казни¹.

Серед недолків функціонування цих банків слід відмітити не визнання за ними права участі у наданні поточних кредитів суб'єктам господарювання. Адже бурхливий розвиток виробництва обумовлював зростання потреби у запозичених коштах. З'явилась потреба у появі нових гравців – кредитних товариств. У 1914 р. в Україні діяло 450 таких товариств.

З приходом революційного уряду всі приватні кредитні установи було націоналізовано.

¹ Див.: Аванесова І. Передумови регулювання кредитної діяльності в Україні: Історія і сучасність // Банківська справа. – 2002. – № 4. – С. 66 – 67.

¹ Див.: Біленчук П.Д. Банківське право: Українське та Європейське. – К.: АТІКА, 1999. – С. 13.

Банківський сектор був наведений заснованими виключно на державній власності конторами спеціалізованих банків довгострокових вкладів, обслуговуючих ту чи іншу галузь народного господарства: Промбанк, Сільгоспбанк, Цескомбанк, Будбанк та відділення Зовнішкоческомбанку СРСР, Всекомбанк який у 1936 р. перетворений у Торгбанк. Повноваження щодо управління грошовим обігом та кредитуванням, зокрема, було жорстоко централізоване.

У квітні 1959 р. банківська система знов зазнала реорганізації. Особлива роль належала Держбанку, який став єдиним центром розрахунків, єдиним емісійним та касовим центром.

Розпад Радянського Союзу, прийняття Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет та проголошення України незалежною демократичною державою відкрили нову сторінку у розвитку вітчизняної банківської системи. 20 березня 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон "Про банки та банківську діяльність", за яким на базі Української республіканської контори Державного банку СРСР створено Національний банк України, якому надано повноваження щодо проведення єдиної державної політики у сфері грошового обігу, кредитування та забезпечення стабільності національної грошової одиниці¹.

Перед НБУ постало головне питання про регулювання всього грошового обороту як основної умови становлення ринкових відносин та регулювання кредитної діяльності як його складової.

Надання кредитів і проведення кредитної політики є найпоширенішою операцією банківських установ. Останніми кредитні операції дають основну частину доходу. Однак аналіз ситуації у банківській сфері, свідчить, що більшість банків зазнає фінансового краху в зв'язку з надзвичайно ризикованою кредитною політикою.

У зв'язку з цим великого значення набуває вдосконалення кредитної діяльності банківських установ. Банки повинні організувати кредитні операції так, щоби вони давали максимально можливий прибуток і в цей же час намагалися знизити ризик, який безпосередньо пов'язаний з механізмом надання та погашення банківських кредитів.

Основну увагу необхідно зосередити на виявленні тенденцій, які нині переважають у кредитних взаємовідносинах банків із клієнтами,

¹ Див.: Біленчук П.Д. Банківське право: Українське та Європейське. - К.: АТКА, 1999. - С. 16.

пошуку шляхів удосконалення сучасних форм кредитування. За останні роки в розвитку кредитної діяльності банківських установ України простежуються кількісні та якісні тенденції, які відображають позитивні та негативні сторони кредитного процесу¹.

Головна сфера банківської діяльності - кредитування в Україні фактично не має спеціального законодавчого забезпечення.

Правовою основою регулювання кредитної діяльності комерційних банків в Україні є численні підзаконні акти: інструкції Національного банку України "Про порядок регулювання діяльності банків України" № 368 від 28.08.2001 р.², постанова Кабінету Міністрів України "Про впорядкування залучення і використання іноземних кредитів, повернення яких гарантується Кабінетом Міністрів України, вдосконалення системи залучення зовнішніх фінансових ресурсів та обслуговування зовнішнього державного боргу" № 414 від 05.05.1997 р.³, постанова Правління Національного банку України "Про встановлення тимчасового порядку кредитування в іноземній валюті" № 489 від 20.10.1998 р.⁴, Положення Національного банку України "Про кредитування", Цивільний кодекс України (ст. 380-385) та інші нормативні акти.

Закон "Про Національний банк України" вміщує норми, що стосуються загальних положень грошово-кредитної політики. Закон "Про банки і банківську діяльність" також дає загальне юридичне трактування кредитних операцій і подає загальні норми, які стосуються інституту захисту прав та інтересів кредиторів, забезпечення стабільності банківської системи, а також вказує на обмеження у сфері кредитування.

Отже, суттєвою проблемою, яка безпосередньо впливає на стан системи банківського кредитування, є відсутність законодавчого за-

¹ Див.: Чайковський Я. Тенденції та шляхи розвитку системи банківського кредитування Вісник ГАНП. - 2004. - № 3. - С. 72.

² Див.: Про порядок регулювання діяльності банків України: інструкція Національного банку України від 28 серпня 2001 року № 368 // Офіційний вісник України. - 2001. - № 40. - Ст. 1813.

³ Див.: Про впорядкування залучення і використання іноземних кредитів, повернення яких гарантується Кабінетом Міністрів України, вдосконалення системи залучення зовнішніх фінансових ресурсів та обслуговування зовнішнього державного боргу: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1997 року № 414 // Бухгалтерія. Налоги. Бизнес. - 1997. - № 22. - С. 7.

⁴ Див.: Про встановлення тимчасового порядку кредитування в іноземній валюті: постанова Правління Національного банку України від 20 жовтня 1998 року № 489 // Законодавчі і нормативні акти в банківській діяльності. - 1999. - № 1. - С. 7.

безпечення; норми чинного законодавства щодо кредитування не відповідають вимогам сьогодення, а нормативне регулювання кредитних відносин НБУ не має системного характеру та не забезпечує сталого функціонування і розвитку системи банківського кредитування в Україні¹.

Отже, потрібна державна програма вдосконалення системи банківського кредитування позичальників, яка б охоплювала нормативно-правові (організаційні) й економічні напрямки функціонування кредиту в економіці.

Фахівці, які працюють над законодавчим урегулюванням банківської діяльності, безумовно, не сумніваються у необхідності термінового вирішення назрілої проблеми, проте стосовно шляхів і механізмів її розв'язання їхні думки розійшлися. Загалом склалися два підходи щодо правового забезпечення кредитування. Прихильники першого вважають, що кредитні правовідносини мають регулюватися загальними нормами цивільного права.

Поборники іншого підходу не заперечують, що Цивільний кодекс є основоположним законодавчим актом, яким визначаються правові підвалини регулювання кредитних відносин, проте вважають, що слід реально оцінювати законодавчі можливості державних органів влади, передусім Верховної Ради, на розгляд якої внесено сотні законопроектів. Отже, впродовж невизначеного періоду кредитні відносини залишатимуться законодавчо неврегульованими. Прихильники створення окремого Закону "Про кредитування" висувають ще один вагомий аргумент: положення проекту Цивільного кодексу стосуються базових, концептуальних засад регулювання кредитних відносин і не містять конкретних юридичних механізмів щодо порядку надання. Використання, повернення банківського кредиту, порядку стягнення заборгованості за кредитним договором та інших важливих аспектів відповідальності суб'єктів кредитних відносин. Саме тому й потрібен спеціальний закон, у якому б деталізувалися загальні положення Цивільного кодексу.

Аргументи прихильників другого підходу враховано в Указі Президента України "Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень", прийнятому 14 липня 2000 року. Так, Кабінету Міністрів Укра-

їни (за участю Національного банку) було доручено розробити і внести до 1 грудня 2000 року на розгляд Верховної Ради України законопроект про кредитування, в якому рекомендувалося передбачити механізми захисту прав та інтересів кредиторів, посилення відповідальності учасників договірних відносин за неналежне виконання своїх зобов'язань.

Поставлене в Указі Президента завдання своєчасно виконано: проект Закону "Про банківський кредит" підготовлено, але дотепер вказаний законопроект не розглянуто.

Основою законопроекту становить принцип законодавчих гарантій і юридичних умов захисту прав кредиторів (тобто банків). Реалізація цього принципу може створити передумови для досягнення стратегічної мети-забезпечення захисту прав вкладників, поліпшення юридичних умов для розвитку ринку кредитних ресурсів, удосконалення державного регулювання та контролю за наданням банківських кредитів.

Практика економічно розвинутих країн переконує: правові основи надання, використання і повернення банківського кредиту мають ґрунтуватися на поєднанні інтересів банку, його акціонерів, вкладників та позичальників із загальнодержавними потребами. Узгодження цих інтересів неможливе без законодавчого закріплення принципу підвищеної відповідальності позичальника за повернення банківського кредиту та без створення умов для запобігання підвищенню кредитних ризиків.

Із цією метою у проекті Закону України "Про банківський кредит" запропоновано низку принципових нововведень, які стосуються правового регулювання надання, використання і повернення банківського кредиту.

Зокрема, законопроектом передбачено встановити кваліфікаційні вимоги до суб'єктів кредитних відносин, у тому числі стосовно кредитоспроможності кредитодавця та платоспроможності позичальника. Згідно з проектом банківський кредит може надаватися лише за умови дотримання цих вимог.

Окреслено також вимоги щодо переддоговірних відносин між кредитодавцем і позичальником, які, зокрема, стосуються таких зобов'язань суб'єктів кредитних відносин, як реалізація комплексу заходів із перевірки платоспроможності позичальника, зобов'язання кредитодавця щодо запобігання кредитних ризиків, перевірка наявності реального та адекватного забезпечення виконання позичальни-

¹ Див.: Чайковський Я. Сучасний стан та перспективи розвитку банківського кредитування // Банківська справа. – 2005. – № 2. – С. 43 – 44.

ком своїх зобов'язань згідно з кредитним договором, обмеження надання пільгових умов кредитування.

У законопроекті чітко визначено механізми надання банківського кредиту, контролю за його цільовим використанням та погашення кредиту, а також процедуру стягнення заборгованості позичальника за кредитним договором. Серед заходів, які входять у зазначену процедуру, – оголошення мораторію на відчуження майна позичальника, укладення договору про врегулювання заборгованості позичальника, звернення стягнення на майно боржника.

Важливо, що у проекті закону визначено ті операції кредиторів, які не є банківським кредитом, але мають кредитний характер. Передбачається, що норми Закону "Про банківський кредит" поширюватимуться на операції банків, які мають кредитний характер, у частині зобов'язань кредиторів щодо перевірки платоспроможності боржника, а також – наявності відповідного забезпечення для виконання зобов'язань боржника, його відповідальності перед кредитором тощо.

Також у законопроекті подано чіткі юридичні визначення основних понять зі сфери кредитування. Так, банківський кредит, на думку авторів проекту, – це грошові кошти в національній чи іноземній валюті, які надаються кредитором позичальнику на умовах повернення, платності, строковості, забезпеченості та цільового використання¹.

Суспільний розвиток людства завжди супроводжувався розвитком грошово-кредитних відносин. В Україні протягом історичного періоду через розвиток торгівлі з багатьма країнами відбулися становлення та розвиток сталого грошового-кредитного обігу, що спричинило формування системи регулювання кредитної діяльності.

Існування законодавчого регулювання кредитної діяльності на державному рівні ще з часів Київської Русі та в пізніші періоди розвитку України, а також розвиток банківських установ, що проводили кредитні операції за рахунок власних та позичених грошей, дає впевненість в необхідності розвитку та становлення сучасної системи регулювання кредитної діяльності в нашій країні.

На сьогодні велика кількість питань на законодавчому рівні зовсім не врегульована. Україні потрібна повноцінна законодавча база.

¹ Див.: Папуша А. Правова основа банківського кредитування // Вісник НБУ 2000. – грудень. – С. 46.

Закон України "Про банки і банківську діяльність" був прийнятий ще в 1991 році. За цей час в нього було внесено багато змін і доповнень, деякі норми застаріли, деякі важко племати на практиці безпосередньо, тому Національний банк України весь час видає нормативні акти різної правової форми і їх застосування викликає багато проблем.

Але правова база України в сфері регулювання кредитної діяльності постійно вдосконалюється та спонукає до подальших досліджень в цьому напрямку діяльності комерційних банків.

Таким чином, проведено аналіз основних історичних етапів розвитку відносин управління банківським кредитуванням. Обумовлені задачі виявлення основних тенденцій розвитку управління кредитування на конкретних історичних етапах та аналіз економічних результатів від зміни правового регулювання.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2008 р.

Р.О. Мовчан

"САМОВІЛЬНІСТЬ" ЯК НАЙВАЖЛИВІША ОЗНАКА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 1 СТ. 197-1 КК УКРАЇНИ

Загальновизнаним є положення, що злочинне діяння притаманне об'єктивній стороні всіх без винятку складів злочину. Суспільно небезпечне діяння передбачене ч. 1 ст. 197-1 КК України виступає у формі активних дій – самовільного зайняття земельної ділянки.

До 2003 року в Україні на законодавчому рівні було відсутнє визначення самовільного зайняття земельної ділянки. Така ситуація не сприяла однобічному трактуванню цього поняття в практичній діяльності та ускладнювала притягнення винних до відповідальності. Цю проблему мав вирішити Закон України № 963-IV від 19 червня 2003 р. "Про державний контроль за використанням та охороною земель", в якому наведено дефініцію самовільного зайняття земельної ділянки. Проте багато правників, серед яких Н.О. Антонюк, О.О. Дудоров, П.Ф. Кулинич, М.І. Мельник, С.І. Сахацький, М.В. Шульга, звертали увагу на недосконалість нормативного визначення самовільного зайняття земельної ділянки. Ключовим, і в той же час найбільш дискусійним у цьому контексті залишалося питання, яке зайняття земельної ділянки могло бути визнано "самовільним". Тому, з урахуванням численних зауважень щодо визначення поняття самові-

льного зайняття земельної ділянки, Верховна Рада України прийняла зміни до Закону України "Про державний контроль за використанням та охороною земель", які заклали у поняття "самовільне" зовсім інший зміст ніж було передбачено раніше. Для того, щоб зробити висновок про доцільність введених законодавцем змін, необхідним є детальний розгляд діючого поняття самовільного зайняття земельної ділянки і поруч з цим проведення аналізу того, наскільки законодавець врахував пропозиції теоретиків та практиків щодо вдосконалення раніше чинної норми. Саме цим обумовлена мета написання цієї статті, а саме, критичний аналіз нового законодавчого визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки, з'ясування змісту "самовільності" зайняття земельної ділянки, а також висунення пропозицій для вдосконалення законодавства.

Відповідно до Закону України № 271-VI від 15 квітня 2008 р. "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства" самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Першою умовою, за якої зайняття земельної ділянки може вважатися "самовільним", є відсутність рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування (оренду). Це положення ґрунтується на вимогах ст. ст. 116, 123-124, 127 ЗК України, в яких йдеться про те, що громадяни та юридичні особи набувають права на земельні ділянки із земель державної або комунальної власності на підставі рішення уповноважених органів. У визначенні самовільного зайняття земельної ділянки серед органів, які уповноважені виносити рішення про передачу прав на земельні ділянки, названо лише органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Але згідно ст. 127 ЗК України рішення про продаж земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти приватизації, здійснюється за рішенням державних органів приватизації, які відповідно до ч. 2 ст. 84 ЗК України поруч з органами виконавчої влади наділені державою повноваженнями щодо реалізації її права власності на землю. Не згадавши про державні

органи приватизації, законодавець створив умови для неоднозначного трактування ст. 197-1 КК України. Державним органом приватизації виступає Фонд державного майна, котрий згідно зі ст. 1 Тимчасового Положення "Про фонд державного майна" є державним органом, який здійснює державну політику в сфері приватизації державного майна, виступає орендодавцем майнових комплексів, що є загальнодержавною власністю. Відповідно до ст. 2 цього ж Положення, Фонд державного майна підзвітний і підпорядкований єдиному органу – Верховній Раді України. Це свідчить про те, що Фонд державного майна має специфічний правовий статус, який не дає можливості однозначно віднести його до органів виконавчої влади або до органів місцевого самоврядування. Підтверджує "самостійність" державних органів приватизації і ч. 1 ст. 136 ЗК України, в якій зазначено, що рішення про відчуження земельних ділянок мають право приймати органи державної влади або органи місцевого самоврядування, або державні органи приватизації. Вживання законодавцем сполучника "або" свідчить, що він не отожднює державні органи приватизації ні з органами виконавчої влади, ні з органами місцевого самоврядування. Тому, для уникнення суперечностей в правозастосовчій діяльності, буде доцільним, у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки, поруч з відсутністю рішення органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вказати також на відсутність рішення державного органу приватизації.

Передача земель державної власності у власність громадян може бути безоплатна та платна. Порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами регламентується ст. ст. 25, 116, 118, 121 ЗК України, з урахуванням положень Закону України № 2163-XII від 4 березня 1992 р. "Про приватизацію державного майна", Закону України № 847-XIV від 7 липня 1999 р. "Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації", Закону України № 1953-III від 14 вересня 2000 р. "Про особливості приватизації об'єктів незавершеного будівництва".

Крім безоплатної передачі земель у власність, ст. 127 ЗК України також передбачає продаж земель державної та комунальної власності. Відповідно до ч. 2 ст. 127 ЗК України продаж земельних ділянок державної та комунальної власності громадянам та юридичним особам здійснюється на конкурентних засадах (аукціон). Порядок проведення аукціонів регулюється ст. ст. 134-138 ЗК України, а також Постановою Кабінетом Міністрів України № 90 від 22 лютого 2008 р. "Про затвердження порядку проведення земельних аукціонів".

Не може вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки її використання особою, якій ця ділянка у свій час (до 1990 р.) була надана за рішенням не органу влади, а, наприклад, керівництва сільськогосподарського підприємства¹.

Зауважимо, що громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органів державної влади або місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування (ч. 1 ст. 119 ЗК України). Йдеться про так звану набувальну давність, яка також визнається підставою для винесення уповноваженими органами рішення про передачу земельної ділянки у власність чи користування відповідній особі.

Крім передачі права власності на земельні ділянки, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування мають право надавати земельні ділянки державної та комунальної власності у постійне користування та оренду. У постійне користування земельні ділянки можуть надаватися лише юридичним особам і лише для певних цілей, зазначених у ч. 3 ст. 122 ЗК України, а передаватися в оренду вони можуть як юридичним особам, так і громадянам. Набуття права оренди на земельні ділянки, які перебувають у державній та комунальній власності, здійснюється виключно на аукціонах.

Принагідно зазначимо, що в новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки йдеться про таке: якщо право власності *передається*, то право користування *надається* (виділено нами. – Р.М.). Ми повністю підтримуємо зазначене формулювання, адже як вдало зазначає І.І. Каракаш, між цими поняттями є не тільки термінологічна, а й сутнісна відмінність, оскільки передача земель державної та комунальної власності у власність громадян та юридичним особам *недержавної власності змінює власника, надання ж земельних ділянок у постійне користування або їх орендне використання не впливає на право власності на землю*².

У визначенні самовільного зайняття земельної ділянки "самовільність" зайняття земельної ділянки пов'язується не лише з відсутніс-

тю рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, а й з відсутністю вчиненого правочину щодо відповідної земельної ділянки. Аналіз ст. ст. 81-82, 131 ЗК України дає підстави виділити такі основні правочини, що породжують зміну власника земельної ділянки: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами (у тому числі викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності для іноземних осіб та осіб без громадянства); б) прийняття спадщини; в) внесення земельних ділянок засновниками юридичної особи до її статутного фонду (обмеження)¹; г) у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні, а також за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна (для іноземних юридичних осіб). До правочинів, які породжують виникнення права на земельну ділянку, можна також віднести договори довічного утримання; про поділ, перерозподіл, об'єднання нерухомого майна; про право власності на спільну земельну ділянку подружжя; про придбання земельної ділянки з прилюдних торгів; договір, що підтверджує набуття права на будівлю або іншу споруду; про іпотеку; про переуступку частки у праві власності на земельну ділянку тощо.

Крім отримання земельних ділянок у власність, на підставі правочинів громадяни та юридичні особи можуть отримати земельні ділянки в оренду. Оренда земельних ділянок, які знаходяться у власності громадян та юридичних осіб, регулюється ч. 2 ст. 124 ЗК України та Законом України № 161-ХІV від 6 жовтня 1998 р. "Про оренду землі".

Особливим видом земельних прав є право земельного сервітуту. Згідно із ч. 1 ст. 98 ЗК України право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Ч. 1 ст. 100 ЗК України вказує на чотири підстави встановлення земельного сервітуту: договір, закон, заповіт та рішення

¹ Див.: Дудоров О.О., Мельник М.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 33.

² Див.: Каракаш І.І. Земельне право: Підручник / За ред. Погрібного О.О., Каракаша І.І. – К.: Істина, 2003. – С. 129.

¹ Принагідно зазначимо, що в п.п. 13 - 15 Перехідних положень ЗК України встановлені значні обмеження щодо обігу земельних ділянок. Зокрема, в п. 14 вказано, що до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель забороняється внесення права на земельну частку (паї) до статутних фондів господарських товариств.

суду. Це свідчить про те, що рішення суду та закон поруч з рішенням компетентних органів та цивільно-правовими угодами також є підставами для виникнення права землекористування.

Від земельного сервітуту слід відрізнити емфітевзис – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, та суперфіцій – право користування чужою земельною ділянкою для забудови, які набуваються на підставі договору та заповіту.

Умовою визнання зайняття земельної ділянки "самовільним" є те, що воно відповідно до закону визнається неправомірним. Це означає, що навіть за відсутності рішення уповноважених державних органів, а також правочину щодо земельної ділянки, не кожне зайняття земельної ділянки може бути визнано "самовільним". Зокрема, не може бути визнано самовільним зайняттям земельної ділянки її конфіскація, здійснена відповідно до закону; відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб тощо.

Отже, як ми бачимо, сьогодні законодавство пов'язує "самовільність" зайняття земельної ділянки перш за все з відсутністю рішення уповноважених органів та правочинів щодо земельної ділянки. Раніше ж діюче визначення самовільного зайняття земельної ділянки визнавало "самовільним" зайняття земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї та його державної реєстрації.

Розмірковуючи про правильність внесених змін, слід виходити з того, що норма про кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки міститься серед злочинів проти власності, а основним безпосереднім об'єктом цього злочину є земельні відносини, що виникають з приводу права власності на землю та землекористування. Тому, ключовим для правильного розуміння цієї ситуації є правильне вирішення питання, з якого моменту в особи виникає право на земельну ділянку?

ЗК України, на жаль, не дає чіткої відповіді на це запитання. Ч. 1 ст. 116 ЗК України визначає, що громадяни та юридичні особи набувають право власності та користування земельними ділянками на підставі рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування та державних органів приватизації. Проте ч. 1 ст. 125 ЗК України вказує, що право власності та користування земельною ділянкою виникає після одержання документа, що посвідчує право на земельну ділянку та його державної реєстрації. Ми не будемо

вступати в полеміку стосовно питання моменту виникнення в особи права власності на земельну ділянку, розбіжностей між ЦК України та ЗК України в цьому аспекті, оскільки комплексне дослідження цих питань не входить до мети написання цієї статті¹. Зазначимо лише наступне. На думку М.В. Шульги, підставою виникнення права на землю є юридичний факт, з яким закон пов'язує виникнення такого права (рішення органу влади, цивільно-правова угода, успадкування земельної ділянки)². Проте, В.В. Носік вважає, що виникнення права власності на земельні ділянки має пов'язуватися з державною реєстрацією й видачею реєстраційного свідоцтва єдиного зразка, яким органи державної влади від імені Українського народу легалізують право власності на земельні ділянки громадян, юридичних осіб, держави³. Ми погоджуємося з В.В. Носіком в тому, що безпосередня експлуатація земельних ділянок є допустимою лише після державної реєстрації прав на земельну ділянку. Проте, згідно ст. 2 Закону України № 1952-IV від 1 липня 2004 р. "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень" державна реєстрація речових прав на нерухоме майно – це офіційне визнання і підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення прав на нерухоме майно. З цього визначення випливає, що виникнення або перехід прав на земельну ділянку вже відбувся, а державна реєстрація виступає лише як підтвердження і визнання державою цього юридичного факту. Справді, особа має нести відповідальність за заволодіння земельною ділянкою до державної реєстрації прав на неї. Але відповідальність має наступати за використання земельної ділянки без правовстановлюючого документу, а не за самовільне зайняття земельної ділянки. Як влучно зазначає М.В. Шульга, характерною рисою самовільного зайняття земельної ділянки є те, що воно завжди спрямоване і безпосередньо пов'язане з порушенням належних власнику земельної ділянки правомочностей щодо володіння, користування та розпорядження нею⁴. А чие право на землю порушується,

¹ Детально про ці питання див.: Носік В.В. Виникнення права власності на землю: теоретичні і практичні аспекти // Право України. – 2004. – № 9. – С. 81 – 85.

² Див.: Земельне право України: Підручник / М.В. Шульга (кер. авт. кол.). Г.Б. Ансімова, Н.О. Багай, А.П. Гетьман та ін.; За ред. М.В. Шульги. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 75 – 76.

³ Див.: Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 382.

⁴ Див.: Шульга М. Самовільне зайняття земельних ділянок // Юридичний Вісник України. – 2004. – 7-13 серпня – № 32. – С. 9.

коли особа заволодіває земельною ділянкою за наявності в неї підстав, які посвідчують її право на цю земельну ділянку (рішення компетентних органів, цивільно-правової угоди тощо), але до належного оформлення документів, яке може тривати роками? Виходячи з цього, ми вважаємо, що особа, яка заволодіває земельною ділянкою за наявності відповідних юридичних фактів (рішення уповноважених органів, цивільно-правової угоди тощо), не може нести відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, навіть за відсутності всіх необхідних правостановлюючих документів, які лише підтверджують визнання державою вже відбувшогося факту виникнення або переходу прав на земельну ділянку. Цю точку зору підтримували й численні науковці та практики¹.

Хоча слід зазначити, що є й супротивники висловлюваних думок. Зокрема, О. Лугина вважає, що "самовільним" має вважатися зайняття земельної ділянки до того моменту, з якого вона є наданою, а саме, з моменту отримання та реєстрації правостановлюючих документів².

Але, зважаючи на аргументи представлені вище, ми вважаємо правильним рішення законодавця про зміну обставин, за яких зайняття земельної ділянки повинно вважатися самовільним. Правильність таких змін підтверджує й етимологічний зміст терміну "самовільний". Згідно із тлумаченням словників "самовільний" – той, який здійснюється без дозволу³; "самовільний" – це дія без неналежних повноважень з боку організації чи громадян ...⁴. З цих визначень випливає, що ключовим для визнання "самовільності" зайняття земель-

ної ділянки є відсутність дозволу уповноваженого органу або попереднього власника, а не відсутність правостановлюючих документів.

Підтримав таку позицію і Державний комітет земельних ресурсів, який у листі від 16 серпня 2006 р. № 14-17-4/6045 "Щодо застосування терміна "самовільне зайняття земельної ділянки"" вказав, що використання земельних ділянок громадянами та юридичними особами, яким земельні ділянки надані у власність чи користування рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування до оформлення правостановлюючих документів є не самовільним зайняттям земельної ділянки, а використанням земельних ділянок без правостановлюючих документів.

Проте, незважаючи на очевидні позитивні зміни, мусимо констатувати, що нове визначення самовільного зайняття земельної ділянки також не позбавлено певних недоліків.

По-перше, про що йшлося раніше, вказавши у визначенні про відсутність рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, законодавець жодним словом не згадав про державний орган приватизації, який також уповноважений приймати рішення щодо продажу земельної ділянки.

По-друге, залишається незрозумілим, чому, якщо у випадку з рішенням органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, законодавець чітко вказав, що таким рішенням земельна ділянка має передаватися у власність або надаватися у користування, то у випадку з правочином, вказав лише на те, що такий правочин має бути щодо такої земельної ділянки, при цьому не зазначивши головне – що цим правочином передається право на земельну ділянку.

По-третє, у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки як підстава визнання зайняття земельної ділянки самовільним визнається відсутність правочину щодо такої земельної ділянки (виділено нами. – Р.М.). Але як тоді кваліфікувати дії особи, яка займає земельну ділянку на підставі правочину щодо зміни власника будівлі або іншої споруди, які розташовані на відповідній земельній ділянці? З визначення самовільного зайняття земельної ділянки випливає, що такі дії слід кваліфікувати як самовільне зайняття земельної ділянки, оскільки правочин відбувся не щодо земельної ділянки, а щодо споруди. Проте ч. 1 ст. 120 ЗК України вказує, що до особи, яка придбала житловий будинок, будівлю або споруду, переходить право власності на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення, у розмірах, встановлених договором, а якщо

¹ Див.: Бородин А., Качмар О. "Самовольное занятие земельных участков": вопросы квалификации и ограничения // Юридическая практика. – 03 июня 2008 г. – № 23. – С. 5 – 10; Дудоров О.О., Мельник М.І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 32 – 33; Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана // Юридичний вісник України. – 16-22 вересня 2006 р. – № 37. – С. 11; Рогачев Ю. "Бездокументное" пользование земель // Юридическая практика. – 24 октября 2006 г. – № 43. – С. 54; Сахашкий С. Самовільне зайняття земельних ділянок і самовільне будівництво // Правовий тиждень. – 17 липня 2007 р. – № 29. – С. 5.

² Див.: Лугина О. Проблеми нормативного визначення терміна "самовільне зайняття земельних ділянок" // Право України. – 2008. – № 2. – С. 109.

³ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. – С. 1099.

⁴ Див.: Словарь по уголовному праву / Отв. ред. проф. А.В. Наумов. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – С. 528.

договором про відчуження житлового будинку, будівлі або споруди розмір земельної ділянки не визначено, до набувача переходить право власності на ту частину земельної ділянки, яка зайнята житловим будинком, будівлею або спорудою, та на частину земельної ділянки, яка необхідна для їх обслуговування. Враховуючи це, логічнішим буде вказати на відсутність правочину, яким засвідчується право на земельну ділянку, а не правочину щодо земельної ділянки.

По-четверте, зрозумілим є те, що законодавець як підставу самовільності зайняття земельної ділянки визначив відсутність рішення органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, адже саме цим органам держава та територіальні громади доручають реалізацію права державної та комунальної власності відповідно. Проте чому тоді у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки жодного слова не сказано про дозвіл громадян та юридичних осіб, котрі є суб'єктами права приватної власності на землю?

Отже, зважаючи на аргументи, представлені в статті, ми пропонуємо розуміти під самовільним зайняттям земельної ділянки будь-які дії особи, які свідчать про заволодіння та/або користування земельною ділянкою за відсутності рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування чи державного органу приватизації про передачу у власність чи надання в користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, що заволодіває земельною ділянкою, а так само за відсутності інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.

Стаття надійшла до редакції 03.07.2008 р.

І.І. Сухоребрий

СПІВУЧАСТЬ У КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНАХ: ОЗНАКИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА

На сучасному етапі розвитку української державності та впровадженні різноманітних реформ, направлених на формування довіри народу до влади, посилення авторитету державної служби, зростаю-

чи факти корупційних проявів може виявитися дійсною перепоною у досягненні належного ефекту від прогресивних інноваційних державних процесів. Корупційні злочини поряд з організованою злочинністю, будучи розповсюдженими в багатьох країнах, являються глобальними проблемами світової спільноти, а також як зазначають Зеленецький В., Кальман О. підкреслюють "всезростаючі суперечності у відносинах між громадянським суспільством і державою на тлі ринкових відносин"¹. В останні роки збільшуються випадки вчинення корупційних злочинів у різних формах співучасті.

А оскільки для співучасті властивий більш витончений, запланований характер протиправних дій, то й з набуттям корупційними відносинами організованого характеру підвищується їх суспільна небезпека; а тому проблема вчинення корупційних злочинів у співучасті є вкрай важливою та потребує детального вивчення для подальшого запровадження результативних засобів її негайного вирішення.

Питання вчинення злочинів у різних формах співучасті доволі детально вивчалися багатьма науковцями, серед яких В.В. Лунев, О.М. Большакова, О.І. Гуров, Ф.Г. Бурчак А.Е. Жалинський, М. Джонсон, О.В. Гиске, О.Ю. Шумілов, В.Є. Шумілов, А.Н. Трайнін, Дж. Поуп, М.В. Селіхов, В.Є. Емінов, А.Я. Естрін та інші. Проте, враховуючи різноманітність організованої злочинної діяльності, при цьому поза увагою залишилось значне коло питань, в тому числі й особливості вчинення корупційних злочинів в найпростіших та найскладніших формах співучасті.

Нашою метою є дослідження вчинення корупційних злочинів у різних формах співучасті для визначення як загальних, так і специфічних ознак, характерних корупційним діянням, з набуттям ними організованих якостей.

В Україні корупційні злочини поряд з недосконалим антикорупційним законодавством з кожним роком набирають все більш ускладнених організованих форм. Незважаючи на це, як відзначає з жалем Кулаковський Р.: "В масовій свідомості основних соціальних груп формується думка, нібито корупційні злочини не завдають шкоди суспільству, тому певні верстви населення обирають відповідні протиправні шляхи розв'язання усіх можливих повсякденних проблем (у такому випадку чесний чиновник пересічними громадянами розглядається як перепона у досягненні мети, а тому викликає розд-

¹ Зеленецький В., Кальман О. Корупція в Україні та організаційно-правові основи боротьби з нею // Право України. - 2001. - № 4. - С. 13.

ратування)¹. Саме цим обумовлена висока латентність корупційних злочинів, в тому числі вчинюваних у співучасті. Так, за даними територіального управління судової адміністрації у Донецькій області, якщо у 2005 році кількість осіб, щодо яких справи знаходились в суді за вчинення у складі організованої групи або злочинної організації злочинів, передбачених ст. 191 Кримінального кодексу України (далі КК України) складало 59 осіб, ст. 368-370 КК України 27 осіб, то вже в 2006 році - за ст.191 КК України 49 осіб, ст. 364-370 КК України 24 осіб, а в 2007 році - за ст. 191 КК України 55 осіб, та за ст. 364-370 КК України 8 осіб.

Переходячи до розгляду вчинення корупційних злочинів у різних формах співучасті хочеться зазначити, що їх суспільна небезпека визначається, передусім, як рівнем організації дій співучасників в цілому, що проявляється в різних типах групової взаємодії, так і характером та об'ємом діяльності окремого співучасника, що реалізуються в функціях, а також ролі співучасника та об'ємі вчинюваних ним дій.

В кримінально-правовій доктрині, виходячи з об'єктивних ознак, співучасть поділяється на дві форми:

- просту співучасть;
- складна співучасть.

Вчинювані корупційні злочини при простій формі співучасті відзначаються співвиконавством, яке передбачає таке об'єднання зусиль співучасників, за якого кожен з них вчинює однакові з правової точки зору діяння і виступає як виконавець злочину. При цьому кожен з співучасників може вчиняти однорідні за характером дії, виконуючи спільними зусиллями одночасно всю об'єктивну сторону злочину, або діючи з розподілом ролей, виконувати лише частину об'єктивної сторони злочину². Тому, погоджуємося з пропозиціями деяких вчених про необхідність більш детальної конкретизації в законодавстві поняття вчинення злочину групою осіб, визначивши його таким чином: "Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою - це вчинення злочину двома або більше суб'єктами злочину, які попередньо домовилися про спільне (співвиконавство або з роз-

поділом ролей) його вчинення"¹. Це дозволить більш точно визначати суб'єктивний критерій кожного співвиконавця при простій формі співучасті.

Однією з характерних ознак будь-якої форми співучасті являється спільність злочинної діяльності. Проте нами поділяється думка більшості вчених, що усвідомлення повної спільності та взаємності дій співучасників найбільшим чином проявляється при так званих групових корупційних злочинах, - коли всі злочинці скоюють корупційне діяння, або безпосередньо не скоюють, проте знаходяться на місці злочину та допомагають виконавцю, - які відносяться до простої форми співучасті. Але, хоча відносно корупційних злочинів, які скоюються у складній формі співучасті не має такої спорідненості дій, проте вже на етапі підготовчої діяльності вони володіють підвищеним рівнем суспільної небезпеки, а тому в деяких випадках вже при підготовці до вчинення можуть кваліфікуватися як самостійний злочин (наприклад, коли предметом хабара виступають кошти, здобуті злочинним шляхом). Крім того, в сучасних умовах організованість та узгодженість дій набули досить складний та структурований характер. Часто особи, які усвідомлюють свою приналежність до відповідної групи, навіть не знають, хто саме до неї входить, не представляють які дії вчиняють інші співучасники. Слід також відзначити більш витончену, більш ускладнену і законспіровану суб'єктивну взаємодію учасників організованих груп та злочинних організацій. Більш того, сучасний рівень корупції та організованої злочинності характеризується не лише постійним зростанням, але й ускладненням своєї структури. Так Корж В.П., характеризуючи особливості складних форм співучасті, зазначає: "Рівень та ступінь організації в таких злочинних формуваннях істотно відрізняється від інших наявністю корумпованих зв'язків з посадовими особами державної влади, господарського управління, кримінальної юстиції. Зрощування комерційно-кримінальних структур з корумпованими посадовими особами органів державної влади та управління створило новий вид організованого злочинного формування - злочинне товариство"². До речі, в якості одного з елементів критеріїв організованості злочинних груп Образ-

¹ Кулаковський Р. Сучасні проблеми боротьби з організованою злочинністю та корупцією // Юридичний журнал. - 2005. - № 6. - С. 96.

² Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - 4-е вид. переробл. та доп. - К: Юридична думка, 2007. - С. 85.

¹ Жук В.Г., Кузнецов В.В., Смаглюк О.В. Щодо кваліфікації діяльності злочинних об'єднань // Адвокат. - 2005. - № 4. - С. 5.

² Корж В.П. Организованная преступность и коррупция в Украине: Проблемы теории и практики исследования // Коррупция (Политические, экономические, организационные и правовые проблемы): Сб. материал. межд. науч.-практ. конф. - М.: Юристъ, 2001. - С. 387.

цов Н.Д. виділяє "Стійкий, запланований, законспірований характер злочинної діяльності, особливо розкрадання державної власності, підкупу посадових осіб..."¹. У зв'язку з цим одна з особливостей вчинюваних у співучасті корупційних злочинів полягає також в тому, що вони можуть використовуватися як підготовчий етап або допоміжний чинник для здійснення загально-кримінальної діяльності злочинними організаціями. Тому абсолютно доцільною є пропозиція Медведька О. про те, що "як обов'язкову ознаку злочинної організації слід передбачити наявність об'єднання в її складі кількох злочинних груп, які "спеціалізуються" на вчиненні тих або інших видів злочинів"².

Якщо порівнювати вчинення корупційних злочинів в простій та складній формі співучасті, то вважаємо, що принципова їх відмінність полягає в засобі сприяння в реалізації злочинного наміру перед усім по суб'єктивним ознакам. При скоєні корупційного злочину групою осіб існує тісний суб'єктивний зв'язок, а тому сприяння втрачає самостійний характер, воно не виступає у вигляді якоїсь допоміжної діяльності. В якісному відношенні будь-яка дія учасника групи не відрізняється від дій інших осіб. Різниця може бути лише з кількісного боку, тобто в здійснених зусиллях. Тому функціональний поділ при скоєні корупційних злочинів у простій формі співучасті втрачає самодостатнє значення у зв'язку з неможливістю, в силу тісної згуртованості, вчинення діяння одним співучасником без іншого.

При складній формі співучасті організатори, підбурювачі, посібник лише створюють умови для більш успішного вчинення виконавцем корупційного злочину. Крім того, при складній формі співучасті існує не просто взаємне доповнення дій співучасників, а фактично взаємна обумовленість, що рівнозначно причинному відношенню між ними. Але, в даному випадку не можна говорити про абсолютну взаємну обумовленість. Так, якщо виконавець вчинює корупційний злочин під впливом підбурювача, то поведінка останнього буде однією з причин скоєння корупційного делікту. Проте зворотній вплив виконавця на підбурювача відсутній. При складній формі співучасті кожен із співучасників, виконуючі власну долю єдиного корупційно-

го злочину, в певній мірі сприяє здійсненню намірів інших співучасників.

Даючи характеристику суб'єктивних ознак вчинення корупційних злочинів у співучасті, слід зазначити, що в науці кримінального права при характеристиці умисту співучасників виділяють інтелектуальні та вольові моменти. Інтелектуальний момент полягає в тому, що кожен із співучасників злочину усвідомлює суспільну небезпечність як спільно вчинюваного злочину, дій кожного з співучасників, так і власних дій. Більш того, всі співучасники повинні бути обізнані як про злочинні наміри виконавця злочину, так і про загальний протиправний характер дій один одного. Сутність вольового моменту при співучасті виявляється у бажанні настання відповідних наслідків від вчинюваного виконавцем злочину або просто бажанні того, щоб виконавець скоїв спільно запланований злочин.

Але існуючий в теорії кримінального права підхід до розуміння суб'єктивного змісту співучасті за зазначеними чинниками, не завжди являється основоположною ознакою для визнання злочину як вчиненого у співучасті. Наприклад, такий корупційний злочин як привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ч. 2 ст. 191 КК України). Як вважає Забарний А.М. "об'єктом посягання за ст. 191 КК України можна вважати власність як суспільні відносини, а ... предметом розкрадання може бути майно як сукупність речей, що мають матеріальну цінність, грошову оцінку (ціну) і знаходиться в цивільному обороті, а також гроші й цінні папери"¹. Але якщо посадова особа здійснює розкрадання майна, а інші службові особи, які є його підлеглими, проінформовані про це, не приймаючи участь в протиправній діяльності такої посадової особи, просто зацікавлені в такій злочинній діяльності свого керівника, оскільки самі скоюють аналогічний злочин і в випадку ревізії зможуть весь недолік товару списати на зазначеного посадовця, то в даному випадку не можна говорити, що даний корупційний злочин вчинюється у співучасті. Це пояснюється тим, що усвідомлення однієї особи про те, що вона діє з іншою особою, і розуміння останньої, що вона діє з першою, не свідчить про факт співучасті. Хоча особа, яка вчиняє корупційний зло-

¹ Образцов Н.Д. Коррупция и организованная преступность // Криминогенная ситуация на юге Украины: особенности и проблемы сдерживания: Сборник научных статей. - Одесса, 2003. - С. 129 - 130.

² Медведько О. Борьба с организованной злочинностью та корупцією. Проблеми та законодавче забезпечення // Вісник прокуратури. - 2002. - № 5. - С. 9.

¹ Забарний А.М. Особливості визначення об'єкта і предмета злочинного посягання при скоєнні розтрата, привласненні майна або заволодінні ним шляхом зловживання службовим становищем // Криминогенная ситуация на юге Украины: особенности и проблемы сдерживания: Сборник научных статей. - Одесса, 2003. - С. 99, 102.

чин, уявляє, що з нею інша особа також скоює корупційний злочин, але може не вважати її свідомо діючою з нею разом. На думку Плотнікова А.І.: "Для співучасника обов'язкова саме спільність, а якщо підкреслити суб'єктивний план – взаємність дій"¹. Крім того, в даному прикладі службові особи привласнюють різне майно, а тому й предмет посягання, який є однією з складових частин об'єкту злочину, в даних корупційних злочинах буде різний. До речі, як зазначає Арутюнов А.А. "оскільки співучасть представляє собою систему (об'єднання співучасників), то окремі співучасники не можуть посягати на різні об'єкти злочину. Співучасники посягають на один й той же об'єкт злочину"². Але навіть за такого підходу можуть виникнути певні складності при кваліфікації вчиненого корупційного злочину. Наприклад, як кваліфікувати діяння особи, яка сприяє вчиненню дачі-отриманню хабара, при цьому переслідує власну корисну ціль і в такій злочинній угоді допомагає вчинити злочин одночасно як хабародавцю, так і особі, яка отримує хабар? В КК України 1960 року таке діяння кваліфікувалося за ст. 169 як посередництво в хабарництві. Проте, ще в період дії КК України 1960 року висловлювались пропозиції про виключення з нього даної статті, оскільки наявні в ній санкції занадто низькі, що не сприяє ефективній протидії опосередкованому хабарництву, а також "...фактично вона передбачає відповідальність за спеціальний вид співучасті у хабарництві. Недолік її в тому, що вона ускладнює відмежування певного виду співучасті від інших, які кваліфікуються як пособництво в хабарництві..."³. Дозволимо собі не погодитися з такою думкою. До речі, як зазначив Светлов А.Я.: "Основна відмінність посередництва в хабарництві від дачі хабара полягає в тому, що посередник сприяє тому, хто дає чи отримує хабар у вчиненні за хабар діянь не в його інтересах. Якщо сприяння одній зі сторін вчиняється в інтересах посередника чи ці інтереси співпадають з інтересами хабародавця – наявність не посе-

редництва, а дача хабара або співучасть в цьому злочині"¹. На думку Плотнікова А.І. "При розгляді співучасті як цілісного явища в склад умислу співучасника включається не лише уявлення про дії інших співучасників, які ведуть до загального результату, але й уявлення про розуміння ними здійснення спільної діяльності"². У зв'язку з цим абсолютно переконані про те, що виключення з українського кримінального законодавства статті, яка передбачала відповідальність за посередництво в хабарництві, було помилково. Вважаємо, що основним критерієм у протидії хабарництву повинно виступати не суворість кримінально-правових санкцій, а правильне розуміння суспільної небезпеки посередництва як злочинного діяння та його кваліфікація відповідно за дійсними об'єктивними і суб'єктивними ознаками, а не штучне пристосовування скоєного діяння під відповідну кримінально-правову норму. Крім того, передбачення в КК України відповідальності за посередництво в хабарництві допомогло б вирішити проблемні питання, пов'язані з притягненням до відповідальності осіб, які виконують консультативно-дорадчі функції та визнаються державними службовцями відповідно до Закону України "Про державну службу", відіграють не останню роль в хабарництві, проте відповідно до КК України не є суб'єктами злочину за отримання хабара.

Тепер, що стосується суб'єктів вчинення корупційного злочину при співучасті. Як зазначає Тарасова Ю.В. "...деякі злочинні посягання можливі лише з боку спеціального суб'єкта злочину, ...Говорячи про суспільну небезпеку діяння, слід зазначити..., що посадові повноваження особи також впливають на суспільну небезпеку скоєних нею по службі правопорушень"³. В доктрині кримінального права виділяються спеціальні питання відповідальності за співучасть, однією з складових яких є співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом. Хоча в КК України в розділі про співучасть спеціальний суб'єкт як учасник різних форм співучасті окремо не виділений, проте в вітчизняному Законі про кримінальну відповідальність в жодній статті не вказано, що співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом неможлива, а тому відповідно й відсутня пряма заборона на позитивне вирі-

¹ Плотніков А.И. Соучастие в преступлении: спорные вопросы // Lex Russia (научные труды МПЮА). – 2007. – № 3. – С. 511.

² Арутюнов А.А. Объект преступления, совершенного в соучастии // Юридический мир. – 2002. – № 9. – С. 58.

³ Борисов В.И. Кримінально-правові проблеми боротьби з корупцією // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою: Аналіт. розроб., проп., наук. та практ. прац. – К.: Науково-дослідний інститут Проблеми щодня, 1999. – Т. 18. – С. 7.

¹ Светлов А.Я. Ответственность за должностные преступления. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 237.

² Плотніков А.И. Соучастие в преступлении: спорные вопросы // Lex Russia (научные труды МПЮА). – 2007. – № 3. – С. 523.

³ Тарасова Ю.В. Специальный субъект преступления как элемент основных составов преступлений // Российский следователь. – 2007. – № 5. – С. 21, 23.

шення цього питання. Більш того, згідно з ч. 2 ст. 18 КК України спеціальний суб'єкт має місце там, де злочин може вчинити лише певна особа. Таким чином, в науці кримінального права під спеціальним суб'єктом розуміється суб'єкт злочину, який крім загальних ознак (осудності й віку) наділений зокрема ще і додатковими ознаками, що і визначають його відповідальність за певною статтею КК України. Злочини зі спеціальним суб'єктом прикметні саме тим, що їх можуть вчинити лише ті особи, що наділені ознаками спеціального суб'єкту (за винятком дачі хабара)¹. Спеціальним суб'єктом злочинів у сфері службової діяльності у вітчизняному кримінальному законодавстві визнаються службові особи, які постійно або тимчасово здійснюють функції представників влади чи обіймають на підприємствах, в установах або організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих, адміністративно-господарських обов'язків та виконують зазначені обов'язки постійно чи за спеціальним повноваженням². Проте іншими учасниками співучасті у вчиненні корупційного злочину може бути будь-яка особа, з ознаками загального суб'єкту злочину.

Виходячи з вище викладеного зазначимо загальні та специфічні ознаки, властиві співучасті у корупційних злочинах:

- до загальних належать:

a) спільність діяльності всіх співучасників корупційного злочину;

b) всі особи, що беруть участь у корупційному злочині діють умисно, при цьому всі співучасники мають спільний умисел;

- до специфічних відносяться:

a) виконавцем корупційного злочину при співучасті може бути лише службова особа; (за винятком ст. 369 КК України), а інші особи, які не володіють ознаками службової особи, при вчиненні корупційного злочину у співучасті можуть виступати як організатори, підбуровачі, посібники такого корупційного делікту;

b) якщо ж особливі риси корупційного злочину дозволяють частину його об'єктивної сторони виконати особі, що не є службовою особою, то в такому випадку останній підлягатиме відповідальності як співвиконавець даного корупційного діяння. (Наприклад, якщо водій вивозить з

підприємства за підробленою накладною майно, яке незаконно було списане посадовою особою);

c) службова особа, виступаючи лише виконавцем корупційного злочину, несе відповідальність за такою статтею КК України, яка передбачає відповідальність за вчинений корупційний злочин, а всі інші співучасники так само з обов'язковим посиланням на певну частину ст. 27 КК України;

d) вчинювані при складних формах співучасті корупційні злочини можуть виступати однією з складових загально-кримінальної діяльності злочинних організацій.

Що стосується покарання за вчинення корупційних злочинів у співучасті, то як вважає Галактіонов Є.А. "карність співучасті повинна встановлюватися на етапі змови та окремо на етапі реалізації, що в цілому утворює сукупність злочинів"¹. Однозначним є те, що вчинення корупційного злочину у співучасті повинно визначатись як обставина, яка обтяжує покарання. Крім того, враховуючи підвищену суспільну небезпеку вчинюваних у співучасті корупційних злочинів, обумовлену хитрістю дій та вражаючою корпоративністю корумпованого чиновництва, а також невідповідність результатів їхньої протидії ступеню реальної шкоди, що завдається корупційними діями суспільству та державі, думається про доцільність також використання норм цивільного права для відшкодування заподіяної організованими корупційними діями шкоди, при необхідності з забезпеченням засобами державного примусу. І хоча на переконання Савинського А.В. вирішувати завдання позбавлення корупціонерів надбаного злочинним шляхом майна та інших коштів потрібно в першу чергу в рамках кримінальної юстиції, притягненням за корупційні діяння до кримінальної відповідальності та конфіскації злочинно надбаного майна, проте за допомогою цивільно-правових засобів, переконаний вчений, можливо здійснити притягнення причетних до корупційної діяльності осіб до адекватної їх діянням майнової відповідальності за завдану державі та суспільству шкоду, їх публічну компрометацію². Слід зазначити, що відповідно до українського кримінального законодавства покарання у вигляді конфіскації майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і полягає в примусовому

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. - 2-е вид., перероб. і допов. - К: Юріком Інтер, 2005. - С. 239 - 240.

² Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. - Х.: Одиссей, 2006. - С. 982.

¹ Галактіонов Е.А. Формы и виды соучастия: теоретико-правовые аспекты // Российский следователь. - 2002. - № 8. - С. 32.

² Див.: Савинский А.В. О роли гражданского права и других отраслей права в борьбе с коррупцией и организованной преступностью // Правоведение. - 2004. - № 4. - С. 92.

безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого (ст. 59 КК України) Причому законодавчо не проводиться розмежування між законно надбаним майном та тим, що придбано в процесі здійснення злочинної діяльності, а тому діючий порядок кримінального судочинства є більш жорстким у порівнянні з тим, коли буде відшкодовуватися шкода, завдана безпосередньо скоєними корупційними злочинами. Але враховуючи нинішні реалії зростання корупційних злочинів, поки не залишається іншого виходу ніж обирати існуючі жорсткі заходи для їх протидії, крім того, вилучення доходу від злочинної діяльності не лише відновлює завданий нею майновий збиток, але й позбавляє сенсу продовження цієї діяльності.

Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що проблема протидії корупційним злочинам, вчинюваним у різних формах співучасті, знаходиться поряд з проблемою протидії організованим злочинності. Як зазначає Роуз-Екерман Сьюзен: "Організовані злочинні групи можуть використовувати прибутки від нелегального підприємництва не лише для забезпечення співучасті державних чиновників у своїх діях, а й для проникнення в легальний бізнес"¹. А тому існуюча межа між безпосередньою участю у вчиненні корупційних злочинів та кримінальною діяльністю злочинних організацій дуже незначна, і ймовірність її перетинання за останні роки лише збільшується. Саме тому, проблема як організованої злочинності, так і корупційних злочинів має ще багато невирішених питань, які потребують подальшого наукового дослідження не лише в рамках кримінального права, а в рамках й інших галузей права.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2008 р.

¹ Роуз-Екерман Сьюзен Корупція та урядування. Причини, наслідки та заходи / Пер. з англійської С. Кокісюк, Р. Ткачук. - К.: К.І.С., 2004. - С. 24.

Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ, АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА, АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

В.А. Комаров

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ
ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
І ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ**

Право громадян на поінформованість про діяльність органів влади закріплене міжнародними нормами, відкритість органів внутрішніх справ задекларована керівництвом держави і відомства, іміджеюкерська діяльність органів внутрішніх справ, необхідність встановлення зворотного зв'язку з населенням з профілактичною та оперативно-розшуковою метою, ось ті далеко не всі причини за яких стає актуальним налагодження стійкої ефективної взаємодії між органами внутрішніх справ і засобами масової інформації.

В основі будь-якої взаємодії лежить проблема організаційного та правового її забезпечення. Підґрунтям її організаційної і правової побудови є мотивація, що як правило, знаходить свій вираз у цілях та завданнях. Грамотна організаційна побудова дозволяє уникнути багатьох проблем, які можуть ускладнити процедуру взаємодії. Тому в цій публікації автор розгляне певні аспекти організаційної побудови взаємодії ОВС і ЗМІ.

Перша теза. Взаємодія повинна будуватись на підґрунті правового та морально-етичного регулювання. Щодо правового регулювання цієї взаємодії автор вже зазначив своє бачення¹. Морально-

¹ Див.: Комаров В.А. Діяльність центрів зв'язків з громадськістю органів внутрішніх справ України щодо зміцнення правопорядку та профілактики правопорушень: організаційно-правові питання: Монографія / МВС України, ЛДУВС. - Луганськ: РВБ ЛДУВС, 2007. - 280 с.

етичні аспекти взаємодії повинні ґрунтуватись на певних стійких засадах таких, наприклад, як положення кодексу професійної поведінки та етики міжнародної організації IPRA. Треба виходити з того що людина має інтелектуальні, моральні, соціальні потреби які повинні бути задоволені державними органами влади, за допомогою технологій, що дозволяють одночасно входити в контакт з мільонами громадян але на умовах суворого додержання моральних норм. *Перш за все* це особиста і професійна чесність учасників взаємодії тобто додержання високих моральних норм і підтримання доброї репутації, а також, додержання правових норм та договірних зобов'язань. Об'єктивно, це стає можливим і певною мірою гарантованим, якщо цією діяльністю будуть займатись визначене коло юридичних і фізичних осіб (або їх уповноважених органів). Про які напрямки діяльності йдеться? Це чесні відносини з партнерами, незаангажованість у представленні чийх би то не було інтересів, зберігання і таємниці конфіденційної інформації, не принижувати честі та гідності, фінансова або матеріальна незалежність одне від одного. *По-друге*, це відносини з громадськістю та ЗМІ. Професійна діяльність повинна будуватись у відповідності з інтересами суспільства і поваги гідності особистості. Це у свою чергу, значить, що представники сторін не повинні займатись діяльністю яка б мала тенденцію до нанесення збитку їх репутації. При будь яких обставинах надавати всебічну правдиву інформацію, щоб не вводити в оману і не розповсюджувати неправду. *Третє* – відносини з партнерами по взаємодії треба будувати так, щоб не наносити збитку професійної репутації або роботі організації як вони представляють. Відноситись одне до одного з необхідною повагою й при цьому додержуватись людської гідності, поважати право на особисту думку, сприяти встановленню моральних, психологічних та інтелектуальних умов для діалогу, визнавати право всіх сторін, що приймають у ньому участь доводити свою правоту. *Четверте* ОВС і ЗМІ повинні взяти на себе відповідальність щодо надання та збереження довіри тих з ким вони вступають в контакт. У будь-яких умовах діяти таким чином, щоб не порушити інтересів всіх зацікавлених сторін, своїх організацій та суспільних інтересів. Виконуючи чесно свої обов'язки не користуватись такими словами та виразами, які можуть привести до непорозуміння або неясності, і бути при цьому лояльними до всіх учасників взаємодії. *П'яте* – сторони взаємодії повинні категорично утримуватись від розповсюдження інформації сумнівного походження або змісту або яка не підтверджується фактами, участі у будь якому неетичному "проекті" або

такому який здатен нанести збиток честі та гідності людини або організації, не використовувати технологій які б могли спровокувати людину, групу людей, юридичну особу на дії протиправного неконтрольованого характеру. Для того щоб не порушувати цих критеріїв взаємодії необхідно не ставити правду у залежність від яких би то ні було вимог або понять доцільності. Головне чого повинні прагнути учасники взаємодії – створити засоби та канали комунікації які, сприяючи вільному потоку необхідної інформації, дозволили б членам суспільства почувати себе повністю поінформованими та бути солідарними з іншими членами суспільства на підґрунті особистої відповідальності.

Друга теза. Координація діяльності представників ЗМІ повинна здійснюватись через постановку загальних цілей діяльності, конкретних форм взаємодії та професійного консультування представниками органів внутрішніх справ. Для реалізації головної мети інформаційного контролю необхідний чіткий розподіл сфери компетенції спеціалістів і журналістів. Цей розподіл повинен проводитись на трьох рівнях: у середовищі спеціалістів (внутрішня структура ОВС); у середовищі журналістів (внутрішньо редакційна діяльність ЗМІ); між уповноваженими структурами ОВС і журналістами (зовнішній рівень взаємодії ОВС і ЗМІ). Перші зобов'язані приймати рішення і робити необхідні для їх досягнення кроки. Сфера дії других – інформування про події, дискусії, обговорення актуальних проблем, тощо в межах дозволених законодавством. При цьому журналісти повинні розуміти, що інформаційна діяльність і пов'язані з нею обмеження є організаційною мірою для стабілізації ситуації, пам'ятати про відповідальність за законодавством України, а органи внутрішніх справ повинні допомагати їм цього уникати.

В цілому відносини представників органів внутрішніх справ України і засобів масової інформації повинні базуватись на підґрунті співробітництва, взаємної допомоги та взаємного обміну інформацією. Відносини побудовані таким чином є тим засобом, що нейтралізуватиме можливі недовіру журналістів до органів внутрішніх справ як офіційному джерелу інформації. Для забезпечення цього на практиці співробітники Центрив зв'язків з громадськістю, інших служб і підрозділів органів внутрішніх справ України які здійснюють взаємодію з представниками засобів масової інформації, під час контактів повинні враховувати, крім цілей своєї діяльності й потреби журналістів, також. Практика показує, що причиною небажаних, неадекватних повідомлень у ЗМІ щодо тих або інших подій правоохоронної

тематики є ігнорування керівництвом ОВС цих принципів взаємодії або відмова від спілкування з журналістами. Сьогодні керівники ОВС повинні навіть не розуміти, а мати на увазі, що інформація правоохоронної спрямованості є суспільним здобутком і власністю всієї громади. Тому питання стоїть не про те знатиме громада про певні явища та факти чи ні (це безперечне право кожної людини і кожного суспільства), а про те якої якості і ступені корисності для службових інтересів ОВС буде ця інформація. Тому в інтересах органів внутрішніх справ знаходитися в стані тісної взаємодії із засобами масової інформації. Більш того, для успішної та ефективної реалізації функцій та завдань покладених суспільством та державою на органи внутрішніх справ вони повинні стати основним джерелом та ініціатором розповсюдження інформації що має суспільний інтерес.

Третє. В залежності від суб'єкта управління, що здійснює регулювання у правоохоронній сфері, взаємодія з ЗМІ може відбуватися на місцевому, регіональному та національному рівнях. Від цього визначаються суб'єкти та об'єкти інформаційного впливу: співробітники підприємств, закладів, організацій; населення району, міста, регіону, країни; рівень і види засобів масової комунікації, що використовуються. Побудова між організаційних зв'язків ОВС із ЗМІ повинна враховувати особливості їх впливу на населення за часом, простором, колом осіб, тощо, від чого залежатиме використання певних форм і засобів комунікації. Тому, необхідно ретельно прораховувати зміст комплексних схем взаємодії (регулярність, порядок, види процедур, права та обов'язки учасників тощо) з ЗМІ в залежності від мети яка переслідується ОВС у той чи інший період та наслідків які бажано отримати. Основні напрямки які слід враховувати при реалізації інформаційно-правового впливу на середовище функціонування ОВС і ЗМІ: - характеристика особливостей конкретної ситуації та відповідних їй норм і правил поведінки; - інформування громадян про події, що відбулися, відбуваються або стануться, про заходи щодо нормалізації конфліктних ситуацій які застосовують органи внутрішніх справ; - інформування та звіти про діяльність органів внутрішніх справ під час регулювання певної ситуації; - створення позитивних стереотипів поведінки у взаємовідносинах з представниками органів внутрішніх справ.

Четверте. Правове і морально-етичне регулювання досягне необхідного результату, якщо буде здійснюватись на основі стійких професійних знань і навичок та юридичної підготовки персоналу, достатньої для того, щоб оцінити результати своєї діяльності з право-

вої точки зору¹. Одним із можливих наслідків такої необачності або необізнаності може стати формування негативної громадської думки. Щоб цього не сталося необхідно: - надати інформаційній діяльності органів внутрішніх справ у засобах масової інформації пріоритетного значення; - виробити інформаційну політику органів внутрішніх справ України з чітким розставленням акцентів і виділенням пріоритетних напрямів; - розробити науково - обґрунтоване забезпечення діяльності центрів зв'язків з громадськістю у роботі з координації інформаційно-профілактичної діяльності органів внутрішніх справ у засобах масової інформації; - увести у навчальних закладах системи МВС України курс з підготовки курсантів за спеціалізацією: "Організація зв'язків з оточенням і взаємодії з засобами масової інформації (паблік-релейшнс)". При проходженні практики, стажування включати в програму обов'язкове проведення бесід і лекцій у трудових і навчальних колективах, виступи в засобах масової інформації. У межах цієї спеціалізації чи окремо викладати курсантам спецкурси: "Культура поведінки при спілкуванні з громадянами", "Форми та методи психологічного впливу на громадську думку"; - створити короткострокові юридичні курси та систему юридичної консультації для журналістів, залучаючи до цієї діяльності компетентних співробітників органів внутрішніх справ.

Висновок. Для якісного покращення та підвищення ефективності взаємодії ОВС України з ЗМІ необхідно вирішити питання про джерела інформації і суб'єкти уповноважені її надавати назовні, тобто в ЗМІ. Цим органом повинен бути ЦЗГ ОВС України та його структура в службах і підрозділах внутрішніх справ України. Такий обмін інформацією між людьми у процесі управління здобув назву комунікації, як невід'ємна частина всіх основних видів управлінської діяльності. Тому слід налагодити ефективний обмін інформацією між працівниками ЦЗГ та інших служб і підрозділів ОВС і журналістами засобів масової інформації для досягнення мети організації. Нарешті, необхідно заохочувати позитивний вклад засобів масової інформації в обізнаності громадськості з питань попередження правопорушень і кримінального правосуддя, що разом з програмою цивільної і правової освіти, є важливим засобом навчання нормам цивілізованого життя в суспільстві.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2008 р.

¹ Див.: Венедиктов В.С., Іншин М.І., Клемтарський М.М. Організаційно-правові засади професійної підготовки персоналу органів внутрішніх справ України: Науково-практичний посібник. - Х.: Вид-во Нац. Ун-ту внутр. справ. 2003. - 212 с.

С.И. Саенко

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОПТИМАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ДЕЛИКТАЦИИ И ПЕНАЛИЗАЦИИ В СФЕРЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Происходящие в Украине социальные и экономические преобразования имеют целью обеспечить реализацию положений ее Конституции, провозгласившей Украину правовым государством. Немаловажное место на этом пути отводится юридической, в том числе административно-правовой, науке, призванной сосредоточить основные усилия на наиболее значимых и перспективных направлениях противодействия распространению административной деликтности.

Теоретическое осмысление данных положений приводит к выводу о необходимости постоянного совершенствования методов противодействия административной деликтности, повышению эффективности административно-деликтного законодательства, практики применения его нормативных предписаний. В связи с этим учение о государственной правовой политике противодействия административной деликтности представляет собой одну из основных предпосылок для повышения результативности способов и средств административно-правового регулирования общественных отношений.

Исследование сущности, форм реализации, функциональной направленности государственной правовой политики противодействия административной деликтности является актуальной проблемой не только современной теории административно-деликтного права, но и административной деликтологии, социальной философии, логики и других наук. Научные наработки, предоставляемые указанными отраслями знаний, активно используются украинским законодателем при моделировании норм административно-деликтного права. Однако, несмотря на такую генеральную линию отечественного нормотворческого процесса, следует отметить, что она не всегда коррелируется с функциональными приоритетами государственной правовой политики противодействия административной деликтности. На сегодняшний момент указанная тенденция прослеживается при реализации государственными органами таких двух основных ее функций – административной деликтации и административной пенализации.

Считаем, что для более результативного регулирования общественных отношений нормы административно-деликтного права Ук-

раины должны моделироваться с учетом функциональной специфики государственной правовой политики противодействия административной деликтности. Это будет способствовать достаточно полному отражению в их содержании характера и вида запрещенного или допустимого государством поведения, условий, при наличии или отсутствии которых оно реализуется, а также возможных последствий, установленных за его нарушение.

Учитывая указанные посылки, на страницах данной статьи хотелось бы высказаться по отдельным аспектам методологического сопровождения осуществления деликтации и пенализации в сфере административной ответственности, на которые целесообразно обращать внимание при моделировании новых норм административно-деликтного права Украины.

Процесс осуществления административной деликтации и административной пенализации общественно-вредных деяний охватывает несколько стадий: получение и оценку информации о распространенности в Украине определенного вида противоправных деяний; изучение причин их возникновения, основных признаков и социальных последствий; определение перспектив противодействия их распространению; наконец, – при принятии решения о целесообразности создать новые нормы административно-деликтного права, – разработку проекта нового закона. На каждой из указанных стадий принимаются соответствующие решения; желательно, чтобы каждое из них было оптимальным. Для этого необходимо учитывать довольно большое и притом разнообразное число факторов, а также руководствоваться определенными теоретико-методологическими предпосылками. Эти факторы и предпосылки должны в полном объеме приниматься во внимание при нормативном моделировании, не смотря на то, что они обуславливают противоречивые требования к структурированности новых норм административно-деликтного права.

Противоречивость требований к норме административно-деликтного права объективна и в принципе неустранима. В ряде случаев она порождена разноплановыми функциями, которые осуществляет правовая система. Например, административно-деликтное право защищает личность, но вместе с тем оно же и наказывает человека. Задача органов административно-деликтной юрисдикции состоит в том, чтобы обеспечить такое положение, при котором ни один невиновный не будет привлечен к административной ответственности, но зато и ни один правонарушитель не избежит воздействия ее прину-

дительных мер. Методы, необходимые для достижения каждой из поставленных целей, различны, а подчас и не вполне совместимы. И, тем не менее, всем этим требованиям новая норма административно-деликтного права должна отвечать.

Следует отметить, что противоречивость требований к построению структуры новой нормы административно-деликтного права вызвана диалектическими противоречиями, заложенными, в первую очередь, в самой административной деликтации. Данные противоречия имеют несколько уровней и могут разрешаться по-разному.

Первый уровень противоречий содержится в административной деликтации как способе реализации методов социального контроля. Так, проблема необходимости использования административно-правового запрета и одновременного наличия негативных последствий административной деликтации при осуществлении социального контроля решается посредством установления оснований административной деликтации деяний. Если четко следовать административно-деликтологическим основаниям, то административной деликтации должны подлежать лишь общественно вредные деяния на которые, с учетом порождающих их причин и условий, наиболее целесообразно воздействовать принудительными мерами административно-правового характера. Отрицательного социального эффекта административной деликтации можно избежать, если учитывать социально-психологические ее основания. Следование последним практически исключает административную деликтацию соответствующих требованиям объективных социальных норм деяний, что минимизирует число конфликтов между принятыми в обществе нормами и индивидуальными шкалами оценок. Наконец, необходимость использования административно-деликтной репрессии должна быть также социально-экономически обоснована во избежание как отрицательных экономических результатов административной деликтации в целом, так и применительно к обеспечению процессуальной осуществимости административного преследования.

Второй уровень противоречий заложен в системе построения норм административно-деликтного права и структуре его институтов. Данные противоречия частично можно решить посредством использования различных приемов законодательной техники, воплощенных в системно-правовых принципах административной деликтации.

Иногда можно найти решение, удовлетворяющее все противоречивые требования, например, путем создания двух или более взаи-

мосвязанных административно-правовых институтов. Так, принимая в качестве основания административной ответственности деяние, законодатель конструирует состав административного проступка, где личность отражена лишь некоторыми формальными признаками, при этом соблюдая принципы полноты состава, а также определенности и единства терминологии. Однако субъект административного проступка также имеет значение, хоть и вспомогательное, для определения общественной вредности деяния, в связи с чем его характеристики нуждаются в отражении в административно-деликтном законе.

Наличие состава административного проступка является необходимым и достаточным основанием для признания лица виновным и ответственным за содеянное, но отнюдь не достаточным для того, чтобы избрать ему надлежащую меру административной ответственности. В институте назначения административного взыскания на первое место выступает личность, если главной целью административного взыскания согласно ст. 23 КУоАП признавать исправление правонарушителей. При этом компенсируется односторонность деяния как основания административной ответственности.

В некоторых случаях, однако, противоречивые требования невозможно расчленить, ибо они относятся к одному институту административно-деликтного права. При этом уже не удастся найти такое решение, которое одновременно удовлетворяло бы всем противоположным требованиям. Так, диспозиция нормы административно-деликтного права не может быть одновременно абстрактной и казуистичной, или санкция в одно и то же время строгой и мягкой. Очевидно, решение должно располагаться между этими крайностями: диспозиция должна быть в меру абстрактной, а санкция - в меру строгой. Но какова эта мера? Какие критерии лежат в ее основании? Это и есть вопросы, требующие оптимального решения, то есть построения оптимальной модели осуществления деликтации и пенализации в сфере административной ответственности, в максимальной степени разрешающей возникающие противоречия при том, что ни основания, ни системно-правовые принципы только лишь административной деликтации не помогают это сделать. Иными словами, разработка указанной модели будет способствовать разрешению третьего, самого сложного уровня противоречий, возникающих при построении норм административно-деликтного права. При этом используется несколько методов последовательного приближения к оптимальному решению.

Один из них заключается в сокращении числа альтернатив и уменьшении расстояния между крайними позициями. Такое сокращение проще всего произвести посредством отбрасывания явно неприемлемых альтернатив как с одной, так и с другой стороны. Тем самым диапазон для выбора решения существенно сужается, хотя подчас и остается достаточно неопределенным.

Дальнейший подход к выбору оптимального решения предполагает переход от негативных критериев к позитивным, связывающим принимаемое решение с его предполагаемыми социальными и юридическими последствиями. Каковы же критерии выбора оптимального решения, относящегося к осуществлению деликтации и пенализации деяния в сфере административной ответственности?

Одним из требований к определению оптимальной модели является адекватность объема административной деликтации интенсивности административной пенализации. Объем административной деликтации определяется количеством лиц, на которых распространяется действие нормы административно-деликтного права, что зависит от многих факторов, связанных с формулировкой состава административного проступка (признаки субъективной стороны, наличие специального субъекта и т.п.). Под интенсивностью административной пенализации понимается сила (степень) административного принуждения, применяемая к нарушителям административно-правового запрета.

Необходимая широта деликтации и пенализации в сфере административной ответственности может быть правильно определена лишь с учетом всех признаков состава административного правонарушения: объекта, субъекта, объективной и субъективной сторон. А к каждому признаку приложены различные критерии, которые сводятся к оценке этих признаков с четырех позиций: соответствия социально-политическим и нравственным ценностям общества, действующей правовой системе, практической применимости будущей нормы административно-деликтного права, ее экономической целесообразности. Таким образом, задача выбора оптимальной модели осуществления административной деликтации и административной пенализации оказывается довольно сложной.

Критерии деликтации и пенализации - обстоятельства, характеризующие свойства деяния, а также меры административной ответственности и подлежащие учету в процессе законотворческой деятельности с целью создания оптимальных моделей норм админист-

ративно-деликтного права. Они могут относиться к различным аспектам:

- а) тяжесть последствий и вероятность их наступления;
- б) личность правонарушителя или потерпевшего;
- в) вид и размер административного взыскания.

Здесь возникают многочисленные вопросы, относящиеся практически ко всем указанным аспектам. Если к каждому деянию приложить определенные критерии оценки, то единого вывода об объеме административной деликтации и интенсивности административной пенализации не получится, но наметится тенденция к выбору более узкой модели построения диспозиции и установлению относительно определенных санкций.

Рассмотрение разных моделей построения норм административно-деликтного права и оценка их под углом зрения названных выше критериев позволяют свести все аргументы за или против различных вариантов к четырем группам:

- основанные на общих принципах государственной политики противодействия административной деликтности и на той системе ценностей, которой придерживается законодатель;
- определяющиеся текущей административно-юрисдикционной практикой;
- основанные на данных компаративистики;
- формируемые на базе исследований, проводимых непосредственно для разработки новеллы в административно-деликтной сфере.

На базе аргументов каждой из этих групп создаются модели будущего закона, которые именуются идеальной, прагматической, сравнительной и исследовательской. При разработке нового административно-деликтного законодательства Украины следует учитывать все указанные модели, но основное внимание, по нашему мнению, должно быть уделено все-таки исследовательским моделям, поскольку именно они, базируясь на специально проводимых разработках, лишены как чрезмерной заземленности, так и сильной абстрактности.

Данные идеи имеют чрезвычайно существенное значение для определения интенсивности административной пенализации. Ее варианты, исходящие из системы ценностей и теоретических представлений, носят противоречивый характер. С одной стороны, в общественном правосознании преобладают взгляды о необходимости усиления административно-деликтной репрессии. С другой стороны, в среде ученых-административистов весьма устойчиво мнение о не-

целесообразности значительного повышения размера некоторых административно-правовых санкций (например, срока административного ареста).

Представляется, что санкция нормы административно-деликтного права должна быть относительно определенной, однако ее пределы в данном случае достаточно сложно будет установить. Полагаем, что наиболее надежным способом выбора оптимальных размеров санкции новой нормы административно-деликтного права могут быть лишь специальные исследования. Нормотворческие эксперименты в такой ситуации не представляются целесообразными, поскольку они несут в себе негативные последствия для административно-юрисдикционной практики.

Однако следует отметить, что возможным есть использование и других методов административной деликтологии для определения размеров административных санкций.

Во-первых, можно установить эффективность применения различных видов и размеров административных взысканий к лицам, привлеченным к административной ответственности за схожие проступки. При этом нужно подбирать для изучения тех, кто сходен по социально-демографическим и психологическим характеристикам с предполагаемыми субъектами того административного правонарушения, в связи с которым готовится новелла (например, лица, за которыми установлен административный надзор и которые состоят на профилактическом учете в ОВД). Такой анализ даст относительное представление о размерах административных взысканий, в той или иной степени приемлемых с точки зрения специального предупреждения и ресоциализации. Однако эти размеры необходимо еще скорректировать с учетом задач общего предупреждения, поскольку того требуют нормативные предписания ст. 23 КУоАП.

Установить направление и пределы такой коррекции можно посредством изучения правосознания двух категорий лиц. Во-первых, нужно исследовать правосознание тех слоев населения, из которых наиболее вероятно появление субъектов соответствующего административного проступка. Цель такого исследования состоит в определении административной санкции, угроза которой смогла бы удерживать маргиналов от совершения административного правонарушения с тем, чтобы было обеспечено осуществление социального контроля посредством угрозы применения административно-деликтной репрессии. Во-вторых, необходимо проанализировать правосознание

должностных лиц органов административной юрисдикции, которые будут применять новый закон. Если они относятся к предлагаемым нормативным предписаниям более либерально, чем это мыслится по ее исследовательской модели, то предлагаемая санкция завышена. Потребуется коррективы и в том случае, если юристы-практики сочтут административную санкцию слишком мягкой. Тем самым принимаются во внимание и профессионально-целевая, и социологическая, и ценностная точки зрения.

Интенсивность административной пенализации при практическом применении нормы административно-деликтного права может не оказаться оптимальной. Если она завышена, это проявится в виде регулярного назначения административных взысканий, которые обладают наименьшим принудительным потенциалом (предупреждение, исправительные работы). Если занижена, то исправить ошибку невозможно без изменения административно-деликтного законодательства, что опять приведет в действие систему, необходимую для выработки оптимальной модели осуществления деликтации и пенализации в сфере административной ответственности.

Подводя итог изложенному, в тезисном варианте можно обозначить следующие выводы:

1. Проблемы, связанные с применением в борьбе с отклоняющимся поведением административно-деликтной репрессии, вызваны противоречиями, которые обусловлены взаимодействием административной деликтации и административной пенализации с социальной реальностью. Данные противоречия могут быть разрешены посредством учета при осуществлении деликтации и пенализации оснований административно-правового запрета, а также системно-правовых принципов, обеспечивающих логическую стройность и внутреннее соответствие норм административно-деликтного права.

2. Следование первым позволяет разрешить противоречия между необходимостью использования административной деликтации и административной пенализации для осуществления социального контроля и возникновением неизбежных негативных последствий в результате их применения. Соблюдение вторых дает возможность избежать: а) сложностей, связанных с тем, что разные основания деликтации или пенализации будут диктовать их различные объем и интенсивность; б) конфликта между отраслями украинского законодательства и собственно нормами административно-деликтного права посредством различных приемов законодательной техники.

Таким образом, разработка научно-обоснованной методики определения оптимальных моделей осуществления деликтации и пенализации в сфере административной ответственности по мере возможности поможет преодолевать противоречия, которые на сегодняшний момент украинским законодателем еще не могут быть полностью устранены при построении норм административно-деликтного права.

Стаття надійшла до редколегії 29.05.2008 р.

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

І.В. Скориков

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ КОНФІДЕНЦІЙНИХ ВІДНОСИН У ПРОТИДІІ ЗЛОЧИННОСТІ В СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Економічна криза, що вразила нашу державу, зростаюча криміналізація, розгул злочинності і корупції, у тому числі їх організованих проявів, інші дестабілізуючі фактори надзвичайно актуально поставили питання про національну і, зокрема, економічну безпеку. В економіці продовжують поширюватися процеси криміналізації галузей економіки, влади, суспільства, до яких все більш активніше залучаються організовані злочинні форми. У числі факторів, що ускладнюють проведення соціально-економічних реформ у нашій державі, особливе місце займає злочинність в сфері оподаткування, яка у сучасних умовах з потенційної перетворилася в реальну загрозу розвитку суспільства. Завдання щодо протидії їй в системі правоохоронних органів України покладено на підрозділи податкової міліції. Дані підрозділи здійснюють боротьбу зі злочинністю, в тому числі, за допомогою специфічних оперативно-розшукових методів, заходів та засобів, а також громадян, які залучаються до виконання завдань ОРД. Завдання податкової міліції полягає не тільки у встановленні всіх співучасників злочину та індивідуалізації ролі і вини кожного з них, але і у виявленні всіх епізодів злочинної діяльності, як у часі, так і у просторі, встановленні способів вчинення та приховування злочинів, завданих матеріальних збитків та інших обставин, які сприяли вчиненню злочинів.

Тому, визначальне місце у вирішенні завдань податкової міліції належить саме оперативно-розшуковій діяльності. Ст. 5 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" надала право окремим органам державної податкової служби – оперативним підрозділам податкової міліції провадити оперативно-розшукову діяльність. Ці суб'єкти одержали відповідні права та обов'язки, в тому числі, мати мати гласних і негласних питатних та позаштатних працівників¹.

Конфіденційні відносини можуть встановлюватись з фізичними особами, незалежно від їх громадянства, національності, статі, посадового, соціального і майнового стану, належності до громадських об'єднань, політичних, ідеологічних і релігійних переконань. Затучення до негласного співробітництва з оперативним підрозділом може здійснюватись лише з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, а саме для пошуку і фіксації фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп, розвідувально-підривної діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави².

Теоретичними розробками, спрямованими на вдосконалення проблем конфіденційного співробітництва в ОРД у різні періоди займалися такі видатні вчені, як В.М. Азмажигитов, І.І. Басецький, Б.Є. Богданов, Д.В. Гребельський, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, Л.Н. Калининвич, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, А.Г. Лекарь, В.А. Лукашов, С.С. Овчинський, В.Л. Ортинський, В.Г. Самойлов, В.Г. Сергеев, О.П. Снігер'єв та інші.

Окремі проблеми конфіденційних відносин розглядалися у наукових роботах А.В. Єфремова, В.П. Захарова, В.А. Некрасова, Д.И. Никофорчука, Е.В. Рижкова, В.П. Регульського, В.Є. Тарасенка, Ю.Е. Черкасова, І.Р. Шинкаренка та інших.

Безперечно, думки усіх зазначених вище провідних науковців складають теоретичну базу дослідження проблем конфіденційного співробітництва в цілому та безпосередньо оперативних підрозділів податкової міліції України у протидії злочинності у сфері оподаткування.

Виходячи зі змісту ст.11 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність"¹, до негласного співробітництва з оперативними підрозділами можуть залучатися громадяни України, особи, які мають подвійне громадянство, особи без громадянства та іноземні громадяни, які досягли 18 років, тобто дієздатні особи. Закон забороняє залучати до конфіденційного співробітництва недієздатних осіб, які мають психічні захворювання або за станом свого здоров'я не спроможні виконувати завдання оперативно-розшукової діяльності.

Зазначені положення закону мають неабияку цінність для діяльності підрозділів податкової міліції. Необхідність використання негласних співробітників, проведення негласної роботи обумовлено тим, що лише гласними методами та засобами протидіяти злочинності в сфері оподаткування, просто неможливо. Здійснення негласної роботи оперативними підрозділами податкової міліції в залежності від об'єкту впливу, характеристики злочинів та особистості злочинців має певні специфічні особливості. Злочини в сфері оподаткування здебільшого мають замаскований груповий характер, вчиняються підготовленими особами, які мають вищу освіту, практичний досвід та відповідну підготовку в залежності від характеру діяльності, займають відповідні посади, у т.ч. керівні.

Не можна не враховувати той факт, що злочини, вчинені у сфері оподаткування, по своєму характеру відносяться до категорії тривалих. Це свідчить про те, що за один день, а у деяких випадках місяць і навіть рік такі злочини не вчиняються і не обмежуються одноразовими діями. Злочинні дії, як правило, повторюються неодноразово. Фінансово-господарська діяльність триває протягом певного часу, але це не означає, що кожна укладена угода, поставка товару чи надана послуга – злочинні. Серед законної діяльності необхідно встановити елементи (факти) незаконних дій.

Також і в ході досудового розслідування (після порушення кримінальної справи) неможливо встановити коло осіб, причетних до створення, застосування та реалізації схеми ухилення від оподаткування, незаконного повернення податку на додану вартість та ін. Це ще раз підтверджує необхідність ефективного застосування оперативно-розшукових сил, заходів та засобів для вирішення окреслених завдань.

¹ Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18.02.1992 р. Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю.П. Єлісовенко. – 2-ге вид. – К.: Махаон, 2003. – Ст. 5.

² Там само. – Ст. 1.

¹ Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18.02.1992р. Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю.П. Єлісовенко. – 2-ге вид. – К.: Махаон, 2003. – Ст. 11.

У сучасній теорії ще не повністю розроблені деякі принципові положення здійснення оперативно-розшукової діяльності підрозділами податкової міліції, у тому числі потребують вдосконалення питання використання конфідентів, їх соціального та правового захисту і таке ін. А тому нормативно-правові та організаційно-тактичні особливості використання конфіденційних відносин підрозділами податкової міліції у сучасних умовах протидії податковим злочинам потребують подальшого дослідження.

Стаття надійшла до редколегії 08.12.2008 р.

Л.Л. Кінащук

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ ТА ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЗАМОВНИКІВ АУДИТОРСЬКОЇ ПЕРЕВІРКИ В УКРАЇНІ

В Україні приділяється серйозна увага питанням удосконалення системи фінансового контролю. Тому що, обов'язковою умовою ефективного функціонування фінансової системи є наявність розвинутого контролю. Він є універсальним явищем і застосовується у різних сферах суспільного життя, де функціонують фінанси. Формування, розподіл і використання фондів коштів здійснюються під впливом різних факторів, що зумовлюють необхідність фінансового контролю як важливої сфери фінансової безпеки держави.

За допомогою аудиту підтримується стабільне функціонування ринкових відносин у країні, що, в свою чергу, надає професії незалежного аудитора державного значення. Хоча в Україні ще не налагоджена організаційна і правова база аудиту, а практика створення аудиторських структур і здійснення аудиторських перевірок відстають за рядом істотних позицій від реального життя. Тому становлення аудиту вимагає узагальнення зарубіжної та власної практики аудиторства, а також розробки технологій проведення аудиторських перевірок.

З прийняттям Закону України "Про аудиторську діяльність" у державі розпочався новий етап розвитку аудиту в системі фінансового контролю. Необхідність удосконалювання законодавчого забезпечення аудиторської діяльності викликана тим, що державі потрібен був законодавчий акт, який забезпечив би важливу і своєчасну роль у

становленні аудита в країні, з урахуванням повною мірою сформованих аудиторських послуг.

За допомогою аудиту підтримується стабільне функціонування ринкових відносин у країні, що, в свою чергу, надає професії незалежного аудитора державного значення. Хоча в Україні ще не налагоджена організаційна і правова база аудиту, а практика створення аудиторських структур і здійснення аудиторських перевірок відстають за рядом істотних позицій від реального життя. Тому становлення аудиту вимагає узагальнення зарубіжної та власної практики аудиторства, а також розробки технологій проведення аудиторських перевірок.

Слід зазначити, що проблеми правового регулювання діяльності аудиторів та аудиторських фірм в Україні, їх права та обов'язки регулярно знаходили своє висвітлення у підручниках та навчальних посібниках з фінансового права та аудиту, що сприяло активізації аудиторської діяльності. Над безпосередніми проблемами фінансового контролю працює плеяда науковців. Прикладом можуть бути підручники "Фінансове право" 1999 р. колективу авторів, під керівництвом Л.К. Воронової¹, "Аудит" 2006 р. Ф.Ф. Бутинця² та інші роботи. Крім того, з'явилися цікаві наукові роботи О.М. Дорогих, Л.А. Савченко, Б.Ф. Усач та інших. Проте, проблеми визначення ролі та правового становища замовників аудиторської перевірки потребують детальнішого дослідження, що, в свою чергу, допоможе нормативному закріпленню їх повноважень.

Тому, в період радикалах перетворень спрямованих на вдосконалення системи державного фінансового контролю в Україні, автор вважає доцільним розглянути правові та організаційні проблеми в діяльності замовників аудиторської перевірки.

Фінансово-господарча діяльність повинна вестись з урахуванням законів та нормативно-правових актів. Всі види впливу державних органів і органів місцевого самоуправління повинні набувати правову форму. Для підприємств встановлені загальні сфери контролю, а саме ведення фінансової, бухгалтерської, статистичної звітності, а також інформація необхідна для оподаткування. Тому є необхідність

¹ Див.: Фінансове право: Підручник / Алісов Є.О., Воронова Л.К., Кадькаленко С.Т. та ін.; Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К. Воронова. - 2-е вид., виправ. та доп. - Х.: Фірма "Консум", 1999. - 496 с.

² Див.: Бутинець Ф.Ф. Аудит: Підручник для студентів спеціальності "Облік і аудит" вищих навчальних закладів. - 3-є вид., доп. і перероб. - Житомир: ПП "Рута", 2006. - 512 с.

в консультаціях з питань оподаткування об'єктів бухгалтерського обліку. Питання, які потребують роз'яснень, стосуються правильності й законності застосування податкових пільг, відображення в обліку розрахунків з бюджетом, заповнення податкової звітності, тощо.

Аудитор – це спеціаліст, який має не загальні знання з бухгалтерського обліку та економіки, а професійні, тобто фундаментальні спеціальні знання методики та техніки вивчення документів і фактів господарського життя¹. Дійсно, при здійсненні своєї діяльності аудиторам необхідні спеціальні знання, підготовка і досвід. Для того, щоб бути кваліфікованими аудиторами, вони повинні володіти професійними навичками, об'єктивністю у роботі. Професія аудитора вимагає надання послуг, що відповідають найвищим вимогам, взяття на себе відповідальності стосовно результатів перевірки клієнтів, які розраховують на об'єктивність і чесність професійних аудиторів. Послуги, що надає аудитор пов'язані з відповідальністю аудитора, а також дотримання ним вимог норм і правил, що регулюють аудиторську практику. Визначальною рисою професії незалежного аудитора є визнання ним відповідальності перед органами виконавчої та державної влади, роботодавцями, клієнтами, кредиторами, інвесторами, підприємцями та іншими суб'єктами.

Аудит, завдяки незалежності аудиторів, забезпечує об'єктивну аудиторську перевірку. У кінцевому підсумку аудит являє собою досить високу форму організації і реалізації фінансових ідей. Він спрямований на забезпечення достовірності стримання фінансових показників господарюючого суб'єкта. Тому відносини, що виникають в ході аудиту, включають в себе, як відносини в сфері підприємницької діяльності, так і фінансово-правові відносини, що, в свою чергу, вимагає особливого правового регулювання аудиту.

Цікавість полягає ще й в тому, що аудит має особливу правову природу. З однієї сторони суб'єкти аудиторської діяльності працюють на умовах договору про надання аудиторських послуг, а іншої забезпечують охороні прав законних інтересів суспільства та держави. Тобто, аудиторську діяльність як вид підприємництва, що має правовий режим, притаманний врегулюванню господарських відносин слід відмежовувати від аудиторської перевірки як інструмента фінансового контролю, що врегульовується нормами фінансового та адміністративного права.

¹ Див.: Бугинєць Ф.Ф. Аудит. Підручник для студентів спеціальності "Облік і аудит" вищих навчальних закладів. – 3-є вид., доп. і перероб. – Житомир: ПП "Рута", 2006. – С. 105.

У системі категорій, за допомогою яких розглядається сутність аудиту, важливе місце посідають суб'єкти цієї діяльності. Суб'єктами проведення аудиту виступають аудиторські фірми, приватно-практикуючі аудитори¹. Основним нормативно-правовим актом, що встановлює правовий режим функціонування суб'єктів аудиторських відносин, є Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про аудиторську діяльність" від 14.09.2006 р.², який концептуально позначив правовий простір аудиту і значно розширив можливості професійних аудиторських об'єднань щодо вирішення організаційних питань аудиторської діяльності.

Аудит, на відміну від державного фінансового контролю, який здійснюють від імені держави різні контрольні органи, проводиться незалежними особами (аудиторами), які мають кваліфікаційний сертифікат про право займатися цією діяльністю і ліцензію (дозвіл), або аудиторськими фірмами (організаціями будь якої форми власності), які мають ліцензію на право здійснення аудиторської діяльності на території України і займається виключно наданням аудиторських послуг.

У фінансових правовідносинах, за загальним правилом, беруть участь дві сторони, за ним кожна із сторін водночас наділена правами та обов'язками. Тому, слід виділити аудиторів (аудиторські фірми) і замовників як суб'єктів фінансово-правових відносин.

Користувачами бухгалтерської звітності, згідно із ст. 9 Закону України "Про аудиторську діяльність", можуть бути уповноважені на підставі законів України представники органів державної влади, юридичні та фізичні особи, зацікавлені в наслідках господарської діяльності суб'єктів, в тому числі: власники, засновники господарюючого суб'єкта, кредитори, інвестори та інші особи, які відповідно до чинного законодавства мають право на отримання інформації, що міститься в бухгалтерській звітності. Користувачі бухгалтерської звітності мають право виступати замовниками на проведення аудиту та виконання інших аудиторських послуг, визначати обсяги та напрями аудиторських перевірок в межах повноважень, наданих законодавст-

¹ Див.: Бугинєць Ф.Ф. Аудит. Підручник для студентів спеціальності "Облік і аудит" вищих навчальних закладів. – 3-є вид., доп. і перероб. – Житомир: ПП "Рута", 2006. – С. 103.

² Див.: Про внесення змін до Закону України Про аудиторську діяльність: Закон України від 14 вересня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 44. – Ст. 432.

вом, установчими документами або окремими договорами¹. Проте, на жаль, Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про аудиторську діяльність" подібна стаття непередбачена².

Необхідною умовою проведення аудиту є уповноваження господарюючих суб'єктами на такі дії аудиторів. Замовник має право вільного вибору аудитора або аудиторської фірми. Так, аудит може проводитись з ініціативи господарюючих суб'єктів, а також обов'язково, у випадках, передбачених в приписах чинного законодавства. Аудит – це процес зменшення рівня інформаційного ризику для користувачів фінансових звітів.

Крім того, Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про аудиторську діяльність"³, як і в попередньому Законі України "Про аудиторську діяльність"⁴, не передбачено права та обов'язки господарюючого суб'єкта, що виникають у нього у зв'язку з проведенням аудиту. Тому, необхідно переглянути Розділ VIII Закону України "Про аудиторську діяльність" "Обов'язки господарюючих суб'єктів при проведенні аудиту" та викласти його в наступній редакції: "Права та обов'язки господарюючих суб'єктів при проведенні аудиту" у Законі України "Про внесення змін до Закону України "Про аудиторську діяльність". Крім того, розділ слід доповнити наступними статтями.

Права господарюючих суб'єктів при проведенні аудиту:

- одержувати від аудитора (аудиторської фірми) інформацію про законодавчі і нормативні акти України, на яких ґрунтуються аудиторські висновки;

- одержати від аудитора (аудиторської фірми) аудиторський висновок у термін, визначений договором надання аудиторських послуг;

- незаперечно право обирати та змінювати аудитора;

- здійснювати інші права, що впливають із суті правовідносин, визначених договором надання аудиторських послуг, і не суперечному законодавству України.

¹ Див.: Про аудиторську діяльність: Закон України від 22 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243.

² Див.: Про внесення змін до Закону України Про аудиторську діяльність: Закон України від 14 вересня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 44. – Ст. 432.

³ Там само.

⁴ Про аудиторську діяльність: Закон України від 22 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243.

Обов'язки господарюючих суб'єктів при проведенні аудиту:

- укладати договори на проведення обов'язкового аудиту з аудиторськими організаціями в терміни, установлені законодавством України;

- створювати аудитору (аудиторській фірмі) умови для своєчасного і повного проведення аудиторської перевірки;

- надавати аудитору (аудиторській фірмі) необхідну інформацію і бухгалтерську документацію, для здійснення аудиту;

- давати за усним або письмовим запитом аудитора (аудиторської фірми) вичерпні роз'яснення і підтвердження в усній або письмовій формі;

- запитувати необхідні для проведення аудиторської перевірки зведення в третіх осіб, з якими у суб'єкта перевірки є господарські відносини;

- оперативно усувати виявлені аудиторами (аудиторськими фірмами) в ході аудиторської перевірки порушення правил ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності;

- вчасно оплачувати послуги аудиторів (аудиторських фірм) відповідно до договору на проведення аудиту, у тому числі у випадках, коли положення аудиторського висновку не сходяться з позицією господарюючого суб'єкта, а також у випадку неповного виконання аудитором (аудиторською фірмою) роботи за незалежним від них причинами;

- виконувати інші обов'язки, що впливають із суті правовідносин, визначених договором надання аудиторських послуг, і не суперечному законодавству України.

Отже, замовник зобов'язаний створити аудитору (аудиторській фірмі) належні умови для якісного виконання аудиту. Підставою проведення аудиту є договір між аудитором, аудиторською фірмою та замовником. Договір на проведення аудиту повинен містити предмет і термін перевірки, обсяг аудиторських послуг, розмір і умови оплати, відповідальність сторін. Аудиторські послуги у вигляді консультацій можуть надаватися на підставі договору, письмового або усного звернення замовника до аудитора (аудиторської фірми).

Замовник зобов'язаний надати аудиторам й аудиторській фірмі при виконанні своїх обов'язків необхідні документи в тому числі і від третіх осіб, пояснення, перевіряти наявність майна, грошей, цінностей, вимагати від керівників об'єктів, які вони перевіряють, контрольних оглядів, замірів виконаних робіт, мають право залучати до уча-

сті в перевірці фахівців різного профілю¹. Аудитори ознайомилися з фінансовим станом замовника, уповноважені висловлювати компетентну та незалежну думку.

Надають аудитору всю необхідну інформацію користувачі бухгалтерської звітності. Ними можуть бути уповноважені на підставі законів України представники органів державної влади, юридичні та фізичні особи, зацікавлені в наслідках господарської діяльності суб'єктів. Відповідальність за своєчасне і повне надання бухгалтерської звітності користувачами аудиторам покладається на керівника господарюючого суб'єкта.

Виходячи з викладеного вище видно, що аудитори залишаються в організаційній та фінансовій залежності від господарюючих суб'єктів, яких вони перевіряють. Адже аудитори ведуть вивчення фінансової діяльності за кошти замовника, суміщаючи суперечливі контрольні функції. Звідси значний вплив на аудиторів інтересів бізнесу замовника. Називати такий аудит – контролем неможливо.

Фінансова залежність від замовника може поставити під сумнів незалежність аудитора й аудиторської фірми. У випадках, коли одержання винагороди за послуги від постійного клієнта або групи клієнтів є основним джерелом прибутку аудиторської фірми, необхідно оцінити вплив цього чинника на його незалежність. У цих умовах професійні послуги аудитора повинні вивчатися керівником аудиторської служби з іншого офісу. Для забезпечення незалежності проведення перевірки, аудитор не повинен приймати в подарунок товари і послуги від клієнта. Аудитори не повинні перебувати у фінансовій залежності від господарюючого суб'єкта, аудит якого проводиться. Тобто реформування фінансового контролю в Україні неможливо досягти, якщо не буде забезпечено незалежності аудиторського контролю. Тому слід погодитися з І. Ващенко, що фінансовий контроль є ефективним та об'єктивним тоді, коли суб'єкт контролю організаційно є зовнішньою структурою щодо підконтрольного об'єкта, а в ієрархії адміністративного підпорядкування займає вищу сходинку, ніж об'єкт. Тобто, фінансовий контроль є дієвим лише тоді, коли його суб'єкт здатен реально впливати на діяльність підконтрольного об'єкта².

¹ Див.: Фінансове право: Навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1995. – С. 56.

² Див.: Ващенко І. Парламентський контроль у структурі державного фінансового контролю в Україні // Банківська справа. – 2004. – № 3. – С. 53 – 54.

Таким чином, науковцям слід приділити серйозну увагу теоретичним питанням удосконалення системи фінансового контролю, звернутися до особливостей аудиторської діяльності. Адже ефективність ведення господарства неможливе без застосування фінансово-контрольних заходів. Тому вітчизняне законодавство потребує подальшого вдосконалення, оскільки базуючись лише на чітко сформульованих поняттях можна досягти надійного фінансово-правового захисту. Реалізація такого підходу, на наш погляд, надасть можливість не лише упорядкувати фінансове законодавство, а й підвищити рівень аудиторських послуг в країні.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2008 р.

В.О. Краєвська

СУЧАСНИЙ СТАН НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАЙНЯТОСТІ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ

Безперечно, одним з основних соціальних напрямків в діяльності кожної високорозвиненої держави є сприяння стабільності в трудовому житті населення що мешкає на її території, яке забезпечується шляхом проведення активної соціально-економічної політики, спрямованої на задоволення його потреб у добровільному виборі виду діяльності, стимулювання створення нових робочих місць і розвитку підприємництва.

Цікавим є той факт, що проблеми врегулювання відносин зайнятості населення в глобальному (світовому) розумінні почали приділяти увагу на нормотворчому рівні ще за багато років до формування незалежності нашої держави, а саме на початку минулого сторіччя. Таке формування основ зайнятості населення відбувалося не в межах окремої країни, а завдяки інтеграції зусиль провідних світових держав, шляхом створення міжнародних нормативно-правових актів.

До основних з них слід віднести: Положення про страхування в разі безробіття від 11 грудня 1917 року; Міжнародний пакт Організації об'єднаних націй "Про економічні, соціальні та культурні права"; Конвенція МОП № 2 "Про безробіття" від 29.10.1919 р., ратифікована Україною 04.02.1994 р.; Конвенція МОП № 122 "Про політику в галузі зайнятості" від 09.07.1964 р., ратифікована Україною 19.06.1968 р.;

Конвенція МОП № 88 "Про організацію служби зайнятості" від 09.07.1948 р.

Зазначені міжнародні норми були революційними на той час, та започатковували низку нововведень, метою яких було поліпшення трудового становища працівників, а також їх соціальний захист в сфері зайнятості. Так, на нормотворчому рівні вперше з'явилися безкоштовні державні бюро зайнятості, була створена система страхування на випадок безробіття (яка б передбачала що зайняті роботою громадяни однієї з країн – членів МОП, які працюють на території іншого члена МОП, одержували страхову допомогу в тому самому розмірі, що й зайняті роботою громадяни останнього) та інше.

Така політика західного світогляду на даний час знайшла своє відображення і в законодавчому масиві України. Так, ч. 2 ст. 43 Конституції України передбачає, що наша держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності.

Зазначене положення Конституції України детально розкрито Кодексі законів про працю України, Законі України "Про зайнятість населення", а також у значному колі підзаконних нормативно-правових актів.

Так, згідно ч. 1 ст. 2 Кодексу законів про працю України, держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а при необхідності забезпечує перепідготовку осіб, звільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку. В ч. 1 ст. 49¹ Кодексу законів про працю України також зазначається, що зайнятість суспільно корисною працею осіб, які припинили трудові відносини з підстав, передбачених цим Кодексом, при неможливості їх самостійного працевлаштування, забезпечується відповідно до Закону України "Про зайнятість населення".

Згідно преамбулі Закону України "Про зайнятість населення", в умовах ринкової економіки і рівноправності різних форм власності цей Закон визначає правові, економічні та організаційні основи зайнятості населення України і його захисту від безробіття, а також соціальної гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю. Право громадян на працю чітко визначено в ч. 1 ст. 8 зазначеного Закону, згідно цієї норми громадяни мають право на працевлаштування і вибір місця роботи шляхом звернення до підприємства, установи, організації, індивідуального селянського (фермерсько-

го) господарства і до іншого роботодавця або при безплатному сприянні державної служби зайнятості.

В свою чергу, незважаючи на таке широке закріплення в нормах діючого законодавства відносин щодо сприяння зайнятості населення, в сучасних реаліях життя зазначена проблема стоїть дуже гостро.

Пов'язано це, передусім, з тим, що новітні трудові відносини, що виникають між роботодавцем і працівником, залежать в більшій мірі від таких факторів, як: розвиток підприємництва, стрімка міграція кадрів, пошук нових можливостей для здійснення господарської діяльності, орієнтація підприємства на нововведення, інновації в виробництві, можливість отримання в діяльності підприємства несприятливих наслідків (збитків) та вжиття заходів по їх усуненню, зростаючою відповідальністю підприємств, установ і організацій за своїми зобов'язаннями.

Таким чином, ми бачимо, норми діючого законодавства, що регулюють зайнятість населення, і які були прийняті ще за радянської доби, вже не виконують ті функції, покладені на них суспільством та відображені в Конституції України та ратифікованих міжнародних нормативно-правових актах.

З цього приводу В.І. Прокопенко зазначає, що вирішення соціальних та економічних проблем, які в сучасних умовах стоять перед Україною, значною мірою залежить від того, чи будуть забезпечена кожна працездатна людина роботою, мобілізовані її можливості по підвищенню активності як працівника і господаря¹. З цим погоджується М.Д. Бойко, який стверджує, що проблеми зайнятості та працевлаштування сьогодні в Україні є одними з найбільш актуальних. В Україні зберігається тенденція зростання як офіційного, так і прихованого безробіття². Н.Б. Болотіна підкреслює, що проблеми забезпечення повної зайнятості в державі та боротьби з безробіттям належать до найбільш складних і таких, що важко розв'язуються. Ці проблеми мають місце у всіх державах світу, у тому числі й у розвинутих країнах із ринковою економікою³.

Для вирішення ситуації, яка склалася в сучасних трудових правовідносинах з приводу забезпечення зайнятості населення, доціль-

¹ Див.: Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. – Х.: Фірма "Консум", 1998. – С. 178.

² Див.: Бойко М.Д. Трудове право України: Навчальний посібник. – 2-е вид., доп. і переробл. – К: Атіка, 2008. – С. 85.

³ Див.: Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. – К.: Вікар, 2003. – С. 169.

ним є запозичення досвіду західних держав, а саме проведення аналізу шляхів подолання зазначеними країнами кризи пов'язаної з зростанням безробіття, соціальної незахищеності вивільнених працівників, проблемами в пошуку нової роботи.

Прикладом вирішення проблеми в сфері зайнятості населення на Заході є впровадження системи державних установ, основною метою яких є вивчення та аналіз ринку праці, а також подальша підготовка кадрів, на підставі узагальненого матеріалу, з урахуванням зростаючих потреб суспільства. Так, як зазначає І.Я. Кисільов, істотним явищем в правовому регулюванні праці в країнах з розвинутою західною економікою стало посилення законодавчої та колективно-договірної активності в галузі професійної підготовки. Це є результатом поглиблення протиріччя між розвитком техніки та відстаючим від нього якістю робочої сили¹. Так, наприклад, в США Служба загальної зайнятості і професійного навчання розробляє загальні програми передпідготовки і програми за спеціальними напрямками, керуючись показниками ринку праці².

Ще одним важливим напрямком підвищення зайнятості населення є посередництво при наймі на роботу. На даний час найм на роботу здебільшого здійснюється через державні установи щодо забезпечення зайнятості, так звані біржі праці. Як зазначає М.Д. Бойко, одним із важливих напрямів впливу держави на ринок праці з метою розширення зайнятості є посередництво при укладенні угоди трудового найму через державні біржі праці³. І.Я. Кисільов підкреслює, що посередництво при укладенні правових трудових угод – одне з важливих напрямків впливу держави на ринок праці з метою розширення зайнятості, надання допомоги безробітним в пошуку роботи, профнаправленості молоді, сприянні її професійній підготовці⁴. Однак, з переходом нашої держави до лав ринкової економіки, більш доцільним є сприяння розвитку недержавних підприємств, які займаються підбором кадрів – так званім посередництвом при наймі на роботу.

Доцільною є також думка вчених, що професійна підготовка повинна обов'язково здійснюватися впродовж всього трудового життя

¹ Див.: Кисильев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право: Учебник для вузов. - М.: Дело, 1999. - С. 209.

² Див.: Бойко М.Д. Порівняльне трудове право: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2007. - С. 92.

³ Див. там само. - С. 79.

⁴ Див.: Кисильев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право: Учебник для вузов. - М.: Дело, 1999. - С. 97.

працівника та забезпечувати зв'язок та безперервність базового навчання та послідувочої передпідготовки¹. Така позиція знайшла своє відображення соціальних програмах багатьох в високорозвинених країнах, згідно яких професійна підготовка працівників здійснюється в декількох напрямках: професійне навчання в середніх загальноосвітніх школах, державні і приватні професійно-технічні школи і курси, виробниче учнівство, неформальне короткострокове навчання безпосередньо на робочому місці.

Все вищезазначене свідчить про необхідність перегляду положень діючого законодавства відносно зайнятості населення. Зазначене є можливим шляхом:

1. Розроблення та прийняття єдиного нормативно-правового акту, який би закріплював діяльність державних установ щодо передпідготовки кадрів з урахуванням вимог ринку праці та пошуку нової професії.

2. Підвищення на законодавчому рівні недержавного посередництва при наймі на роботу. Це є можливим шляхом встановлення певних економічних пільг з боку держави (при оподаткуванні, при наданні субсидій тощо) для суб'єктів що займаються зазначеною посередницькою діяльністю.

3. Розроблення державних програм щодо підвищення кваліфікації працівників, сприяння їх постійному росту як фахівців в певній галузі і, тим самим, професійної незалежності.

Стаття надійшла до редакції 27.06.2008 р.

Р.О. Машуков

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ДЛЯ САДІВНИЦТВА ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Становлення України як суверенної держави зумовлює необхідність реформування майнових відносин суб'єктів цивільного права з урахуванням сучасних реалій та соціально-економічних ускладнень. У цьому зв'язку треба уважно розглянути відносини, учасником яких виступає садівницьке товариство, а також його члени.

¹ Див.: Бойко М.Д. Порівняльне трудове право: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2007. - С. 209.

Видається, що матеріальну базу садівницького товариства може складати земельна ділянка, яка має притаманні їй унікальні властивості. Отже, для якісної регламентації відносин щодо цього об'єкта права слід установити чіткий правовий інструментарій та порядок його застосування: самостійно чи субсидіарно.

Сучасне цивільне законодавство містить достатньо велику кількість статей, де вживається дефініція "земельна ділянка" (ст. ст. 181, 350, 373, 792, 1225 ЦК України та ін.), але ж не визначає його, так само як і термін "земельна ділянка для садівництва". При цьому зауважимо, що поняття "гроші" та "цінні папери" як об'єкти цивільних прав були уточнені в ЦК України, а важлива економічна основа, якою, на наш погляд, є земельна ділянка, чомусь залишилася поза увагою законодавця. Узагалі, цьому важко знайти пояснення. Уважаємо за можливе припустити, що в ході проектування чинного ЦК України, законодавець на це не звернув уваги, сподіваючись, що для належної регламентації відносин стосовно земельної ділянки достатньо лише земельно-правового аспекту, і випустивши з поля зору, що це не змінює цивільно-правового навантаження змісту зазначеного об'єкта права на рівні окремих галузей законодавства.

Наразі відносини щодо земельної ділянки для садівництва, у тому числі земельної ділянки як об'єкта речового права, регулюються як з позиції цивільного, так і з позиції земельного законодавства в загальних рисах. Виникають певні колізії, що потребують теоретичного та практичного вирішення. Ця обставина, у свою чергу, як дослідницьке завдання визначає необхідність аналітичного співвідношення правового інструментарію, який мають наведені галузі законодавства, що і є метою цієї статті.

Необхідно зауважити, що нормативно-правові акти спеціальної дії, спрямовані на регламентацію майнових відносин садівницького товариства, що були створені за радянських часів, втратили чинність¹, а сучасні спроби законодавця врегулювати відносини в цій галузі так і не увінчалися успіхом².

¹ Див.: Постанова Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради № 416 від 02.12.86 р. "Про затвердження Типового статуту садівницького товариства" // ЗП УРСР. - 1986. - № 12. - Ст. 70.

² Див.: Постанова Верховної Ради України "Про прийняття за основу проекту Закону України про колективне садівництво" № 2313-III від 22.05.2001 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Постанова Верховної Ради України "Про скасування рішення Верховної Ради України про прийняття за основу проекту Закону України про колективне садівництво"² № 464-IV від 16.01.2003 р. // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

Аналіз статутів садівницьких товариств¹, які існують в Україні, зокрема на Луганщині, свідчить, що земельна ділянка є однією з майнових основ при створенні зазначених організацій. Водночас положення таких документів відображають це доволі невиразно, до того ж більшість із цих статутів загалом морально застарілі й не відповідають основним вимогам актів цивільного законодавства. Так, наприклад, зміст деяких статутів садівницьких товариств "відстав від часу", тому досі закріплює їх стан як обслуговуючих², що було характерно для радянського законодавства, а на сьогодні є пережитком, з огляду на динаміку соціально-економічних відносин у цій галузі.

Тому вважаємо, що легальне забезпечення відносин, які виникають із приводу досліджуваного об'єктного складу, не відповідає сучасним потребам суспільства.

Заслугує на увагу й стан теоретичних розробок, що проводилися в цьому напрямку. В основному вони присвячені науковим галузям економіки рослинництва³, а також радянській правничій науці⁴, які темпорально, а головне, ідеологічно застаріли.

Окрім питання, які стосуються понятійного апарату, що застосовується в установчих документах садівницького товариства⁵, а також правової регламентації майнових відносин з участю цього суб'єктного складу⁶, були досліджені автором цієї статті.

¹ Див.: Устав садоводческого товарищества "Дружба", регистрація № 0-023а, от 27.06.2001 г., г. Макеевка; Устав садово-огородного товарищества "Дружба", регистрація № 24, от 26.12.2002 г., г. Котовськ та ін.

² Див.: Устав садоводческого товарищества "Мичуринеп" рабочих, служащих шахты "Большинская", регистрація № 69-р, от 23.03.90 г., г. Торез; Статут обслуговуючого садово-огородного кооперативу "Родничок", реєстрація № 1086102000000099, від 22.06.2005 р. та ін.

³ Див.: Кондратенко П.В. Развитие галузі садівництва в умовах реформування агропромислового комплексу // Вісник аграрної науки. - 2001. - № 9. - С. 5 - 9; Рульєв В.А. Актуальні проблеми впровадження садівництва // Економіка АПК. - 2002. - № 9. - С. 22 - 27; Барабан Л.О. Ефективність виробничо-господарської діяльності садівницьких підприємств // Економіка АПК. - 2002. - № 12. - С. 54 - 56 та ін.

⁴ Див.: Кутин Е.М. Коллективное садоводство и огородничество. - М.: Юрид. лит., 1974. - 56 с.; Ярошенко К.Б. Права и обязанности членов садово-огороднических товариществ (В вопросах и ответах). - М.: Знание, 1987. - 64 с.; Коллективное садоводство и огородничество: Сб. нормативных актов / Сост. В.П. Поліський. - М.: Юрид. лит., 1987. - 189 с.; Станкевич Н.Г. Комментарий к Типовому уставу садоводческого товарищества. - Мн.: Беларусь, 1991. - 144 с. та ін.

⁵ Див.: Машуков Р.О. Про застосування понятійного апарату, пов'язаного із правовою регламентацією земельних ресурсів в установчих документах садівницького товариства: цивільно-правовий аспект // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. - 2008. - № 2. - С. 158 - 172.

⁶ Див.: Машуков Р.О. Правові питання застосування аналогії при регулюванні майнових відносин, пов'язаних із земельною ділянкою садівницького товариства // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. - 2008. - № 3. - С. 179 - 188.

Водночас роботи, у яких би розглядався термін "земельна ділянка для садівництва", у науці майже відсутні, і цивілістика не є винятком. Отже, для досягнення зазначеної мети видається необхідним розроблення такого цивілістичного поняття, що, як видається, є можливим за допомогою аналізу загального поняття "земельна ділянка".

Слід відзначити, що в правовій доктрині категорія "земельна ділянка" трактується неоднозначно. Різноманітне розуміння цього терміна, мабуть, пов'язане з тим, що розглядає об'єкт права може виступати і як об'єкт цивільного обороту¹, і як основне національне багатство², як об'єкт судової будівельно-технічної експертизи³.

Зокрема, земельна ділянка як об'єкт дослідження розроблювалася у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці на монографічному рівні з позицій права власності⁴, її належності до окремої категорії земель залежно від цільового призначення (наприклад землі сільськогосподарського призначення⁵, землі водного фонду⁶), об'єкта нерухомого майна⁷ та ін. При цьому важливо звернути увагу на той факт, що роботи, проведені в зазначеному напрямку, в основному були присвячені тематиці екологічного, земельного та аграрного права. Однак у цивілістиці подібним темам увага майже не приділялася. З цієї причини видається необхідним дати цивільно-правову характеристику поняття "земельна ділянка" як об'єкта цивільних прав, у тому числі стосовно до земельної ділянки для садівництва.

¹ Див.: Сыродов Н.А. Земля как объект гражданского оборота // Государство и право. - 2003. - № 8 - С. 27 - 34.

² Див.: Андрейцев В. Земля - основное национальное богатство: правовые аспекты // Конкуренция. - 2003. - № 5. - С. 17 - 23.

³ Див.: Сидоренко Н.Н., Клименко И.В., Калараш Н.В. Земельный участок как объект исследования судебно-технической экспертизы // Материали VII звітної науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, курсантів і студентів Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ: У 2-х ч. - Симферополь: Едїно, 2005. - Ч. 2. - С. 100 - 105.

⁴ Див.: Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: Монографія. - Юрінком Інтер, 2006. - 544 с; Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України: Дис. ... канд. юрид. наук: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. - К. 2005. - 222 с.

⁵ Див.: Коняшева О.В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. - Х., 2002. - 20 с.

⁶ Див.: Сиваков Д.О. Правовий режим земель водного фонду: Дис. ... канд. юрид. наук / Інститут законодавства та порівняльного правоведення Правительства Российской Федерации. - М., 2004. - 209 с.

⁷ Див.: Бургов Д.С. Правовий режим земельного участка как недвижимого имущества: Дис. ... канд. юрид. наук / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Саратовская государственная академия права". - Саратов, 2004. - 192 с.

Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага.

Згідно з положеннями ст. 179 ЦК України річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Це поняття є основою для характеристики об'єктного складу окремих правовідносин.

Глава 13 ЦК України містить значну кількість норм, що присвячені класифікації речей, за якою вони поділяються на рухомі та нерухомі, подільні та неподільні, прості та складні та ін. Видається, що існуюча диференціація речей дозволяє виділити ознаки, які притаманні окремій речі, що індивідуалізують її та відрізняють від іншої.

Як зазначено в ч. 1 ст. 181 ЦК України, до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни призначення. Право власності й інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації (ч. 1 ст. 182 ЦК України). Виходячи зі змісту наведених норм, можна стверджувати, що досліджуваний об'єкт цивільних прав є різновидом нерухомих речей, виникнення, зміна та припинення прав щодо якого потребує державної реєстрації.

У ч. 1 ст. 188 ЦК України міститься таке правило: якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, вони вважаються однією річчю (складна річ).

Загальновідомим є те, що правила стосовно утворення окремого роду організацій дозволяють робити внески до їх складеного капіталу як різного майна. У такому випадку земельні ділянки не становлять винятку. Отже, якщо, організуючи садівницьке товариство, його члени внесли до складеного капіталу свої земельні ділянки, після його реєстрації режим власності буде поширюватися на ці об'єкти, що належатимуть указаній юридичній особі, як на єдину річ. Але ж це не означає, що кожен із членів зазначеного товариства не має права отримати свою частку (наприклад у вигляді земельної ділянки) при припиненні членства. Таким чином, земельна ділянка може бути окремим об'єктом цивільних правовідносин у разі виходу з цього товариства окремого його учасника. У тому числі виступає як частина складної речі, якщо це, наприклад, земельна ділянка садівницького товариства. Такий підхід дозволяє охарактеризувати досліджуваний об'єкт правовідносин як складну та подільну річ.

Відповідно до ч. 1 ст. 185 ЦК України, споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді. Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу (ч. 2 ст. 185 ЦК України). Виходячи зі змісту наведених норм, слід відзначити, що внаслідок порушення правил користування земельною ділянкою вона може втратити свої цінні якості та, як наслідок, первісне цільове призначення. Це здатне привести до зміни цільового призначення даного об'єкта і його переміщення до іншої категорії земель. Водночас, навіть з урахуванням наведеного випадку, вона не змінить свого первісного ландшафтного вигляду протягом тривалого часу. Ця обставина дає можливість характеризувати її як неспоживну річ.

Цивільне законодавство класифікує речі на такі, що мають індивідуальні та родові ознаки. Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки її властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її (ч. 1 ст. 184 ЦК України). Земельна ділянка садівницького товариства, земельна ділянка його члена, так само як і земельна ділянка взагалі, не є унікальною в своєму роді річчю, як, наприклад, відомий витвір культури чи мистецтва. Проте в правовій доктрині прямо вказується, що індивідуалізацією відзначаються земельні ділянки через своє географічне положення, рельєф, якісні властивості¹. До того ж до правочинів із таким об'єктом цивільних прав як видом нерухомого майна ставляться окремі деталізуючі вимоги. Відповідно до ст. 657 ЦК України договір купівлі продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі й підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Зазвичай такі ознаки мають значення в процесі розгляду справ щодо визнання недійсними угод, предметом яких виступають об'єкти нерухомості, безпосередньо земельні ділянки², а також спірні земельні ділянки³.

Слід відзначити, що на порядок правового регулювання відносин щодо земельної ділянки також впливає правове становище учасника цивільних правовідносин. Якщо таким учасником є юридична особа, окремий вплив на зазначений порядок правового регулювання справлятимуть права та обов'язки, що мають його учасники. Безумовно, такий склад правовідносин, які виникають із приводу досліджуваної категорії, характеризують її як річ з індивідуальними ознаками, отже, як незамінну.

Згідно з авторитетною позицією Є.О. Харитонова та Н.О. Саниахметової, важливим критерієм поділу речей є їх правовий режим, який являє собою встановлені цивільним законодавством правила поведінки суб'єктів цивільного права при використанні тієї чи іншої речі, які визначають цивільно-правові межі та умови її використання⁴.

Не вдаючись до поглибленого аналізу поняття "правовий режим", уважаємо, що на земельну ділянку для садівництва, так само як і на земельну ділянку взагалі, поширюється особливий правовий режим цивільно-правової спрямованості⁵.

Загальновідомим є те, що за оборотоздатністю речі поділяються на такі, що перебувають у цивільному обороті, такі, що можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом, а також такі, перебування яких у цивільному обороті не допускається (ст. 178 ЦК України).

Аналіз положень Постанови Верховної Ради України "Про право власності на окремі види майна"⁶ від 17.06.1992 р. свідчить про відсутність додаткових обмежень чи правил щодо земельних ділянок. Але не варто забувати про обмеження, які встановлюються земельним законодавством щодо окремих категорій земель, зокрема тих, що існують стосовно іноземного суб'єктного складу (ч. 4 ст. 22, ч. 2 ст. 35 ЗК України). Отже, земельну ділянку можна вважати об'єктом, що вільно обертається в цивільному обороті, крім випадків, установлених законом.

Видається, що одним із головних критеріїв, який впливає на визначення ознак, котрі характеризують правову природу земельної ді-

¹ Див.: Правові основи майнових і земельних відносин: Навчальний посібник / Кол. авт.; за заг. ред. В.М. Єрмоленка. - К.: Магістр - XXI сторіччя, 2006. - С. 230.

² Див.: Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 11.10.2005 р. // Юридична Україна. - 2006. - № 6. - С. 87 - 89.

³ Див.: Постанова Вишого господарського суду України № 4/814 від 07.06.2006 р. // Адвокатура. - 2006. - № 7. - С. 62 - 63.

⁴ Див.: Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины: Учебник. - Издание второе. - Х.: ООО "Одиссей", 2005. - С. 209.

⁵ Див.: Машуків Р.О. Цивільно-правовий режим земельної ділянки: співвідношення приватноправових і публічно-правових засад // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. - 2007. - № 1. - С. 103 - 112.

⁶ Див.: Відомості Верховної Ради. - 1992. - № 35. - Ст. 51.

лянки як об'єкта цивільного права, є її належність до окремої категорії земель, що визначається відповідно до цільового призначення.

Земельна ділянка для садівництва є видом земель сільськогосподарського призначення, що впливає зі змісту ст. 35 глави 5 ЗК України.

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 22 ЗК України землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей.

Оскільки сучасні садівницькі товариства є самостійними учасниками цивільних правовідносин і в основному не призначені для обслуговування сільськогосподарського виробництва, належні їм земельні ділянки слід уважати такими, що призначені для виробництва відповідної продукції. Отже, за цим критерієм досліджувана юридична особа є сільськогосподарським товаровиробником, або суб'єктом агропідприємства.

У цьому зв'язку необхідно відзначити, що відповідно до Порядку визначення структури ознаки неприбуткових установ (організацій), затвердженого наказом ДПАУ № 355 від 03.07.2000 р.¹, садівницьке товариство має структуру ознаки *неприбуткової організації* 0011 (курсив нап. – Р.М.), тобто діяльність якої не передбачає одержання прибутку.

Непідприємницький характер цієї юридичної особи відзначається і в деяких цивільно-правових дослідженнях радянського періоду².

Отже, земельна ділянка для садівництва за своєю правовою сутністю не має прямого відношення до земель сільськогосподарського призначення в тому розумінні, яке відображено в земельному законодавстві.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу позиція авторів проекту Закону України "Про внесення змін до Земельного кодексу України" щодо доповнення поняття "категорії земель за основним цільовим призначенням"³, які стверджують, що поділ земель на категорії вже

не відповідає реаліям сьогодення і потребує перегляду⁴. Тому варто доповнити перелік наявних категорій земель ще десятком, самостійне місце серед яких займають землі забудови садівницьких товариств і дач.

Уважаємо наведений підхід слушним, оскільки така категорія земель передбачає особливості в порядку правового регулювання відносин щодо неї. Однак його аналіз свідчить, що основне призначення цієї категорії земель полягає в задоволенні потреб у галузі будівництва, що, у свою чергу, суперечить основному призначенню земельної ділянки для садівництва, адже її сутність полягає у забезпеченні відпочинку населення та задоволенні потреб у сільськогосподарській продукції для особистого споживання.

Привертає увагу та обставина, що згаданий проект закону не передбачає системи обмежень прав окремих суб'єктів земельних правовідносин щодо цієї категорії земель, на кшталт тих, що містяться в ч. 4 ст. 22, ч. 2 ст. 35 ЗК України.

Тому, з огляду на мету пріоритетного забезпечення суб'єктивних прав та обов'язків громадян нашої держави на земельну ділянку для садівництва, зміну її цільового призначення наразі вважаємо недоцільною.

Оскільки садівницьке товариство є досить поширеною формою господарювання, земельна ділянка, що належить цьому учаснику цивільних правовідносин, створює широке коло майнових та особистих немайнових прав для його учасників.

Цільне місце в системі майнових відносин, що виникають з приводу досліджуваного об'єкта цивільних прав, займає право власності.

Аналіз положень ст. 373 ЦК України свідчить, що її зміст фіксує лише правило стосовно повноважень власника щодо земельної ділянки.

Відносини власності, пов'язані з земельною ділянкою, також урегульовано земельним законодавством. Згідно з ч. 1 ст. 79 ЗК України земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Концепція ЗК України, яка закріплює земельну ділянку як об'єкт права власності, у правовій доктрині майже не викликає суперечок. З цього приводу відзначається, що "правильною є позиція Кодексу стосовно об'єкта права власності в формі земельної ділянки (ст. 79), хоча

¹ Див.: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0451-00&sp=1198057036919505>

² Див.: Сунцов В.В. Правовое положение садоводческого товарищества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Харьковский Орден Трудового Красного Знамени юридической институт им. Ф.Э. Дзержинского. - Х., 1986. - С. 4 - 5.

³ Див.: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31767

⁴ Див.: Пояснювальна записка до законопроекту "Про внесення змін до Земельного кодексу України" щодо доповнення поняття "категорії земель за основним цільовим призначенням" // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31767

її поняття могло б бути повнішим¹. Не викликає сумнівів і те, що земельна ділянка для садівництва також є об'єктом права власності, тому що нічийної землі не буває. Однак у зв'язку з тим, що в процесі реформування системи права спеціальне законодавство, яке регламентує правове становище і діяльність садівницького товариства, морально застаріло, а потрібних змін доки що не внесено, порядок правового регулювання відносин власності щодо майнової бази (земельної ділянки в тому числі) такого роду організацій, а також їх членів є, на наш погляд, далеким від досконалості та являє собою предмет окремого дослідження.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що наведені обставини відкривають широкі можливості для застосування права користування, а також інших речових прав на чуже майно в цій сфері.

Тому слід відзначити, що відносини користування земельними ділянками були традиційними для радянської держави, що пояснювалося пріоритетами відносин власності. Свідченням цього є широке коло правових досліджень із зазначеного напрямку².

Застосування розгляданого кола речових прав до відносин, пов'язаних із земельною ділянкою, не втратило своєї актуальності й досі. На наш погляд, пояснюється це обмеженістю землі як природного ресурсу (об'єктивний фактор) та недосконалістю легального забезпечення законодавства про власність (суб'єктивний фактор), на що в межах цієї роботи вже зверталась увага. Як наслідок, право користування, а також інші речові права, на жаль, іноді залишаються основним, а часом і єдиним шляхом для формування майна окремих юридичних осіб, і садівницьке товариство не становить винятку.

Стосовно до характеристики земельної ділянки як об'єкта цивільних прав склалася система родових ознак, які умовно можна поділити на два блоки: суттєві (незмінні) та варіативні (змінні). Зокрема, до першого блоку відносяться ті ознаки, що деталізують досліджувану категорію як нерухому річ. До другого – ознаки, які вказують на права та обов'язки, установлені щодо земельної ділянки. Безумовно, спектр визначених родових ознак не є вичерпним, однак завдяки йому видається можливим визначити цивільно-правову дефініцію

"земельна ділянка" як вид нерухомої, складної, подільної, неспоживної речі з індивідуальними ознаками, яка підлягає державній реєстрації, вільно обертається в цивільному обороті, за винятком випадків, установлених законом, має конкретне цільове призначення, якій властиво бути об'єктом усіх речових прав.

Видається, що такий підхід достатньо висвітлює "майнову цінність" земельної ділянки як об'єкта цивільних прав, що, у свою чергу, дозволяє вважати її майновою основою садівницького товариства, його учасників та інших юридичних осіб, діяльність яких пов'язана з господарюванням на землі.

При визначенні поняття "земельна ділянка для садівництва" вважаємо за необхідне взяти до уваги комплексний підхід В.І. Андрійцева, розроблений стосовно поняття "земельна ділянка", відповідно до якого земельна ділянка – це найбільш деталізована частина різних категорій земель, які з позицій конкретних земельних правовідносин є об'єктами, на які спрямовується інтерес відповідної фізичної та юридичної особи та стосовно яких установлюється їх земельна правосуб'єктність і оформляється відповідний юридичний титул – право власності чи право землекористування¹.

Таким чином, виходячи із системи ознак, що притаманні земельній ділянці як об'єкту цивільних прав, а також із земельно-правової доктрини, вважаємо, що земельна ділянка для садівництва – це майнова основа садівницького товариства як юридичної особи, яка є видом нерухомої, складної, подільної неспоживної речі з індивідуальними ознаками, на яку поширюється особливий правовий режим цивільно-правової спрямованості, яка підлягає державній реєстрації, є деталізованою частиною земель сільськогосподарського призначення із чітко встановленими стосовно неї майновими правами та обов'язками членів садівницького товариства, основною функцією якої є забезпечення відпочинку як самого учасника цієї організації, так і членів його сім'ї, а також задоволення потреб останніх у сільськогосподарській продукції для особистого споживання.

Практична реалізація наведеного підходу вбачається в необхідності закріплення понять "земельна ділянка" та "земельна ділянка для садівництва" у межах статті 1 "Основні терміни та визначення" проекту Закону України "Про садівницьке товариство".

¹ Див.: Андрійцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії. – К.: Знання, 2005. – С. 148.

¹ Див.: Титова Н. Новий Земельний кодекс України: позитивні та негативні аспекти // Право України. – 2002. – № 4 – С. 72.

² Див.: Дегтярев І.В. Осипов Л.І. Земельное право и земельный кадастр: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1986. – 240 с.; Ясиаская Г.Ф. Право землепользования рабочих и служащих в сельской местности. – М.: Юрид. лит., 1973. – 112 с. та ін.

Слід звернути увагу, що сутність наведених термінів відображає лише майновий характер досліджуваного об'єктного складу, що притаманне цивільно-правовій сфері, але ж не стосується природоохоронного, а також природноресурсового аспектів, які властиві земельно-правовій галузі правового регулювання.

З огляду на результати проведеного дослідження можна стверджувати, що земельній ділянці властива багата правова природа, яка не характерна для іншого майна такої організації, як садівницьке товариство, та його учасників. Отже, цей об'єкт правовідносин дійсно є майновою основою зазначеного суб'єктного складу, що робить необхідним установаження стосовно нього окремого правового режиму цивільно-правової спрямованості, аналіз якого становить предмет для подальших досліджень.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2008 р.

Н.Є. Целовальниченко

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАЖУВАННЯ І ВИПРОБУВАННЯ В ЧИННОМУ ТРУДОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Для України необхідність змін на шляху відкритості і прозорості її суспільної системи, подолання тіньових структур ринку і корупції у всіх сферах є проблемою дуже гострою, від її розв'язання у майбутньому залежить яке місце у світовій суспільній ієрархії буде займати українське суспільство і народ України, кожен громадянин України. Від цього залежить чи буде Україна тільки маріонеткою, чи відносно самостійним гравцем на мировому ринку, та чи буде її народ жити вщенті-решт у добробуті. Наймана праця є основою функціонування і розвитку будь-якої сучасної соціально-економічної системи. В зв'язку з цим найголовнішими завданнями у сфері регулювання праці є налагодження цивілізованих та прозорих відносин на ринку праці, подолання "тіньозаці" найманої праці, створення гнучкої, але збалансованої системи правового регулювання найманої праці, пріоритетним засобом впливу якої є насамперед економічні важелі та узгодження волевиявлень соціальних партнерів.

Удосконалення моделі правового регулювання і дослідження проблем існуючої моделі логічно розпочинати саме з особливостей виникнення трудових відносин в сучасних ринкових умовах. На сьогодні з боку роботодавців є дуже поширеною практика застосування на етапі виникнення трудових відносин таких правових конструкцій як стажування та випробування. Крім того, практика застосування стажування і випробування є притаманною при виникненні службово-трудова відносин у сфері державної служби. Тому з наукової точки зору є доцільним вивчення цих понять трудового права, виявлення їх відмінностей і загальних рис, цілей, особливостей і правомірності застосування у трудових відносинах та доцільності вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Слід зазначити, що стажування і випробування окремо як тема дослідження досі не розкриті у працях вчених. Проблему правового регулювання випробування згадують тільки у контексті проблематики трудового договору, а проблему стажування взагалі оминули увагою при дослідженні проблем трудового права. Стажування передбачено у Законі України "Про державну службу", а також у підзаконних актах Міністерства освіти і науки України. Стажування сьогодні не регулюється чинним КЗпП України і не передбачене у проекті Трудового Кодексу України, при цьому на практиці діє принцип "що не заборонено, те дозволено". Законодавство України не містить будь-яких обмежень щодо широкого застосування добровільного стажування на підприємствах, організаціях і установах різних форм власності, чим і користуються роботодавці. При цьому є актуальним дослідження проблеми, чи не є добровільне стажування новим різновидом примусової праці, або до нього необхідно застосовувати положення про випробування.

Отже стажування як проблема не досліджувалася самостійно, її приділяють увагу поки що тільки у контексті державної служби. При цьому тема правового регулювання державної служби є досить популярною у науковій літературі¹, на протязі останніх років було захищено декілька кандидатських дисертацій за проблематикою державної служби та регулювання праці держаних службовців. Ця тема до-

¹ Див.: Авер'яков В. Предмет адміністративного права: нова доктринальна оцінка // Право України. - 2004. - № 10. - С. 25 - 36; Андрушко А. Конкурсні начала прийому на державну службу // Вісник УАДУ при Президенті України. - 2001. - № 2. - С. 395 - 403; Іншин М.І. Правове регулювання службово-трудова відносин в Україні: Монографія. - Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. - 337 с.

сліджується наступними вченими: Авер'яновим В., Процевским В., Коваленко В., Лавриненко О, Армаш Н., Романюк Л., Куракиним А., Рачем В., Сороко В. та іншими. Глибоко і всебічно службово-трудові відносини досліджені професором Іншиним М.І., зокрема у його монографії досліджується питання стажування у сфері державної служби¹.

Враховуючи, що досі проблемі стажування приділялося небагато уваги, по-перше необхідно дати визначення цьому поняттю і виявити його співвідношення з поняттям випробування.

Згідно Нового тлумачного словника української мови під стажуванням розуміється²:

1. Проходження іспитового терміну (після закінчення спеціального вузу) перед зарахуванням до штату виробництва, установи і т. ін. // Підвищення кваліфікації в певній установі, навчальному закладі і т. ін.

2. Проходження тими, що навчаються, виробничої практики для набуття досвіду і оволодіння фахом.

При цьому цікаво, що корінь слова стажування – стаж означає згідно словника тривалість якої-небудь діяльності, праці; кількість років, відпрацьованих кимсь, де-небудь³. Але зберігаючи своє значення для роботодавців як критерій добору досвідчених і висококваліфікованих кадрів стаж роботи втрачає своє значення для працівників у сфері соціального забезпечення. На зміну стажу роботи прийшло поняття страхового стажу – періоду, протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок – зокрема згідно ст. 24 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

Очевидними є деякі протиріччя між поняттям-основою "стаж" і похідним поняттям "стажування".

Тривалість трудових відносин вимірюється наявністю певного стажу роботи, отже стаж це кількісний показник трудових відносин. При цьому отримання стажу роботи не є основною метою виникнення трудових відносин, скоріше це додаткове надбання працівника,

яке має значення для отримання певних пільг у трудових відносинах від роботодавця, кар'єрного росту працівника.

Отже основна мета стажування отримання професійних навичок і вмінь, адаптація до певної професійної сфери. Ці відносини передують суту трудовим відносинам, адже мають на меті подальше працевлаштування, підвищення професійного рейтингу в очах роботодавців. Тобто при стажуванні мова йде про підвищення якісних показників і характеристик працівника, його адаптацію до конкретних умов праці і вимог притаманних на певному підприємстві (установі, організації), підвищення цінності його ділових і трудових якостей, що потенційно покращує його конкурентоспроможність на ринку праці, надає переваги при працевлаштуванні на даному підприємстві.

Як ми бачимо з визначення поняття стажування за словником, по суті, стажування є тільки різновидом випробування при прийомі на роботу. Для того, щоб чітко визначити співвідношення цих понять необхідно проаналізувати норми чинного законодавства.

Стаття 19 Закону України "Про державну службу" зазначає, що з метою набуття практичного досвіду, перевірки професійного рівня і ділових якостей особи, яка претендує на посаду державного службовця, може проводитися стажування у відповідному державному органі терміном до двох місяців із збереженням заробітної плати за основним місцем роботи.

Згідно Положення про порядок стажування у державних органах, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 1 грудня 1994 р. № 804, таке стажування може проводитися у відповідному державному органі терміном до двох місяців. Стажування можуть проходити як особи, що вперше претендують на посаду державного службовця, так і державні службовці, які бажають зайняти більш високу посаду. Відбір кандидата на стажування проводиться з ініціативи органу, де має відбуватись стажування. При цьому необхідна письмова заява самого стажиста та згода відповідних керівників за місяцями його стажування та основної роботи. Працівники, які досягли пенсійного віку, до стажування не залучаються. Зарахування на стажування, терміни та зміни порядку його проходження оформлюються наказом керівника державного органу, де проводиться стажування. Під час проходження стажування працівник повинен дотримуватись правил внутрішнього трудового розпорядку державного органу, де він проходить стажування. Стажування працівника проводиться з відривом від основної роботи. За працівником, направленим на стажування, зберігається його посада та заробітна плата за

¹ Див.: Андрушко А. Конкурсні начала прийому на державну службу // Вісник УАДУ при Президентові України. – 2001. – № 2. – С. 395 – 403.

² Див.: Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Укладачі Яременко В.В., Спішушко О.М. – Т. 4. – К.: Аконіт, 2004. – С. 369.

³ Див. там само.

основним місцем роботи з подальшим урахуванням змін розміру мінімальної заробітної плати відповідно до чинного законодавства. Стажисту за основним місцем роботи відшкодовуються також витрати на проїзд до місця стажування і назад, добові за час знаходження в дорозі та найм житла. Витрати, пов'язані з стажуванням спеціаліста, відшкодовуються підприємствам, установам і організаціям державним органом, який запросив спеціаліста на стажування, за рахунок коштів, передбачених на утримання цього органу. Державний орган провадить витрати на зазначені цілі за рахунок коштів, призначених на інші видатки. Слід зазначити, що стажування (або виробнича практика) є також обов'язковим елементом у системі вищої освіти. Без проходження стажування не можливе отримання необхідних професійних навичок майбутніми спеціалістами. Наприклад, Положення про порядок стажування слухачів Української Академії державного управління при Президенті України та слухачів вищих закладів освіти, які навчаються за освітньо-професійними програмами підготовки магістрів державного управління, в органах виконавчої влади, інших державних органах та органах місцевого самоврядування, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 783, встановлює обов'язок для осіб, що навчаються за програмою магістру пройти стажування у відповідних державних органах або органах місцевого самоврядування.

Згідно з Інструкцією про порядок ведення трудових книжок працівників, затвердженою наказом міністерств праці, юстиції, соціального захисту населення України від 29 липня 1993 року № 58 для студентів, слухачів курсів, учнів, аспірантів та клінічних ординаторів, які мають трудові книжки, навчальний заклад (наукова установа) вносить записи про час навчання на денних відділеннях (у тому числі підготовчих) вищих навчальних закладів. Підставою для таких записів є накази навчального закладу (наукової установи) про зарахування на навчання та відрахування з числа студентів, учнів, аспірантів, клінічних ординаторів.

Період роботи названих студентів під час виробничої практики підтверджується відповідною довідкою із зазначенням спеціальності, кваліфікації, посади та часу роботи. На підставі цих довідок навчальні заклади (наукові установи) забезпечують занесення до трудових книжок студентів, учнів, аспірантів та клінічних ординаторів відомостей про роботу згідно з одержаними даними.

Для студентів, учнів, аспірантів та клінічних ординаторів, які раніше не працювали та у зв'язку з цим не мали трудових книжок,

відомості про роботу в студентських таборах, на виробничій практиці, а також про виконання науково-дослідної господарської тематики на підставі довідок вносяться підприємством, де надалі вони будуть працювати (п. 2.18 Інструкції).

Відповідно до пп. 3.7 п. 3 "Організація і керівництво практикою" Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 8 квітня 1993 року № 93, за наявності вакантних місць студентів може бути зараховано на штатні посади, якщо робота на них відповідає вимогам програми практики. При цьому не менш як 50% часу відводиться на загальнопрофесійну підготовку за програмою практики.

Отже, за місцем проходження практики із студентом може бути укладено трудовий договір, що має наслідком виникнення трудових правовідносин, а не відносин, заснованих на договорі про проходження практики.

Такий студент підлягає правилам внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи, організації, має право на заробітну плату, щорічну відпустку, пільги та гарантії, передбачені законодавством про працю. Зарахування його на штатну посаду оформлюється наказом керівника, про що вноситься відповідний запис до трудової книжки.

Щодо випробування слід сказати, що згідно ст. 26 КЗпП України при укладенні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування повинна бути застережена в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу. В період випробування на працівників поширюється законодавство про працю.

Випробування не встановлюється при прийнятті на роботу: осіб, які не досягли вісімнадцяти років; молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів; молодих спеціалістів після закінчення вищих навчальних закладів; осіб, звільнених у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби; інвалідів, направлених на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи. Випробування не встановлюється також при прийнятті на роботу в іншу місцевість і при переведенні на роботу на інше підприємство, в установу, організацію, а також в інших випадках, якщо це передбачено законодавством.

Згідно статті 46 проекту Трудового Кодексу України "Умова трудового договору про випробування під час прийняття на роботу" 3

метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається, при прийнятті на роботу допускається погодження роботодавцем і працівником умови про випробування. Така умова вважається погодженою, якщо домовленість про неї зафіксована в трудовому договорі. У період випробування трудові відносини працівників регулюються трудовим законодавством, колективними договорами з урахуванням особливостей, установлених цим Кодексом. Слід вказати, що КЗпП і проект ТК мають аналогічне правове регулювання відносин щодо випробування.

На підставі вищевикладеного, можна прийти до висновку, що метою стажування є навчання і адаптація до виконання фахових обов'язків на певному підприємстві, установі, організації або державному органі. При цьому таке стажування не завжди стає підставою для укладання трудового договору, але може надавати переваги претенденту на працевлаштування при конкурсному відборі кадрів. Законодавство регламентує отримання платні за стажування для стажистів тільки у сфері державної служби (за умови якщо ця особа вже десь працює), при цьому передбачається оплата для керівника від бази практики (стажування) за рахунок навчального закладу. На практиці не завжди вищі навчальні заклади укладають договори про оплату послуг спеціалістів від підприємств, що забезпечують проходження стажування особи є згода керівника підприємства, установи, організації або державного органу на таке стажування. Тобто договір про стажування на сьогодні не є публічним і у цій сфері не діють спеціальні гарантії для працівників як у сфері трудових відносин. Але при стажуванні стажист підкоряється правилам внутрішнього розпорядку, владі роботодавця і зобов'язаний виконувати всі розпорядження з його боку. Тому дуже важливо законодавчо закріпити правові гарантії для осіб, що проходять стажування і чітко визначити їх правовий статус.

Отже не можна розцінювати стажування і випробування як синоніми, або підпорядковані поняття, оскільки вони можуть існувати незалежно, мають різні цілі і різне правове регулювання. При цьому не можна розповсюджувати за аналогією правове регулювання випробування на відносини щодо стажування, оскільки останні мають свою специфіку і є різновидом правовідносин, що тісно пов'язані з трудовими, передують трудовим. Тоді як відносини з випробування є різновидом трудових відносин і свідчать про укладення трудового

договору з умовою виконання певних вимог на протязі строку випробування.

Слід зазначити, що проблема стажування як проблема сфери зайнятості і працевлаштування належить також до сфери регулювання соціального партнерства.

На думку українських вчених, що досліджують колективні трудові відносини, соціальне партнерство як інститут трудового права являє собою сукупність норм, які регулюють трудові і пов'язані з ними соціально-економічні відносини між соціальними партнерами – учасниками колективних трудових відносин у сфері застосування найманої праці¹. При цьому загально визнано, що соціальне партнерство з такою принципом трудового права, отже застосування цього інституту при вирішенні проблем правового регулювання є найбільш ефективним оскільки дозволяє узгодити волю усіх зацікавлених осіб у сфері праці.

На сьогодні, у Генеральній Угоді між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2008 – 2009 роки у є розділ 2, що присвячений сфері зайнятості. Зокрема, у п.п. 1.39 – 1.40 Кабінет Міністрів України зобов'язується: розробити механізм формування та розміщення державного замовлення на підготовку кадрів, визначивши відповідні повноваження заінтересованих центральних та місцевих органів виконавчої влади, Сторони профспілок, всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців і підприємців, які є суб'єктами Угоди, навчальних закладів; Забезпечити за участю Сторони профспілок та всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців і підприємців, які є суб'єктами Угоди, формування державного замовлення на підготовку фахівців та кваліфікованих робітничих кадрів відповідно до потреб ринку праці.

За таких умов у сферу регулювання актами соціального партнерства можна включити гарантії щодо створення баз практики (стажування) для осіб, що не тільки зобов'язані таку практику проходити для подальшого працевлаштування, але й для осіб, що бажають пройти таке стажування добровільно. Тоді доцільно запропонувати сторонам соціального партнерства доповнити Генеральну Угоду з метою уточнення обов'язків сторін у сфері зайнятості і працевлаштування.

¹ Див.: Чанишева Г.І. Колективні трудові відносини у сфері праці: теоретично-правовий аспект. Монографія. – Олеса: Юридична література, 2001. – С. 100.

Підсумовуючи викладене, вважаємо за доцільне пропонувати доповнити проект ТК нормою про те, що при прийомі на роботу при рівних показниках перевага надається працівнику, що має стаж роботи за спеціальністю або проходив стажування на даному підприємстві або за даною спеціальністю. Звісно, виникає питання – який строк стажування (чи стаж роботи за спеціальністю) є достатнім для адаптації фахівця? Безумовно, це слід визначити за кожною професією окремо у нормативно-правових актах на державному рівні.

Також вважаємо, що питання чи відповідає стажування його широкій сфері застосування принципу заборони дискримінації і заборони примусової праці? Це потребує додаткових окремих досліджень і безумовно повинно привернути увагу фахівців трудового права.

Право на стажування як право на отримання професійних навичок на практиці має бути закріплено у чинному трудовому законодавстві, оскільки гарантує кожному працівнику підвищення рівня знань та вмінь і є різновидом права на інформацію. Звісно на особу, що проходить стажування має розповсюджуватися вимога про нерозголошення комерційної таємниці підприємства.

Створення гарантій для кожного працівника за своєю спеціальністю пройти відповідне стажування є необхідною умовою для зростання професіоналізму працівників, досвіду праці. Типова програма стажування повинна бути розроблена на національному рівні але за участю соціальних партнерів, перш за все роботодавців, оскільки саме ця сторона соціального партнерства вирішує питання добору кадрів на підприємства. Слід зазначити, що проблема стажування (проходження практики) це перспективна сфера для соціального партнерства і балансування взаємних інтересів як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремих підприємств. Досі цю проблему омивали увагою при укладенні Генеральної Угоди і галузевих угод. Створення всеукраїнської системи базових підприємств (установ, організацій) для обов'язкового і добровільного стажування зробить менш проблемним працевлаштування молоді, наприклад зробить неактуальною позитивну дискримінацію цієї категорії населення і зробить безпідставними пропозиції щодо зменшення обсягу прав молоді у трудових відносинах, вирішить проблему небажання з боку роботодавців приймати молодь на роботу у зв'язку із нестачею досвіду. Все це дозволить орієнтувати освіту на конкретних роботодавців, а також підвищити прозорість сфери зайнятості, підвищити доступність професійних знань. Поки що підвищення кваліфікації працівників і осіб, що

бажають працевлаштуватися, проходять як правило тільки у теоретичному напрямку без набуття ними практичного досвіду. Вважаємо, за доцільне законодавчо виділити і закріпити види стажування – наприклад, обов'язкове і добровільне; оплатне і безоплатне, частково оплатне; встановити види стажування в залежності від строків проходження. Необхідно покласти на центри зайнятості додатковий обов'язок – координацію функціонування мережі національного і міжнародного стажування. Тоді сторони соціального партнерства можуть взяти на себе взаємний обов'язок сприяння створенню і функціонуванню такої системи базових підприємств, що дають змогу працівникам отримати необхідні практичні навички і підвищити свою кваліфікацію.

Стаття надійшла до редколегії 21.07.2008

Ю.Г. Старовойтова

**ЩОДО МОМЕНТУ ЗАКІНЧЕННЯ
ЗЛОЧИННОГО НЕПОДАННЯ ІНФОРМАЦІЇ
ПРО ФІНАНСОВІ ОПЕРАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНО
УПОВНОВАЖЕНОМУ ОРГАНУ
ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ З ПИТАНЬ
ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ**

Відповідно до ч. 1 ст. 209-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) злочинном визнається повторне умисне неподання інформації про фінансові операції спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу (далі – Уповноважений орган). Відсутність у диспозиції зазначеної кримінально-правової норми вказівки на настання певних суспільно небезпечних наслідків дозволяє віднести це злочинне діяння до злочинів із формальним складом, які, як відомо, вважаються закінченими з моменту вчинення самого суспільно-небезпечного діяння^{*}. З огляду на це важливо з'ясувати межі неподання Уповноваженому органу інформації про фінансові операції, оскільки це має велике значення для встановлення моменту закінчення розглядуваного злочину.

* Прибічка: ми підтримуємо існуючу в науці кримінального права точку зору, відповідно до якої відсутність у кримінально-правовій нормі вказівки на певні суспільно-небезпечні наслідки злочинного діяння не означає, що таке діяння в реальній дійсності не спричиняє ніяких суспільно небезпечних наслідків; кожний злочин призводить до певних негативних змін в об'єкті кримінально-правової охорони, які, можуть виноситися законодавцем за рамки складу злочину.

Окремі питання кримінально-правової характеристики складу умисного порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, висвітлювалися в роботах таких учених: О.О. Дудорова, П.П. Андрушка, Н.О. Гуторової. Проте, з'ясування моменту закінчення цього злочину приділялося мало уваги.

Метою цієї статті є встановлення моменту закінчення злочинного неподання Уповноваженому органу інформації про фінансові операції з урахуванням вимог чинного законодавства України про фінансовий моніторинг.

Передусім, важливо звернути увагу на те, що можливість надання відповідальним працівником суб'єкта первинного фінансового моніторингу Уповноваженому органу інформації про фінансові операції законодавець обмежив певними рамками часу.

Так, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом" від 28 листопада 2002 року (далі – Закон України від 28 листопада 2002 року)¹, інформацію щодо фінансової операції, яка підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний надати Уповноваженому органу не пізніше трьох робочих днів з моменту реєстрації такої операції.

Отже, виникнення обов'язку щодо інформування Уповноваженого органу про фінансову операцію, яка підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, закон пов'язує з моментом реєстрації відповідної операції суб'єктом первинного фінансового моніторингу. Така позиція законодавця видається дещо необгрунтованою.

У ст. 11 Закону України від 28 листопада 2002 року зазначається, що фінансова операція підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, якщо сума, на яку вона проводиться, дорівнює чи перевищує 80000 гривень, та має одну або більше визначених цією статтею ознак, і нічого не говориться про її реєстрацію як обов'язкову передумову здійснення щодо неї обов'язкового фінансового моніторингу. Як видається, незанесення інформації про фінансову операцію до відповідного реєстру ще не означає, що стосовно цієї фінансової операції не повинен проводитися обов'язковий фінансовий моніторинг, і відомості про неї не повинні надаватися Уповноваженому органу.

¹ Див.: Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28 листопада 2002 р. / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 1. – Ст. 2.

Як видається, на рівень суспільної небезпеки неподання Уповноваженому органу інформації про фінансову операцію, яка підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, факт нереєстрації такої операції не впливає.

Із урахуванням викладеного пропонуємо в зобов'язати суб'єктів первинного фінансового моніторингу надавати Уповноваженому органу інформацію про фінансову операцію, яка підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, не пізніше трьох робочих днів з моменту здійснення такої операції.

Говорячи про додаткову інформацію про фінансові операції, які стали об'єктом фінансового моніторингу, то згідно з п. 5 ч. 1 ст. 5 Закону України від 28 листопада 2002 року, суб'єкт первинного фінансового моніторингу зобов'язаний надавати таку інформацію Уповноваженому органу за запитом останнього не пізніше, ніж протягом трьох робочих днів з моменту одержання запиту.

Отже, злочинна бездіяльність, котра виявляється у формі неподання Уповноваженому органу зазначеної інформації, є закінченою після спливу трьох робочих днів з моменту одержання відповідного запиту.

Звертає на себе увагу той факт, що при встановленні обов'язку повідомляти Уповноваженому органу про фінансові операції, стосовно яких у працівників суб'єктів первинного фінансового моніторингу виникли підозри, що вони здійснюються з метою легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, не визначено строків надання інформації про такі фінансові операції.

На думку П.П. Андрушка, строком подання Уповноваженому органу відомостей про фінансові операції у випадку, передбаченому ч. 6 ст. 8 Закону України від 28 листопада 2002 року, мають бути три робочі дні з моменту, коли у відповідального працівника суб'єкту первинного фінансового моніторингу виникла мотивована підозра, що фінансова операція здійснюється з метою легалізації (відмивання) доходів¹. Правильність такого твердження автор, очевидно, обгрунтовує, виходячи зі строку, передбаченого законодавцем для надання інформації про фінансові операції, які підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу, і додаткової інформації про такі операції на запит Уповноваженого органу. Однак міркувань, які привели його до такого висновку, ученим не наводиться.

¹ Див.: Андрушко П.П. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: кримінально-правова характеристика / П.П. Андрушко, М.Є. Короткевич. – К.: Юрисконсульт, 2005. – С. 114.

На відміну від інформації про фінансові операції, які викликають підозри у здійсненні їх з метою легалізації злочинних доходів, стосовно якої у Законі України від 28 листопада 2008 року не визначено жодних строків її подання Уповноваженому органу, інформація про фінансові операції, які є підозрітими з огляду на фінансування тероризму, у відповідності до ч. 7 ст. 8 Закону України від 28 листопада 2002 року цього Закону повинна надаватися Уповноваженому органу негайно.

Зрозуміло, що використання у зазначеному Законі такого оціночного терміну як "негайно" на позначення строку повідомлення Уповноваженому органу про фінансові операції, які викликають підозри у зв'язку з фінансуванням тероризму, може викликати певні труднощі при застосуванні ч. 1 ст. 209-1 КК України.

Як видається, при дослідженні цієї проблеми доцільно звернутися до положень підзаконних нормативно-правових актів у сфері здійснення фінансового моніторингу, які покликані конкретизувати та розвивати норми базового Закону.

У Положенні про здійснення фінансового моніторингу фінансовими установами, затвердженому розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України № 25 від 5 серпня 2003 року¹ (далі - Положення про здійснення фінансового моніторингу фінансовими установами), узагалі не говориться про будь-які строки надання Уповноваженому органу інформації про фінансові операції, які є підозрітими з огляду на легалізацію доходів чи фінансування тероризму. Порядок проведення внутрішнього фінансового моніторингу суб'єктами господарювання, що провадять господарську діяльність з організації та утримання казино, інших гральних закладів, і ломбардами, затверджений постановою КМУ від 20 листопада 2003 року № 1800², у частині строків подання інформації про фінансові опе-

¹ Див.: Про затвердження Положення про здійснення фінансового моніторингу фінансовими установами: Розпорядження № 25 від 5 серпня 2003 р. зі змінами та доповненнями / Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України // Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу до документу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

² Див.: Про затвердження Порядку проведення внутрішнього фінансового моніторингу суб'єктами господарювання, що провадять господарську діяльність з організації та утримання казино, інших гральних закладів, і ломбардами: Постанова № 1800 від 20 листопада 2003 р. за станом на 1 листопада 2008 р. / Кабінет Міністрів України // Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу до документу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

рації Уповноваженому органу фактично дублює положення ст. 8 Закону України від 28 листопада 2002 року.

У п. 5.4 Положення про здійснення фінансового моніторингу учасниками ринку цінних паперів, затвердженого рішенням Державної комісії з регулювання цінних паперів та фондового ринку від 4 жовтня 2005 року № 538¹ (далі - Положення про здійснення фінансового моніторингу учасниками ринку цінних паперів), визначено, що у разі, якщо суб'єкт, який здійснює фінансову операцію або забезпечує здійснення фінансової операції підозрює або повинен був підозрювати, що така фінансова операція пов'язана, має відношення або призначена для фінансування терористичної діяльності, терористичних актів або терористичних організацій, він зобов'язаний в день виявлення такої операції зареєструвати її та негайно (в день реєстрації) повідомити про таку фінансову операцію Уповноважений орган та правоохоронні органи, визначені законодавством.

Таким чином, для зазначених суб'єктів первинного фінансового моніторингу негайне інформування Уповноваженого органу про фінансову операцію цієї категорії означає обов'язок здійснення відповідного повідомлення не пізніше дня реєстрації такої операції. У той же час розглядуваний нормативно-правовий акт не містить жодних строків інформування Уповноваженого органу про фінансові операції, стосовно яких виникають мотивовані підозри, що вони здійснюються з метою відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Відповідно до п. 5.2 Положення про здійснення банками фінансового моніторингу, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 14 травня 2003 року № 189 (далі - Положення про здійснення банками фінансового моніторингу)², інформація про фінансову операцію, щодо якої в працівників банку (філії) є мотивовані підозри, що вона може здійснюватися з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, передається

¹ Див.: Про затвердження Положення про здійснення фінансового моніторингу учасниками ринку цінних паперів: рішення № 538 від 4 жовтня 2005 р. зі змінами та доповненнями / Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку // Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу до документу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

² Див.: Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу: Постанова № 189 від 14 травня 2003 р. зі змінами та доповненнями / Правління Національного банку України // Офіційний сайт Верховної ради України. - Режим доступу до документу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

до Уповноваженого органу в день виникнення таких підозр, а інформація про фінансову операцію, щодо якої у банку є мотивовані підозри, що вона може бути пов'язана, мати відношення або призначатися для фінансування терористичної діяльності, та осіб, які брали (беруть) участь у її проведенні, підлягає негайній реєстрації та повідомленню Уповноваженому органу в день виявлення такої операції.

Таким чином, злочинне неподання працівниками банківських установ Уповноваженому органу інформації про фінансові операції, які викликають підозри у їх здійсненні з метою легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, повинно визнаватися закінченим з моменту завершення дня виникнення відповідних підозр, тоді як злочинне неподання інформації про фінансові операції, які є підозрілими з огляду на фінансування тероризму – з моменту закінчення дня виявлення такої операції. Однак із цього випливає інша проблема, пов'язана зі встановленням дня виникнення зазначених підозр та дня виявлення фінансової операції, яка підозрюється у здійсненні з метою фінансування тероризму. Очевидно, що без відповідного документального закріплення таких операцій це зробити майже неможливо.

Аналіз положень наведених підзаконних нормативно-правових актів дозволяє зробити висновок, що в них по-різному вирішується питання про строки надання Уповноваженому органу інформації про розглядувані категорії підозрілих фінансових операцій, що не сприяє формуванню єдиного підходу щодо визначення моменту закінчення злочинного неподання Уповноваженому органу інформації про такі фінансові операції.

Для уніфікації строків повідомлення Уповноваженому органу про зазначені фінансові операції, та з урахуванням того, що певні підозри можуть виникнути й через деякий проміжок часу після здійснення відповідної фінансової операції, вважаємо за доцільне нормативно закріпити, що інформація про фінансову операцію, стосовно якої виникають підозри, що вона здійснюється з метою легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, чи фінансування тероризму, повинна надаватися Уповноваженому органу в день реєстрації такої фінансової операції у встановленому законом порядку*. Відповідні

* Примітка: заповнення форм обліку та подання інформації, пов'язаної зі здійсненням фінансового моніторингу регулюється наказом Державного департаменту фінансового моніторингу "Про затвердження деяких форм, пов'язаних із здійсненням фінансового моніторингу, та Інструкції щодо їх заповнення" від 13 травня 2003 р. № 48 зі змінами та доповненнями.

зміни вважаємо за необхідне внести передусім до Закону України від 28 листопада 2002 року. За таких змін злочинне неподання інформації про зазначені категорії операцій буде вважатися закінченим зі спливом дня реєстрації відповідної підозрілої фінансової операції.

Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок, що моментом закінчення злочинного неподання Уповноваженому інформації про фінансову операцію, яка підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, виходячи з проаналізованих положень антилегалізаційного законодавства, є завершення третього робочого дня з моменту реєстрації такої фінансової операції. Проте, на нашу думку, моментом закінчення цього злочинну доцільно вважати закінчення третього робочого дня з моменту здійснення відповідної фінансової операції за допомогою суб'єкта первинного фінансового моніторингу.

Положення чинного законодавства України про фінансовий моніторинг не дозволяють зробити однозначного висновку щодо моменту закінчення злочинного неподання Уповноваженому органу інформації про фінансову операцію, стосовно якої у працівників суб'єкта первинного фінансового моніторингу виникли мотивовані підозри в тому, що вона здійснюється з метою легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, та інформації про фінансову операцію, стосовно якої виникають підозри, що вона має відношення або пов'язана з фінансуванням терористичної діяльності, терористичних актів чи терористичних організацій.

Як видається, неподання Уповноваженому органу інформації про такі фінансові операції повинно визнаватися закінченим з моменту завершення дня реєстрації таких операцій суб'єктом первинного фінансового моніторингу.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2008 р.

Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В.Я. Горбачевський | ХАРАКТЕРИСТИКА СЛІДЧИХ СИТУАЦІЙ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ З КВАЛІФІКУЮЧИМИ ОЗНАКАМИ

Слідчі ситуації початкового етапу розслідування умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками характеризуються психологічним протистоянням між слідчим і підозрюваним, яке проявляється у формі протидії веденню слідства.

В цій ситуації, на наш погляд, успіх слідчого у розкритті вбивства буде залежати від того, наскільки він підготовлений до ведення діалогу з підозрюваним, обізнаний про особливості вибраної підозрюваним лінії поведінки, наскільки глибоко знає законодавство та інші обставини справи.

Принципове значення в діяльності з розкриття умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками відіграє ступінь освоєння слідчими психологічних і інших криміналістичних прийомів, які сприяють нейтралізації протидії підозрюваного розслідуванню, виявленню його неправдивих показань, встановленню психологічного контакту з підозрюваним. Достатньо передбаченим можна вважати результат розслідування або, іншими словами, так звану "судову перспективу" кримінальної справи за ситуації, коли розслідування веде слідчий з низьким рівнем професійної підготовки, який не використовує напрацьовану криміналістичної тактики, тим більше, якщо вбивство вчинене особою з високим рівнем інтелекту, яка має уявлення про особливості діяльності з розкриття та розслідування злочинів.

Інша слідча ситуація полягає в розслідуванні справи про умисне вбивство, здійснене особами з низьким освітнім рівнем, які не знають

особливостей криміналістичної тактики. В цьому випадку "судову перспективу" розслідування вбивства слід вважати більш оптимістичною.

Нарешті, найскладнішою є ситуація, коли вбивство вчинене особою, яка раніше працювала в правоохоронних органах і обізнана щодо специфіки і особливостей слідчої роботи.

Загальновідомо, що "ідеальний злочин", що не залишає по собі слідів, не в змозі вчинити жодна людина. Наскільки кваліфікованим і обережним не був би злочинець, наскільки довго і ретельно він не готувався би до вчинення злочину, в будь-якому випадку він обов'язково залишить сліди, які певним чином відобразять його злочинні дії. Разом з тим, загальна кількість таких слідів та спосіб їх відображення на певних матеріальних об'єктах є випадковими.

Інше питання – чи будуть сліди, залишені злочинцем, виявлені слідчим, криміналістом або оперативним працівником, вилучені й своєчасно, повно і ретельно досліджені. Це залежить від рівня кваліфікації зазначених осіб, їх уважності та обережності під час огляду місця події.

Отже, розкрити, своєчасно і якісно розслідувати можна кожний злочин. В одному випадку для цього буває достатньо одного дня (наприклад, для розкриття очевидного вбивства, вчиненого на побутовому ґрунті) та залучення мінімальної кількості сил та засобів (допомоги дільничного інспектора міліції). В іншому випадку (наприклад, вчинення вбивства на замовлення) процес його розкриття і розслідування може бути розтягнутим в часі і потребує залучення значної кількості додаткових сил і ресурсів (можливостей підрозділів оперативної служби, оперативно-технічних, експертно-криміналістичних, кінологічних, підрозділів швидкого реагування "Беркут", "Сокіл" тощо). При цьому обмежень щодо можливого залучення додаткових сил і ресурсів до діяльності з розкриття і розслідування конкретного злочину не існує. Це має визначатися обґрунтованими міркуваннями слідчого, а також матеріальними та фінансовими можливостями підрозділів, що залучаються до розкриття вбивства.

Аналогічним чином слід підходити і до проблем використання сучасної організаційної техніки і спеціальних технічних засобів для розкриття і розслідування вбивств. Безперечно, що, навіть враховуючи значну соціальну небезпеку такого тяжкого злочину, як умисне вбивство з кваліфікуючими ознаками, при розкритті і розслідуванні таких злочинів часто використовують застарілі засоби спеціальної техніки, що не може не позначатися на розвиткові конкретної слідчої

ситуації і на результатах розслідування в цілому. В тому разі, якщо існує можливість застосування в процесі розкриття і розслідування злочинів сучасних технічних засобів (відео-, фототехніки, звукозаписувальних пристроїв, засобів комп'ютерної техніки, засобів зв'язку тощо), очевидно, що строк розкриття і розслідування у конкретній кримінальній справі буде суттєво скорочений.

На ситуаційний характер початкового етапу розслідування кримінальних справ про умисні вбивства з кваліфікуючими ознаками істотний вплив справляють, зокрема, особливості поведінки жертви злочину, що виявилися незадовго до настання її смерті. У вітчизняній спеціальній літературі, присвяченій подібним проблемам, вказані питання, в основному, розглядалися з точки зору віктимології, з позицій оцінки поведінки жертви щодо провокації здійснення суспільно небезпечного діяння, зокрема, насильницького умисного протиправного позбавлення життя особи.

В практиці правоохоронних органів можна знайти значну кількість випадків, коли вбивства з кваліфікуючими ознаками залишалися нерозкритими. На нашу думку, це можна пояснити такими чинниками, які пропонуються розглядати як основні:

- 1) недостатність професійного рівня підготовки слідчих, особливо в галузі криміналістики або ж невміння чи небажання користуватися наявними знаннями;
- 2) невикористання повною мірою можливостей взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими підрозділами;
- 3) неналежна організація процесу розкриття і розслідування злочину (як по "гарячих слідах", так і потому), невикористання чинників раптовості;
- 4) недовіра свідків, потерпілих та інших учасників кримінального процесу до працівників правоохоронних органів;
- 5) наявність у злочинців, які вчинили вбивство, покровителів в органах влади, матеріальних, інформаційних та інших можливостей, що дозволяють їм чинити активну протидію правоохоронним органам.

Слід зауважити, що найефективнішим є розкриття умисних вбивств по "гарячих слідах", про що свідчать результати здійсненого автором вивчення кримінальних справ. Так, затримання підозрюваної особи у 64,8% випадків розкриття умисних вбивств здійснюють у термін до 1 доби, у 13,3% випадків – до 3 діб, у 9,5% випадків – до 10 діб і у 12,4% випадків розкриття злочинів – у термін понад 10 діб.

Поліпшенню діяльності з розкриття і розслідування умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками сприяє створення слідчо-оперативних груп (бригад) із залученням фахівців з необхідних оперативних, експертних та інших служб міліції.

Активізації діяльності з розкриття і розслідування умисних вбивств, на нашу думку, сприятиме також запровадження законного впливу громадськості. Поняття таємниці слідства має тлумачитися із урахуванням права громадян на інформацію, закріпленого Законом України "Про інформацію". Засоби масової інформації мають вільно застосовувати своє право на висвітлення обставин вчиненого резонансного злочину за умови, що дана інформація отримана ними без порушень чинного законодавства. Слід враховувати, що журналіст не є свідком у кримінальній справі, якщо він сам не спостерігав обставин, що мають до неї відношення. Отже, він не може бути попереджений за нерозголошення даних досудового слідства.

Розглядаючи питання про класифікацію слідчих ситуацій, на наш погляд, доцільно виділити три групи, виходячи з ступеня обізнаності працівників правоохоронних органів про обставини вчиненого умисного вбивства:

- 1) ситуації максимальної обізнаності ("очевидні вбивства");
- 2) ситуації середньої обізнаності;
- 3) ситуації недостатньої обізнаності.

Вказані ситуації можуть виникати не тільки на початковому етапі розслідування. При недостатній прагматичності й послідовності дій з розкриття і розслідування умисних вбивств, слідчі ситуації, що характеризуються середнім або недостатнім рівнем обізнаності про особливості конкретного злочину, можуть виникати й на подальшому етапі розслідування. За недостатньої професійності дій слідчого щодо розкриття певного вбивства закономірним підсумком його розслідування може стати припинення кримінальної справи після закінчення відповідних процесуальних термінів.

Для ситуації максимальної обізнаності про обставини вчиненого умисного вбивства з кваліфікуючими ознаками можна вважати характерним наявність відомостей про більшість обставин, які підлягають доказуванню у кримінальній справі¹. У цьому випадку слідчому відома особа як жертви, так і вбивці. Як правило, особливих проблем при виявленні, розкритті, розслідуванні подібних злочинів

¹ Див.: Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2002. – Ст. 68.

не виникає, оскільки злочинець зазвичай сам затримується на місці вчинення вбивства або ж здійснює явку з повинною. Особи, які вчинюють такі умисні вбивства, здебільшого повністю або частково визнають свою вину і дають, в основному, правдиві свідчення про вчинений злочин. В період розслідування і судового розгляду таких справ іноді виникають спірні питання про те, як саме слід кваліфікувати вчинене вбивство (як умисне чи необережне, або вчинене в стані сильного душевного хвилювання, або ж спричинення умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого)¹. Зазвичай, ці спірні питання вирішують із урахуванням змістовних свідчень злочинця та обстановки вчинення вбивства.

Що стосується слідчих ситуацій середньої обізнаності про обставини вчиненого умисного вбивства з кваліфікуючими ознаками, то тут можна виділити наступні закономірності. В таких ситуаціях на початковому етапі розслідування досить рідко можна встановити особу жертви і вбивці, мотивів здійснення вбивства. Розкриття і розслідування злочину потребує своєчасного проведення значного об'єму оперативного-розшукових заходів і слідчих дій, направлених на виявлення і викриття вбивці. Втім, якщо на початковому етапі розслідування особу вбивці встановлено і він затриманий, зазвичай своєї вини він не визнає, правдивих свідчень не дає. Свідки вчинення злочину, зазвичай, відсутні або дають суперечливі свідчення, будувати на яких звинувачення є проблематичним.

В слідчих ситуаціях, пов'язаних з недостатньою обізнаністю про обставини вчиненого умисного вбивства з кваліфікуючими ознаками, на початковому етапі розслідування про особу вбивці нема будь-яких відомостей. Інформація, здобута з наявних джерел, є вкрай недостатньою та суперечливою. В слідчій практиці трапляються випадки, коли невідомою залишається не тільки особа жертви, але навіть її стать (наприклад, коли знайдені лише фрагменти трупа), яку встановлюють лише на наступному етапі розслідування шляхом призначення та проведення судово-біологічної експертизи. Слідчій практиці відомий випадок, коли вбивця пошмагував труп жертви на дрібні частки розміром не більше кількох міліметрів за допомогою машини для подрібнення деревини та розвіяв над озером; у цьому випадку трупа в його класичному розумінні не існувало. Умисні вбивства, розкриття яких пов'язано з недостатньою обізнаністю про

обставини злочину, неможливо розкрити по "гарячих слідах". Зазвичай їх розкриття уможливується через явку вбивці з повинною або шляхом його затримання за вчинення іншого злочину та подальшої розробки, іноді – шляхом збирання мікрослідів на місці події та проведення значної кількості криміналістичних, біологічних та інших експертиз.

Слідча ситуація, пов'язана з недостатньою обізнаністю про обставини вчиненого злочину, може закінчитися беспорядним очікуванням. З метою запобігання цьому слід вживати заходів організаційного характеру, прагнучи до зміни такої несприятливої ситуації на іншу.

В результаті проведеного автором узагальнення матеріалів кримінальних справ про умисні вбивства з кваліфікуючими ознаками, по яких вступили в законну силу вироки судів, встановлено, що на початковому етапі розслідування даного виду злочинів ситуації першої групи склалися в 47,9% випадків, другої – в 42,9% випадків, а третьої – в 9,2% випадків.

В деяких випадках обставинам події важко дати однозначне тлумачення. В сучасній американській криміналістичній літературі описаний цікавий випадок, коли при перевірці о 9-30 ранку задніх дверей ювелірного магазину поліцейський знайшов власника цього магазину мертвим на відкритому задньому вході в магазин. На голові трупа була значна за розмірами рана, що кровоточила. Були висунуті версії, що вбивство відбулося під час пограбування або крадіжки зі зломом. Ретельно проведений огляд місця події дозволив знайти сліди крові і один невеликий фрагмент шкіри на цегляній стіні біля заднього входу.

Слідів пограбування та крадіжки встановлено не було. При судово-медичній експертизі трупа причиною смерті було встановлено інфаркт. У рваній рані голови були знайдені частинки цеглини. Проведена реконструкція подій показала, що в ході закриття магазину його власник переніс інфаркт, внаслідок чого впав і вдарився головою об стіну. В той же час, рвані рани, що були знайдені на трупі, зовні виглядали так, як нібито були заподіяні насильно. Проте, істинна причина смерті полягала в іншому – це був нещасний випадок.

Приведений вище приклад має застерегти слідчих і оперативних працівників, що займаються питаннями розслідування вбивств, від зайвої переоцінки власного суб'єктивного враження від результатів огляду місця події і трупа. В подібних ситуаціях здається вірним до-

¹ Див.: Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельнича. – К.: А.С.К., 2001. – Ст.ст. 115, 116, 119, ст. 121 ч. 2.

чекатися надходження офіційного результату судово-медичної експертизи трупа. Об'єктивності провадження у справі, на нашу думку, істотно сприятиме особиста присутність слідчого при судово-медичній експертизі трупів у справах про вбивства.

На ситуаційний характер процесу розкриття та розслідування умисних вбивств, вчинених на побутовому ґрунті, суттєво впливають особливості відношення свідків до здійснюваного досудового розслідування. Вони далеко не завжди дають правдиві свідчення. Серед причинам подібної поведінки слід назвати такі:

- вбивця, є родичем, близьким або просто добрим знайомим допитуваного; при цьому затримання підозрюваного не влаштовує допитуваного внаслідок матеріальної або іншої зацікавленості;
- допитуваний бажає вирішити конфлікт особисто;
- допитуваний вірить, що жертва сама заслужила напад на неї і, отже, не бажає покарання вбивці;
- допитуваний боїться свідчити, причому це побоювання є реально обґрунтованим.

До вказаних причин слід додати ще одну, яка є вельми характерною для сьогодення: неввіра в можливість правовими заходами досягти справедливості.

Проблеми, що складаються у стосунках слідчого з підозрюваним, поза сумнівом, відображаються на результатах розслідування. Загальновідомим є факт, що за чинним законодавством України, незалежно від позиції на досудовому слідстві і в суді родичів або близьких загиблого, особа, яка вчинила умисне вбивство, повинна нести кримінальну відповідальність. Проте, на практиці зустрічаються достатньо цікаві випадки, коли, наприклад, після вчинення умисного вбивства в одному з районів міста Севастополя, родичі покійного, які проходять свідками у справі, отримавши "компенсацію" від злочинця, зайняли позицію захисту підозрюваного та заведення слідства в глухий кут. Отже, справа, замість направлення її до суду, була припинена.

Пріоритетним при вивченні конкретної ситуації, що складається на початковому етапі розслідування, має кваліфіковане і обґрунтоване вирішення питання про те, чи є розслідувана подія вбивством, нешасним випадком, або самогубством.

Так, самогубство часто вчиняють із наступних причин:

- хвороба або суттєві больові відчуття;
- складні подружні стосунки;

- невдалий досвід з сильним емоційним забарвленням (наприклад, невдала любов або розлучення);

- фінансові труднощі, включаючи загрозу значного пониження життєвого рівня або невдалого настання термінів виконання боргових зобов'язань;

- приниження (реальне або уявне);

- каяття у нанесенні шкоди близькій людині;

- помста (мотив, поширений серед підлітків, які мають проблеми у спілкуванні з батьками, та серед знехтуваних коханців).

Зауважимо, що зазначений вище перелік чинників не є вичерпним.

Разом з тим, якщо на місці події виявлений труп з явними ознаками самогубства, слід ретельно перевірити версію щодо інсценування самогубства вбивцею з метою приховати сліди злочину. При розслідуванні випадків явних самогубств можливість кримінального вбивства жодним чином не має бути знехтувана.

Американські криміналісти виділяють вісім найбільш часто застосовуваних методів самогубства: використання вогнепальної зброї, повішання, приймання великих доз снодійного та інших фармацевтичних препаратів, втоплення, нанесення ударів та ран важкими та гострими предметами, вживання отрути, удушення побутовим газом, а також стрибки з висоти.

Деякі з зазначених методів можуть використовуватися при здійсненні умисного вбивства, замаскованого під самогубство. Проте, при ретельному огляді місця події можна знайти певні відмінності в матеріальній обстановці, які дозволяють відрізнити самогубство від умисного вбивства.

Зазвичай, досить складно відрізнити умисне вбивство із застосуванням вогнепальної зброї від аналогічного самогубства. В обох випадках, як правило, відсутні очевидні події. Отже, виникає низка складних питань, вирішувати які доводиться, ґрунтуючись на результатах огляду місця події, трупа (на місці події та у моргу), даних судово-медичної та судово-біологічної експертизи (досліджень). За необхідності слід проводити реконструкцію події, зокрема, при слідчому експерименті або в процесі додаткового (повторного) огляду місця події. В процесі ухвалення подібних рішень необхідно робити певну поправку на можливий суб'єктивізм, що міститься у відомостях, отриманих від свідків, на деяку упередженість учасників огляду місця події і трупа та на інші обставини, що можуть негативно

вплинути на відповідність висновків слідства фактичним обставинам події.

З метою запобігання подібного суб'єктивізму, можна було б рекомендувати практику ухвалення рішення за зібраним матеріалом щодо факту смерті особи не слідчим, який безпосередньо проводив огляд місця події і трупа на місці його виявлення, а працівником прокуратури. Дане правило, зазвичай, розповсюджується лише на ті випадки, коли на місці події відсутні явні сліди, що свідчать на користь версії про здійснення умисного вбивства, і є потреба у найшвидшому проведенні відповідних невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, що знаходяться в прямому зв'язку з фактичними обставинами кримінальної події.

Очевидно, що посадова особа, яка не бере участі в огляді місця події і трупа на місці його виявлення, буде деякою мірою об'єктивною і неупередженою в ухваленні рішення за матеріалом, що надійшов. Крім того, життєвий і професійний досвід двох фахівців у будь-якому випадку буде більшим, ніж у будь-якого з них окремо. Також позитивним чинником подібного підходу слід вважати ту обставину, що у випадку, якщо за таким матеріалом порушено кримінальну справу і в процесі його розслідування виникне необхідність конкретизувати деякі обставини, що залишилися нез'ясованими при вивченні протоколу огляду місця події і трупа на місці його виявлення, є можливість допитати про обставини події не тільки присутніх при огляді осіб (працівників міліції, понятих тощо), але й безпосереднього керівника здійснення огляду місця події і трупа, тобто особи, яка безпосередньо проводила вказані слідчі дії.

Значений підхід можна вважати бажаним також з іншої причини. Результати розслідування конкретної кримінальної справи щодо вчиненого умисного вбивства дуже складно, практично неможливо точно передбачити, не маючи в руках протоколу огляду місця події і знайденого трупа. Ухвалення подібного рішення відповідним прокурором певною мірою може унебезпечити посадову особу, яка безпосередньо керує оглядом місця події, від необ'єктивності.

В процесі розслідування злочинів, крім розглянутих вище слідчих ситуацій, виникають різні види ситуацій організаційного характеру. Ситуація - це сукупність, поєднання обставин і умов, що створюють ті або інші відносини, певну обстановку або стан. Вона може складатися і як результат конфлікту, що виникає між людьми і ко-

лективами. В криміналістиці прийнято розглядати поняття слідчої ситуації стосовно процесу розслідування у кримінальній справі, а також стосовно окремої слідчої дії.

В літературі даються різні визначення слідчої ситуації, Оцінюючи якісну елементів, що входять в неї, пропонується виходити з наступного міркування: процес розслідування необхідно розглядати і в кримінально-процесуальному, і в організаційному аспектах. Такий підхід дозволяє виділити серед елементів, що включаються в поняття ситуації, два їх види. До першого виду слід віднести ті елементи слідчої ситуації, які характеризують сам злочин. Це, зокрема, сукупність фактичних даних, динамічна інформаційна система тощо. До другого виду - елементи, що відображають якоюсь мірою організаційні моменти в розслідуванні злочинів (дані про учасників розслідування, зв'язки і відносини, що виникають між ними тощо).

Організаційна ситуація (у вузькому значенні цього слова) - це обставина що склалася, яка включає в себе сукупність інформації про систему установ, представники яких беруть участь в початковому етапі розслідування злочину, про зв'язки і відносини, що виникають між слідчим, працівниками органів дізнання і іншими особами. В широкому значенні, в поняття організаційної ситуації, на наш погляд, слід включати весь об'єм інформації про установи, що діють на всіх етапах розслідування, про зв'язки і відносини, що виникають між всіма учасниками розслідування. При цьому слідча і організаційна ситуація складають у своїй сукупності ситуацію розслідування.

На початковому етапі розслідування умисних вбивств між слідчими, працівниками органів дізнання і іншими особами виникають певні відносини, які впливають на строки розкриття вбивства і якість його розслідування. Формування неоднакових організаційних ситуацій може викликатися різними причинами: різною кількістю зазначених осіб, неоднаковим їх професійним рівнем, неплідклученням потрібних фахівців, використанням неефективних форм залучення працівників органів дізнання і інших осіб до розслідування, неоднаковим рівнем матеріально-технічного забезпечення початкового етапу розслідування тощо.

Можливо виділити декілька організаційних ситуацій, що характеризують рівень організації діяльності слідчих, працівників органів дізнання та інших осіб на початковому етапі розслідування. Причому, по конкретних кримінальних справах, підданих узагальненню і аналізу, вказані співробітники далеко не завжди були з'єднані в слідчо-оперативні групи та інші організаційні структури.

Перераховані ситуації можна розділити на два види залежно від характеру їх дії на ефективність протікання початкового етапу розслідування:

1) організаційні ситуації, які сприяють ефективності даного етапу розслідування, що приводить до найшвидшого розкриття злочинів і підвищення якості розслідування (ситуації ділової співпраці);

2) ситуації, які зменшують ефективність розслідування, віддаляючи момент розкриття злочину і знижуючи його якість. До їх числа входять:

- ситуації очікування;
- ситуації відчуження і самоусунення;
- ситуації недостатнього матеріально-технічного забезпечення.

Організаційна ситуація ділової співпраці - обстановка, що склалася на початку розслідування, коли своєчасно (за ініціативою підсистеми координації і управління) створюються слідчо-оперативні групи, на початковому етапі до розслідування залучаються представники всіх необхідних підсистем, збирається вся наявна доказова інформація. Зазвичай, в результаті такої роботи злочин розкривається і розслідується в мінімально короткі терміни з цілком задовільною якістю. Ситуація ділової співпраці справляє позитивну дію на слідчу ситуацію в плані зростання її інформаційної насиченості про основні елементи криміналістичної характеристики умисного вбивства.

Абсолютно протилежний ефект дають ситуації другого виду. Однією з найпоширеніших є *ситуація очікування*, що виникає в результаті ослаблення координуючої дії слідчого і характеризується недостатнім рівнем залучення до розслідування оперативно-розшукових підрозділів, максимальним обмеженням слідчої діяльності проведенням лише кількох дій, відсутністю роботи з висунення та відпрацювання версій. Кримінальна справа кладеться "у довгу шухляду".

Одна з найвірогідніших причин появи ситуації очікування бачиться в порівняно великій кількості кримінальних справ, що перебувають в провадженні у одного слідчого, коли йому доводиться перекладати свої обов'язки з розкриття злочину на плечі працівників органів дізнання. Про це свідчать письмові доручення слідчого, які він посилає на їх адресу одразу ж після порушення кримінальної справи. Якщо ж кримінальну справу не порушено, то слідчий обмежується проведенням тільки однієї слідчої дії - огляду місця події. Цією обставиною підтверджується думка деякої частини слідчих

працівників про те, що "чорнову роботу" мають проводити працівники органів дізнання. Таким чином, в цьому випадку слідчий знає про вчинений злочин, але бере в початковому етапі його розслідування мінімальну участь. Об'єктивно вся робота проводиться працівниками органів дізнання, вони ж виявляють і затримують осіб, винних у вчиненні злочину.

Ситуація очікування приводить до різкого роз'єднання слідчих працівників і органу дізнання. Це виражається в тому, що працівники органу дізнання не наділені правом на проведення слідчих дій, особливо у кримінальних справах, що знаходилися у провадженні слідчого, об'єктивно не прагнуть їх виконувати. Вони проводять оперативно-розшукові заходи, зазвичай не погоджуючи план їх проведення з планом роботи слідчого.

Щоб уникнути виникнення ситуації очікування, необхідно, на нашу думку, активізувати роботу керівників органів внутрішніх справ у наступних напрямках:

- створення слідчо-оперативних груп на початку розслідування і активізація діяльності постійно діючих груп, що спеціалізуються на розкритті та розслідуванні умисних вбивств;
- поточний контроль за результатами початкового етапу розслідування.

Ситуація відчуження і самоусунення виникає через неналежне виконання своїх функцій керівниками органів внутрішніх справ. Вона характеризується повною відсутністю будь-якої участі слідчого в початковому етапі розслідування. Слідчого слід вважати усуненим від цього процесу, якщо, наприклад, його не повідомляють про вчинене вбивство. У випадку самоусунення слідчий не робить конкретних кроків щодо збирання доказової інформації. Він виступає лише в ролі особи, що проводить оцінку дій працівників органів дізнання і приймає з цього приводу процесуально значущі рішення. Практика свідчить про те, що у ряді випадків самоусуваються від розкриття злочинів на початковому етапі розслідування також і працівники органів дізнання.

Подібні ситуації виникають внаслідок відсутності необхідної допомоги слідчому в рішенні організаційних питань з боку керівництва органу внутрішніх справ.

В цілях ліквідації ситуації відчуження і створення ситуації ділової співпраці слідчому слід своєчасно і правильно оцінювати обстановку, що склалася, ініціативно організовувати діяльність осіб, що

беруть участь в розслідуванні та розкритті злочину із застосуванням прав, наданих слідчому кримінально-процесуальним законодавством¹.

Ситуація недостатнього матеріально-технічного забезпечення, на жаль, спостерігалася у багатьох вивчених автором кримінальних справах, особливо на початковому етапі розслідування. Вона є результатом недостатнього рівня забезпечення слідчих та оперативно-розшукових підрозділів криміналістичною та спеціальною технікою (транспортними засобами, засобами зв'язку, пошуку та фіксації слідів злочину тощо). Доводиться констатувати, що такий стан матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів сьогодні має системний характер.

Слід зазначити, що часто необхідні технічні та криміналістичні засоби починають фігурувати у справах на наступних етапах досудового розслідування, коли втрачені сліди злочину і зафіксувати певні значущі матеріальні об'єкти вже неможливо.

Дослідження описаних слідчих ситуацій має на меті допомогти слідчому правильно побудувати процес розслідування умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками, виходячи з формування відносин ділової взаємодії з органом дізнання, вжиття заходів організаційного характеру з метою ліквідації конкретної ситуації, яка зменшує ефективність розслідування.

Проаналізувавши слідчі ситуації початкового етапу розслідування умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками, можна зробити наступні висновки:

1. У ситуації психологічної боротьби між слідчим та злочинцем достатньо очевидно, що перевага буде у того з них, хто більш підготовлений до ведення своєрідного діалогу, хто більш обізнаний про особливості лінії своєї поведінки, більш глибоко знає чинне законодавство і інші особливості конкретної ситуації.

2. Зазвичай без достатнього рівня фінансування не можна забезпечити належне розкриття і розслідування будь-якого злочину, тим більше умисного вбивства з кваліфікуючими обставинами.

3. Важливе значення в діяльності з розкриття і розслідування умисних вбивств має ступінь освоєння особами, що здійснюють цю діяльність, психологічних та криміналістичних прийомів, які могли б сприяти нейтралізації протидії розслідуванню, виявленню та подо-

¹ Див.: Тертишник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К.: А.С.К., 2002. – Ст. 114.

ланню неправдивих показань, встановленню психологічного контакту з особою, яка є учасником дізнання або досудового слідства.

4. Ідеальне вбивство людина вчинити не в змозі. Завжди, наскільки б кваліфікованим і обережним не був злочинець, наскільки б довго і ретельно не готувався він до здійснення злочину, він неминуче залишить сліди своєї злочинної діяльності. Водночас, рішення питання про те, чи будуть знайдені, вилучені і своєчасно, повно і ретельно досліджені сліди умисного вбивства, залежить від рівня кваліфікованої і уважності слідчих та оперативних працівників.

5. Розкрити і своєчасно розслідувати можна будь-яке вбивство. В одному випадку для його повного розкриття і розслідування буває достатньо й одного дня та взаємодії слідчого з дільничним інспектором міліції, в іншому випадку процес розкриття і розслідування може бути більш розтягнутий за часом на декілька років і вимагати залучення значних додаткових сил і ресурсів.

6. Якоїсь межі щодо залучення додаткових сил і ресурсів до діяльності з розкриття і розслідування конкретного вбивства не існує. Ця обставина багато в чому визначається обґрунтованими міркуваннями слідчого, які обмежуються граничними значеннями залучення фінансових та матеріальних можливостей.

7. Слід застерегти слідчих і оперативних співробітників, що займаються розкриттям і розслідуванням умисних вбивств, від зайвої переоцінки суб'єктивного особистого враження від результатів огляду місця події і труна на місці його виявлення.

Стаття надійшла до редколегії 21.10.2008 р.

А.О. Полтавський

**ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ
ВИКОРИСТАННЯ ДАКТИЛОСКОПІЧНОЇ
ІНФОРМАЦІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

З початку використання дактилоскопічної інформації в Україні для реєстрації злочинців з метою їх ідентифікації, розкриття та розслідування злочинів минуло понад 100 років. Результати аналізу отриманого досвіду сьогодні дозволяють виявити певні проблеми, які залишилися невирішеними. Зазначені проблеми стосуються майже

всього багатогранного спектру роботи з дактилоскопічною інформацією, яка нами розділена умовно на ряд етапів:

- отримання дактилоскопічної інформації: виявлення, фіксація та вилучення слідів рук під час проведення оглядів місць подій та інших слідчих дій (процесуальна діяльність), оперативно-розшукових заходів (оперативно-розшукова діяльність) у "польових" та лабораторних умовах, зокрема і відбір зразків для порівняльного дослідження (відтисків та відбитків долонної поверхні рук) для проведення експертиз (процесуальна діяльність), отримання слідів рук при проведенні негласного дактилоскопіювання осіб, які знаходяться в оперативній розробці (оперативно-розшукова діяльність);

- дослідження виявленої (отриманої) дактилоскопічної інформації: проведення її попереднього дослідження під час слідчих дій (непроцесуальна діяльність) та оперативно-розшукових заходів (оперативно-розшукова діяльність) для отримання пошукової інформації про злочинця, а також при проведенні дактилоскопічних досліджень у ході дослідчих перевірок (непроцесуальна діяльність), виконання дактилоскопічних експертиз при розслідуванні кримінальних справ (процесуальна діяльність)¹;

- здійснення дактилоскопічної реєстрації²: проведення обов'язкового дактилоскопіювання певних категорій осіб³, а також забезпечення функціонування (формування, ведення та використання) дактилоскопічних обліків з отриманої дактилоскопічної інформації (оперативно-розшукова діяльність⁴).

¹ Тут слід враховувати і виявлення слідів рук на об'єктах-свідках під час проведення дактилоскопічних досліджень.

² Дактилоскопічна реєстрація є одним з основних джерел формування масивів відбитків (відтисків) долонної поверхні слідів рук осіб, які повинні дактилоскопіюватися відповідно до чинного законодавства, для проведення за ними перевірок слідів рук, вилучених з місць вчинення нерозкритих злочинів; місць мешкання, роботи, тимчасового перебування безвісно зниклих; відбитків (відтисків) рук невпізнаних трупів або безвісно зниклих (якщо останні дактилоскопіювалися до зникнення).

³ Про міліцію: Закон України від 20.12.1991 № 563-ХІІ Відомості Верховної Ради. - 1991. - № 4. Відповідно до ст. 11 зазначеного Закону працівники міліції мають право проводити фотографування, звукозапис, дактилоскопіювання, аудіо та відеозйомку осіб, затриманих за підозрою у вчиненні злочинів та бродяжництво, взятих під варту, обвинувачених у вчиненні злочинів, адмінарештованих. В окремих країнах проводиться ще й так звана обов'язкова цивільна дактилоскопічна реєстрація, наприклад, при укладанні угод про страхування життя, при веденні професійної діяльності, пов'язаної з ризиком для життя тощо.

⁴ Нижче цей аспект буде розглянуто детально.

Враховуючи те, що усі зазначені етапи роботи з дактилоскопічною інформацією дактилоскопічного походження взаємопов'язані між собою, нижче ми не будемо відносити ті чи інші проблемні питання до будь якого них.

І. Однією з основних проблем є відсутність досконалих алгоритмів виявлення слідів рук на певній поверхні із послідовним застосуванням різних хімічних речовин та їх сумішей, враховуючи їх дію на багаточисленні складові потожирової речовини. Так, наприклад, в нашій практиці зустрічалися випадки, коли при виявленні слідів рук на полімерних поверхнях почерговим застосуванням різних видів дактилоскопічних порошків сліди виявлялися третім, навіть четвертим їх видом. Проведені експерименти з виявлення на цих же поверхнях слідів сумішами зазначених порошків позитивних результатів не дали. Проведення певної експериментальної роботи в цьому напрямку потребує і широкого впровадження в практику експертних підрозділів ряду таких методів, як виявлення слідів рук парами чотирьохокису рутенію, розчинами дисульфиду молібдену та двоокису титану, кристалвіолету, суданової та амідно черні тощо.

Зазначена проблема тісно пов'язана з іншою, що впливає з необхідності виявлення слідів рук при проведенні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (у тому числі у польових умовах) таким чином, щоб запобігти ушкодженню аж до знищення інших видів слідової (крім дактилоскопічної) інформації, що відбивається в слідах рук або в місці їх локалізації.

Сьогодні відсутні алгоритми проведення комплексного виявлення на об'єктах-свідках запахової (одорологічної), дактилоскопічної та біологічної (у тому числі генної) слідової інформації, мікрочасток різних матеріалів, речовин та виробів з метою запобігання втрати якої-небудь з них. Відсутність таких алгоритмів тягне за собою "жертвування" одним або декількома видами слідової інформації без впевненості, що саме вона могла надати можливість ідентифікувати ймовірного злочинця, встановити інші обставини, що мають значення для розслідування злочинів. Так, наприклад, при виявленні слідової інформації на вогнепальній зброї встановлено, що фоновий запах згорілого пороху, мастильних матеріалів не дає можливості безконтактним методом якісно або взагалі вилучити запахову інформацію (сліди запаху поту, крові тощо). Собака-детектор у цих випадках практично не реагує на запах злочинця. Застосування ж контактних методів виявлення запахової інформації (за допомогою абсорбентів

методом аплікації для їх подальшого лабораторного дослідження) може сприяти знищенню іншої слідової інформації. Крім того, постає питання щодо методів та черговості виявлення слідової інформації дактилоскопічного або біологічного походження¹. Так, наприклад, результати ряду проведених експериментів, показали, що після виявлення експериментальних слідів рук парами чотирьохокси рутенію можливо встановлення статі, групи крові (за системою АВО), а також ДНК-профіль осіб, які їх залишили.

II. Проблема для ефективного використання дактилоскопічної інформації визиває практика дослідження так званих малоінформативних слідів, що склалася сьогодні.

Одним з аспектів цієї проблеми є так зване "число Бальтазара" – якісно-кількісного критерію сукупності загальних та окремих ознак, яка дозволяє визнати слід придатним для ідентифікації. У літературі радянських часів зустрічалася різна кількість окремих ознак (від 7), яка у сукупності із загальними та при наявності ознак, що рідко зустрічаються (так звані ідентифікаційно значущі ознаки), давала підстави для зазначеного висновку. Сьогодні відсутня відповідь на питання яким повинен бути вказаний критерій. Що робити експерту, який має недостатній досвід практичної роботи, при формуванні свого переконання у випадках, коли є коливання щодо визнання або невизнання сліду придатним для ідентифікації. Одним з шляхів вирішення цієї проблеми є проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт з розробниками автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем (АДІС) із створення ймовірностатистичної методики визначення придатності сліду для ідентифікації, яка б ґрунтувалася на визначенні коефіцієнтів ідентифікаційної значущості ознак, варіантів їх взаємного розташування по відношенню одна до одної тощо. У випадку, коли така методика відсутня необхідно рекомендувати проводити експертні дослідження малоінформативних слідів на обласному та центральному рівнях підрозділів експертної служби, які оснащені програмно-технічними комплексами АДІС, за допомогою яких можливо перевірити повторення "сумнівної" сукупності ознак для формування переконання експерта щодо придатності сліду для ідентифікації.

¹ Полтавський А.О., Борзов О.П., Теплийкий Б.Б. Порядок виявлення слідової інформації на вогнепальній зброї: Методичні рекомендації / ДНДЕКЦ МВС України. - Київ, 2007.

Іншим проблемним аспектом використання малоінформативних слідів є визнання більшої частини з них непридатними для ідентифікації. Слід зазначити, що вирішення цього питання пропонувався Пророковим І.І. ще у 1980 році¹: якнайменше більшу частину малоінформативних слідів можна використовувати для виключення осіб, якими вони могли бути залишені. Крім цього, його ж рекомендація щодо проведення мікроскопічного дослідження для визначення пороєджеоскопічних ознак папілярних ліній сьогодні на практиці майже не враховується. Зважаючи на те, що не завжди однозначно можна визначитися з природою походження зазначених ознак, які можуть бути як відображенням будови папілярних узорів (ліній), так і відображенням ознак сторонніх включень, що можуть "брати участь" у механізмі слідоутворення, малоінформативні сліди необхідно визнати придатними для виключення осіб, які їх могли залишити, та зазначити, що вирішити питання щодо придатності сліду для ідентифікації можливо при наданні конкретного порівняльного матеріалу (дактилокарт). Така практика, наприклад, широко розповсюджена при проведенні трасологічних досліджень шдирів взуття.

Крім того, перевірка малоінформативних слідів за допомогою АДІС дає можливість не тільки визначитися з придатністю сліду для ідентифікації, а й встановити "свій" та (або) "чужі" відбитки, в яких є певна частина ідентичних ознак будови папілярного узору. Сьогодні це не завжди вирішується навіть при перевірці за АДІС малоінформативних слідів рук, вилучених за фактами вчинення особливо тяжких та тяжких злочинів, що мають великий суспільний резонанс. Такі перевірки надають можливість встановити коло осіб, які могли залишити зазначені сліди, як експертним шляхом, маючи дактилокарти осіб, встановлених за допомогою АДІС, тобто той самий порівняльний матеріал для проведення ідентифікації конкретної особи, так і проведенням слідчих дій та оперативно-розшукових заходів по відношенню до визначеного кола осіб, які не можуть бути ідентифіковані експертним шляхом у зв'язку з малою інформативністю слідів (які не придатні для ідентифікації).

III. Проблемним, на наш погляд, є і питання щодо віднесення криміналістичної реєстрації до оперативно-розшукової діяльності. Так, виходячи з положень теорії судової ідентифікації сама ідентифікація поділяється на дві основні форми: процесуальну та непроцесуальну. Остання у свою чергу поділяється на декілька підвидів, у тому

¹ Пророков І.І. Криміналістическая экспертиза следов: трасологические исследования / НИИГЮ ВСШ МВД СССР. - Волгоград, 1980.

числі на оперативну, яка включає до себе у якості складової "реєстраційну" ідентифікацію (за допомогою матеріалів криміналістичної реєстрації)¹.

Криміналістична реєстрація складається з:

- безпосередньо практичної реєстраційної діяльності для отримання криміналістично значущої інформації;
- формування з отриманої інформації певних видів обліків, існуюча класифікація яких поділяє їх на оперативно-довідкові, криміналістичні, інформаційно-допоміжні² та оперативно-розшукові, забезпечення їх ведення та використання.

При цьому слід зазначити, що тільки оперативно-розшукові обліки розглядаються в теорії оперативно-розшукової діяльності³. Джерелами формування перших трьох вказаних обліків є інформація, об'єкти (їх зображення, копії, інформація про них), отримані в результаті гласної ("легальної") діяльності правоохоронних та інших органів державного управління: процесуальної та непроцесуальної⁴, у тому числі реєстраційної. І тільки незначна частина такої інформації (набагато менше 1%), отримана в результаті оперативно-розшукової діяльності. Перевірка такого "об'ємного" матеріалу за відповідними масивами оперативно-довідкових, криміналістичних та інформаційно-допоміжних обліків не може давати підстави для визнання їх функціонування оперативно-розшуковою діяльністю.

Іншим підтвердженням зазначеної думки є (наприклад, використання натурних об'єктів (зразків взуття, запірно-пломбувальних пристроїв, зброї, бланків документів, документів, зміст яких змінено у ході злочинної діяльності тощо), отриманих відповідно до встановленого порядку⁵ та поміщених до інформаційно-допоміжних обліків,

¹ Сегая М.Я. Методология судебной идентификации: Монография / ФГО МВД УССР. - Киев, 1970.

² Зазначені обліки ще називають інформаційно-довідковими.

³ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов / Москва, 1999.

⁴ Див. вище про етапи отримання дактилоскопічної інформації.

⁵ Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ / Відомості Верховної Ради. - 1994. - № 28. Так, відповідно до ст. 20 зазначеного Закону України підприємства, установи, організації незалежно від форм власності зобов'язані надавати безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, державним установам, а також за згодою, натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи. ... Державні спеціалізовані установи, що проводять судові експертизи, мають право одержувати від судів, органів дізнання і попереднього слідства зняття злочину та інші речові докази, щодо яких закінчено провадження у справах, для використання в експертній та науковій діяльності.

які формуються для проведення судових експертиз (експертних досліджень на стадії дослідчих перевірок) в якості порівнювального матеріалу. При цьому, не виключається можливість використання таких обліків при складанні пошукових карток з метою, наприклад, пошуку знарядь злочину, якими залишені сліди, виявлені при проведенні оглядів місць подій. Тобто об'єкти, вміщені до одного й того ж виду обліку (інформаційно-допоміжного) можуть використовуватися як при проведенні судових експертиз (процесуальна діяльність), так і при проведенні оперативно-розшукових заходів (оперативно-розшукова діяльність).

Крім того, саме слідчий на виконання певних положень КПК України⁶ щодо встановлення факту судимості обвинуваченого (ст. 145), наявності обставин, що обтяжують його відповідальність (ст. 223), наприклад, визначення рецидивних проявів, кваліфікації злочинного діяння тощо звертається із запитом до підрозділів інформаційної служби органів внутрішніх справ щодо перевірки обвинувачених за взаємопов'язаними оперативно-довідковим та дактилоскопічним обліками засуджених. Зазначена діяльність є процесуальною.

Вднесення криміналістичної реєстрації (у тому числі, функціонування криміналістичних обліків) до оперативно-розшукової діяльності в принципі перехресне використання її (реєстрації) результатів при виконанні судових експертиз, яке знаходиться в площині процесуальної діяльності, враховуючи наведені вище рекомендації щодо використання інформації, вміщеної до АДІС (іншими словами до автоматизованого дактилоскопічного обліку), щодо визначення придатності малоінформативних слідів рук для ідентифікації, пошуку "своїх" та (або) "чужих" відбитків для можливого виявлення додаткових ознак, тобто оперування інформацією у рамках експертної (судової) ідентифікації.

IV. Окрема проблематика пов'язана з автоматизацією того чи іншого етапу роботи з інформацією дактилоскопічного походження. Сьогодні знайшли широке застосування лише АДІС, основне призначення яких - оперативне управління багатомільйонними масивами дактилоскопічної інформації, особливо актуальне на регіональному та центральному рівнях.

Враховуючи зростаючі обсяги техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення розкриття та розслідування злочинів,

⁶ Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. - Київ, 1997.

не завжди оптимального організаційно-штатного забезпечення цієї діяльності, на наш погляд, цього недостатньо. Для оптимізації роботи експертів з дактилоскопічних досліджень необхідно створення комплексного автоматизованого робочого місця (КАРМ).

Сьогодні створено автоматизовану учбову інформаційно-довідкову програму, яка повинна бути, поряд з АДС, одним з сегментів майбутнього КАРМа¹. До складу програми входять два блоки – тренувально-випробувальний блок (практикум) та блок науково-методичного забезпечення. За допомогою практикуму здійснюється практичне навчання та зріз знань судових експертів та курсантів експертної спеціалізації шляхом рішення контрольних завдань та тестів. До блоку науково-методичного забезпечення входять нормативно-правовий, науково-методичний та інформаційно-довідковий модулі, що включають до себе нормативно-правові акти, каталоги літератури з питань виявлення слідів рук конкретними методами, проведення дактилоскопічної експертизи тощо. На даний час заплановано впровадження зазначеної програми у діяльність практичних підрозділів експертної служби.

Наступним, третім сегментом КАРМа повинна стати автоматизована програма складання висновків за результатами проведення експертних досліджень. Основне її призначення – оперативне (швидко) оформлення результатів дактилоскопічних досліджень, використання єдиної термінології, уніфікація висновків за результатами досліджень тощо.

V. Новий якісний поштовх у процесі ідентифікації особи за допомогою дактилоскопічної інформації відбудеться при використанні біометричної (у тому числі дактилоскопічної) інформації при виготовленні документів, що посвідчують особу. Вказана тенденція знайшла своє відображення під час переходу на новий рівень технологій захисту зазначених документів для попередження вчинення терористичних актів. Відповідно до вимог Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO) новий паспорт для виїзду за кордон – електронний ID-документ, до якого імплантується RFID-чип з біометричною інформацією про його володаря: зображенням обличчя, відбитками паль-

¹ Мазниченко Ю.О., Давидова О.О., Садченко О.О., Полтавський А.О., Бірюков В.В. Робоче місце експерта з дактилоскопічних досліджень. Програмний продукт "Головний інформаційно-довідковий модуль" / Київський національний університет внутрішніх справ. – Київ, 2007.

ців, електронним підписом, сітчаткою ока тощо¹. В Україні розроблено закордонний електронний паспорт, який увійшов до п'ятірки кращих світових зразків за ступенем захищеності від підробки. Проте, єдиною перешкодою для використання документів нового покоління є відсутність нормативної бази з питань визначення певних видів біометричної інформації, що буде використовуватися.

Сьогодні державою здійснено ще один важливий крок до впровадження певних видів біометричної ідентифікації в повсякденне життя. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.03.2008 № 439-р "Про затвердження плану заходів із створення системи контролю іноземців та осіб без громадянства, що в'їжджають на територію України, з фіксуванням їх біометричних даних", зокрема, передбачено:

- визначення з урахуванням міжнародного доступу найефективніших для застосування в Україні методів біометричної ідентифікації людини (за відбитком пальця, формою долоні, сітківкою і райдушкою оболонкою ока, формою обличчя);
- складення переліку держав, громадяни яких зобов'язані подавати відомості про свої біометричні дані;
- створення в Міністерстві закордонних справ інформаційно-телекомунікаційної системи та єдиної бази даних про оформлення і видачу віз для в'їзду на територію України іноземців та осіб без громадянства з фіксуванням біометричних даних тощо.

Окремо слід зазначити, що до підрозділів МВС "на місцях за власною ініціативою також звертаються як громадяни України, так і іноземні громадяни з проханням провести дактилоскопіювання, мотивуючи це можливим нещасним випадком у процесі міграції по території України (туризм, робота і т.д.)"². У зв'язку із зазначеним природно виглядає створення баз даних дивільного застосування, основним завданням яких буде саме ідентифікація особи. Безумовно, що тут необхідна чітка регламентація використання біометричної інформації на законодавчому рівні, яка б визначала заходи з її отримання, зберігання та використання, захисту її від несанкціонованого доступу тощо.

Поступова заміна паспортів старого зразку для виїзду за кордон, можливе введення нових електронних внутрішніх документів, біомет-

¹ На сьогоднішній день, членами ICAO є більше 180 країн, які взяли на себе обов'язки видати своїм громадянам біометричні паспорти до 01.04.2010.

² Іщенко А., Красюк І. Життя на долоні / Український юрист. Журнал сучасного правника. – 2005. – № 9 (33). – вересень.

рична реєстрація осіб, що в'їжджають на територію країни, тощо надасть нові можливості в ідентифікації невідомих трупів передчасно померлих, жертв злочинів, стихійних лих, техногенних катастроф, осіб, які в силу свого фізичного або психічного стану не можуть повідомити про себе тощо.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2008 р.

О.О. Волков

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ
ПІДОЗРЮВАНИХ ТА ОБВИНУВАЧЕНИХ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ
З НЕЗАКОННИМ СТВОРЕННЯМ,
РОЗПОВСЮДЖЕННЯМ АБО ЗБУТОМ
ШКІДЛИВИХ ПРОГРАМНИХ ЗАСОБІВ**

Ціллю дослідження викладеного в даній статті є розробка методичних рекомендацій по розкриттю та розслідуванню злочинів в сфері створення, використання, розповсюдження та збуту шкідливих програмних засобів. А саме особливостей проведення допитів по справам такої категорії, виклад загальних питань які необхідно з'ясувати під час проведення досудового слідства.

Розслідування злочинів, що скоєні в сфері високих технологій, нерозривно пов'язано з проведенням допитів, які проводяться з використанням тактичних рекомендацій, що розроблені в криміналістиці¹. Дослідження цього питання в своїх роботах проводили як вітчизняні так і зарубіжні вчені В.Ю.Шепітько, П.Д. Біленчук, В.О. Голубев, Б.В. Андреев, П.Н. Пак, В.П. Хорст, Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Б.В. Романюк, М.І. Камлик, В.Д. Гавловський, В.Г. Хахановський, В.С. Цимбалюк, Е.П. Ищенко, А.А. Топорков, що викладали свої погляди в підручниках, монографіях, періодичних наукових виданнях.

В ситуаціях, що виникають при практичному розслідуванні злочинів такої категорії, проблемним питанням постає відсутність розроблених питань які необхідно вивчити слідчому в ході проведення

¹ Див.: 1. Шепітько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. - Х., 1995; Біленчук П.Д. Гель А.П. Основи криміналістичної тактики: Курс лекцій. - Вінниця, Вінницька філія МАУП, 2001; Криміналістика: Підручник / За ред. П.Д. Біленчука. - К.: Атака, 2001.

допиту. Зрозуміло що кожне правопорушення в своєму роді унікальний випадок але в своїх загальних проявах такі правопорушення мають спільні риси. Тому і виникає необхідність у розробці загальних питань та рекомендацій щодо особливостей допиту підозрюваних чи обвинувачених при розслідуванні кримінальних справ пов'язаних з створенням, використанням, розповсюдженням та збутом шкідливих програмних засобів¹. Завдання що стоїть перед дослідженням є розробка та застосування вузько-спеціалізованих питань для використання в практичній діяльності слідчими при розслідуванні таких кримінальних справ.

Несанкціоноване втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку за допомогою шкідливих програмних засобів складають половину всіх комп'ютерних злочинів. Тому при допитах підозрюваних, обвинувачених важливого значення набує розкриття "технології" скоєного злочину, отримання відомостей про те які є, або могли зберегтися електронні або матеріальні сліди скоєного злочину, де можна виявити інформацію що цікавить досудове слідство.

Більшість комп'ютерних злочинів вчинюються умисно. Розробники програм і спеціалісти служб безпеки практично до нуля звели можливість випадкового або необережного спричинення шкоди інтересам користувачів комп'ютерної техніки². При допиті підозрюваної або обвинуваченої особи, треба пам'ятати, що несанкціонований доступ до закритої комп'ютерної системи або мережі може вчинити лише фахівець, обізнаний з роботою шкідливих програмних засобів.

Допит - це слідча дія, змістом якого є отримання і фіксація слідчим у встановленій кримінально-процесуальним законодавством формі свідчень, що містять фактичні дані - докази, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи³. До цього визначення можна лише додати що допит є найбільш поширеним методом збирання доказів і застосовується по кожній кримінальній справі.

¹ Див.: Подиванюк В., Голубев В. Кадровое и методическое обеспечение деятельности органов внутренних дел по борьбе с преступлениями в сфере компьютерных технологий. www.crime-research.ru

² Див.: Голубев В.О. Субъект злочинної діяльності у сфері використання електронно-обчислювальних машин // Підприємництво, господарство і право. - 2004. - № 6. - С. 111.

³ Див.: Белкин Р.С. и др. Руководство для следователей. - 2-е изд., перераб. - Ч. I. - Москва: Юридическая литература, 1981. - С. 323.

Основні тактичні завдання допиту при розслідуванні кримінальних справ розглядаємої категорії є:

- встановлення елементів складу злочину;
- встановлення обставин, місця і часу скоєння значимих для розслідування дій, способу і мотивів скоєння, обставин, осіб що скоїли злочин;
- встановлення місця злочинного посягання;
- встановлення розміру завданого збитку;
- встановлення свідків і інших осіб, що причетні до скоєння злочину¹.

Допит підозрюваного проводиться після його затримання, або застосовано запобіжний захід (ст. 43¹ КПК України)². Однак рекомендується готувати його попередньо, продумати зміст питань що підлягають виясненню, порядок їх постановки. Тому допит проводиться, як правило, після огляду, обшуку і виїмки, а іноді і допиту свідків. Але якщо ж підозрюваний був затриманий, або до нього було обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, його допит проводиться негайно, а при неможливості цього зробити – не пізніше двадцяти чотирьох годин після затримання (ст. 107 КПК України)³. Обвинувачений же допитується негайно після його явки або приводу і не пізніше доби після пред'явлення йому обвинувачення (ст. 143 КПК України)⁴.

Специфіка процесуального статусу цих осіб вимагає від слідчого бути готовим до проведення допиту після настання вказаних в кримінально-процесуальному законі підстав. При цьому слід враховувати встановлену законодавцем обмеженість в часі.

Процес допиту має свої чітко визначені стадії які в своєму поєднанні нерозривні один від одного. Перша стадія це насамперед підготовка до проведення допиту. Перед початком допиту слідчий повинен визначитись з процесуальним положенням особи що допитується, тобто підозрюваний чи обвинувачений. Підготувати процесуальні бланк допиту, та підготуватись до роз'яснення прав та обов'язків допитуваної особи. Обов'язково визначити предмет допиту. З тих

¹ Див.: Криміналістика: Учебник / Отв. ред. Н.П. Яблоков. - М.: Юристъ, 2001. - С. 629.

² Див.: Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. - К., 1999.

³ Див. там само.

⁴ Див. там само.

матеріалів що вже зібрані по справі по можливості вивчити особу допитуваного. Скласти приблизний письмовий план проведення допиту, перелік питань, порядок їх викладення. Підготувати необхідні матеріали справи, речові докази що можливо будуть використані в процесі допиту. Намітити найкращі з тактичної точки зору місце і час проведення допиту. Визначити тактичну необхідність застосування звуко- чи відеозапису для фіксації ходу допиту, організувати відповідну підготовку, запросити спеціалістів. Визначити інших учасників допиту, здійснити заходи по забезпеченню їх участі, якщо виникає в цьому необхідність¹.

Сам зміст протоколу допиту підозрюваного чи обвинуваченого визначається його фахом і формою допуску до комп'ютерної системи. Насамперед при проведенні допиту слід враховувати специфіку таких злочинів, їх криміналістичну характеристику, а також особу злочинця. Це може бути співробітник тієї установи, організації чи підприємства де виявлено злочин (співробітник колективу комп'ютерної системи, обчислювального центру, програміст, інженер-наладчик та ін.). Або ж стороння особа, що проникла у комп'ютерну мережу і знаходиться за тисяч кілометрів від місця виявлення ознак комп'ютерного злочину.

При підготовці та плануванні проведення допиту підозрюваних чи обвинувачених по кримінальним справам слід приймати до уваги особливості цього виду злочинів (ст. 361¹ КК України) тобто кримінально-правову та криміналістичну характеристику.

Перед початком проведення допиту необхідно отримати консультацію спеціаліста, запросити його в разі необхідності, для участі в допиті. Така необхідність може скластися тому що під час допиту може виникнути перевантаження отриманої інформації спеціальною термінологією і жаргонною лексикою. В такому випадку необхідно детально фіксувати значення термінів, що використовуються допитуваною особою. При описі конфігурації систем або схем руху інформації, схему скоєного злочину корисними будуть складені рукописні схеми, що прилучаються до протоколу допиту².

В процесі допиту необхідно також зафіксувати всі деталі вчиненого злочину, способи і засоби скоєного злочину, подолання засобів

¹ Див.: Питерцев С.К., Степанов А.А. Тактические приемы допроса: Учебное пособие. - СПб.: Фолио-Прес, 1994. - С. 6.

² Див.: Вольняжский А.Ф., Аверьянова Т.В., Александрова И.Л. и др. Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. проф. А.Ф. Вольняжского. - М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999.

безпеки. Пояснення, які може давати запрошений спеціаліст, фіксуються і заносяться до протоколу допиту. Такі пояснення подаються в тому разі, коли допитувана особа неправильно викладає загально відомі факти, роботу тих чи інших програмних засобів чи обладнання, більш ґрунтовно розкриває зміст того чи іншого викладеного підозрюваним чи обвинуваченим факту. Ці роз'яснення повинні подаватися для висвітлення повної картини вчиненого злочину, виявлення певних алгоритмічних залежностей в діях шкідливих програмних засобів які можливо не були зафіксовані і не лежать на поверхні розслідуваного злочину (ст. 128¹ КПК України)¹.

В тактичному плані участь спеціаліста також буде мати позитивний ефект, так як підозрюваний чи обвинувачений розраховує на необізнаність слідчого в тонкощах механізму вчиненого злочину та певних залежностей при несанкціонованому втручанні в роботу ЕОМ (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку. Тактичні прийоми, що будуються на психологічних особливостях особистості допитуваного залежать в першу чергу від зайнятої їм позиції і об'єму зібраних доказів.

Вирішальне значення під час проведення допиту має встановлення психологічного контакту з підозрюваним чи обвинуваченим. Необхідно враховувати психологічні особливості злочинця. Важливою являється підготовка до допиту, в процесі якої необхідно хоч би умовно вибрати, до якої групи відноситься підозрюваний чи обвинувачений і вже на цьому основувати тактику проведення допиту².

В цілому слід відмітити, що правдиві свідчення обвинувачені дають лише в тих випадках, якщо вони вважають, що слідством встановлені всі фактичні дані що свідчать про його винність³. Тому перед початком допиту підозрюваного чи обвинуваченого необхідно встановити всі ці фактичні дані, або ж в іншому випадку переконати допитувану особу про те що слідством зібрані всі докази що свідчать про вину допитуваного.

¹ Дьб.: Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. – К., 1999.

² Див.: Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. Российская криминалистика / Под редакцией заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. - М.: НОРМА, 2000. - С. 960.

³ Див.: Поливанков В. Особенности проведения допросов при расследовании преступлений, совершенных в сфере использования компьютерной информации // <http://www.crime-research.org>

Наступна стадія проведення допиту це практична реалізація запланованих заходів. Слідчий на початку проведення допиту підозрюваної чи обвинуваченої особи з'ясує наступне¹:

- місце його мешкання, роботи чи навчання, професію;
- освіта, рівень його професійної підготовки. Тобто чи може за своїми здібностями, знаннями якими він володіє, бути автором шкідливого програмного засобу;
- взаємостосунки із співробітниками, сімейний стан, коло знайомих;
- сфера інтересів, звички, схильність, наявність за місцем проживання комп'ютерів, підключеність до локальних мереж, наявність виходу до Інтернету;
- спосіб приватного життя;
- навички програмування, ремонту та експлуатації засобів обчислювальної техніки;
- якими засобами обчислювальної техніки, машинними носіями, пристроями і програмним забезпеченням він володіє і які використовував для вчинення правопорушення;

- де, на які кошти придбав обладнання;
- де вони зберігаються чи зберігалися;

Це загальні питання, які дають слідчому уявлення про допитувану особу. Підходячи ближче до предмету допиту підозрюваного чи обвинуваченого доцільно звернути увагу на такі факти²:

- наявність досвіду роботи у створенні комп'ютерних програм певного класу, на конкретній алгоритмічній мові програмування;
- рівень знань алгоритмів роботи комп'ютерних програм які зазнали несанкціонованого втручання;

При допиті підозрюваного чи обвинуваченого необхідно з'ясувати такі відомості³:

¹ Див.: Романюк Б.В., Камлик М.І., Гавловський В.Д., Хахановський В.Г., Цимбалюк В.С. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються за допомогою комп'ютерних технологій: Посібник / За заг. ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – С. 52; Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика: Учебник / Под ред. Е.П. Ищенко. – М.: Юридическая фирма "КОНТРАКТ": ИНФРА-М, 2003.

² Див.: Романюк Б.В., Камлик М.І., Гавловський В.Д., Хахановський В.Г., Цимбалюк В.С. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються за допомогою комп'ютерних технологій: Посібник / За заг. ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – С. 48.

³ Див.: Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика: Учебник / Под ред. Е.П. Ищенко. – М.: Юридическая фирма "КОНТРАКТ": ИНФРА-М, 2003. – С. 727; Романюк Б.В., Камлик М.І., Гавловський В.Д., Хахановський В.Г., Цимбалюк В.С. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються за допомогою комп'ютерних технологій: Посібник / За заг. ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – С. 48.

- використання на комп'ютері по місцю роботи, правомірного доступу до комп'ютерної техніки і конкретним видам програмного забезпечення;

- правомірність доступу до мережі Інтернет – наявність ідентифікаційних кодів, паролів для користування мережею саме допитуємою особою;

- обставини підготовки та вчинення злочину;

- конкретні операції з програмними засобами, які підозрюваний чи обвинувачений виконував на своєму комп'ютері;

- алгоритм функціонування шкідливого програмного засобу;

- на яку інформацію (бази даних, систему управління базами даних, пакети прикладних комп'ютерних програм, конкретні файли тощо) та яким чином впливає шкідливий програмний засіб.

При першому допиті необхідно спонукати особу до дієвого казяття, вивізнити, які зміни в роботі комп'ютерних систем були внесені, які віруси використовувались, чи знає підозрюваний чи обвинувачений про можливість швидко усунути або зменшити заподіяну шкоду, що була завдана несанкціонованим проникненням в систему¹.

Обізнаність в принципах функціонуванні ЕОМ (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку та функціонування шкідливих програмних засобів, різного роду операційних програм підозрюваним чи обвинуваченим може бути їм використана на свою користь. Так факт використання або розповсюдження шкідливих програмних засобів може бути пояснений некримінальними причинами. Наприклад: випадковістю, збігом певних обставин, не документованими функціями нешкідливих програмних засобів, збої в системі електроживлення, стороннім впливом і т.п. Створення ж шкідливого програмного засобу може пояснити відсутність злочинного наміру, тобто таке створення яке не мало на меті використання, розповсюдження або збут цих шкідливих програмних засобів.

Для викриття таких осіб позитивні результати дає правильна реалізація інформації про злочинну діяльність цієї особи, що отримана при проведенні оперативно-розшукових заходів, а також при пред'явленні документів, речових доказів, що належать підозрюваному чи обвинуваченому і використовувались для створення, вико-

ристання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних засобів. Вміле, правильне та своєчасне використання вказаних відомостей має певний вплив на допитуваного и дозволяє отримувати правдиві покази вже під час першого допиту¹.

Важливого значення в процесі допиту набує встановлення моменту виникнення умислу скоїти цей злочин. Важливим в ході проведеного досудового слідства буде і те чому саме цей об'єкт було обрано для злочинного посягання, яка ціль ставилася злочинцем і які саме мотиви спонукали до цього. Які обставини створення таких шкідливих програмних засобів²:

- на якому комп'ютерному обладнанні, коли і де розроблювався цей програмний засіб;

- чи є цей шкідливий програмний засіб оригінальною розробкою, чи це модифікація ліцензованого програмного засобу з зміною початкових функцій, і для чого вона призначена;

- яке програмне забезпечення використовувалось при створенні цього програмного засобу;

- складання тексту шкідливого програмного засобу, її отладку і компіляцію що робить цей програмний засіб працюючим;

- який механізм поширення, чи можливе самопоширення даного шкідливого програмного засобу;

Крім цього обов'язково необхідно встановити яким чином використовувався цей шкідливий програмний засіб:

- зараження програмного забезпечення комп'ютерів, комп'ютерних мереж третіх осіб;

- завантаження шкідливих програмних засобів в комп'ютер, або комп'ютери за допомогою локальних мереж або мережі Інтернет

Під час допиту з'ясовується до якого виду відноситься створений або використаний шкідливий програмний засіб: "логічна бомба", "троянський кінь", "мережеві черви", комп'ютерний вірус. Встановлюється алгоритм його функціонування, яким чином впливає на інформацію.

Встановлюються способи поширення шкідливих програмних засобів: через торгівельну мережу, збут неофіційним шляхом, обмін,

¹ Див.: Романок Б.В., Гавловський В.Д., Гуцалюк М.В., Булузов В.М. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються у сфері інформаційних технологій: Науково-практичний посібник / За заг. ред. проф. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Вид-во ПАЛІВОДА А.В., 2004. – С. 96 – 97.

² Див.: Андреев Б.В., Пак П.Н., Хорст В.П. Расследование преступлений в сфере компьютерной информации. – М.: ООО Издательство "Юрлитинформ", 2001. – С. 70 – 71.

¹ Див.: Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. Российская криминалистика / Под редакцией заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. – М.: НОРМА, 2000. – С. 960.

прокат, тимчасове користування і т.п. Відношення підозрюваного чи обвинуваченого до наслідків. Корисну зацікавленість в створенні, використанні та поширенню шкідливих програмних засобів.

Третій етап проведення допиту – це аналіз проведеної слідчої дії та здобутої інформації. Після проведення допитів обвинувачених, при розслідуванні несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку за допомогою шкідливих програмних засобів, виявлено залежність між ступенем визнання своєї вини та змісту викладених свідчень¹:

1. Обвинувачений визнає власну вину – дає повні правдиві свідчення;

2. Обвинувачений частково визнає свою вину – заперечує участь в основних епізодах злочинної діяльності;

3. Обвинувачений визнає власну вину – але не встановлені всі епізоди злочинної діяльності, тобто визнання своєї вини в тих епізодах які стали відомі органу досудового слідства і по яким повністю доведено його вину.

4. Обвинувачений не визнає своєї причетності до злочину – дає протирічливі свідчення. Така ситуація може скластися при скоєнні злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою.

5. Обвинувачений визнає свою вину – не називає всіх обставин справи, а також щодо участі в злочині інших осіб.

Підсумовуючи вищевикладене можна прийти до наступних висновків:

1. Процес допиту підозрюваного чи обвинуваченого має три нерозривні, органічні та послідовні стадії проведення. Ці стадії мають важливе значення.

2. Кожна з таких стадій вимагає від слідчого виконання кримінально-процесуальних та тактичних вимог при проведенні допиту. Проведення запланованих заходів в чіткій послідовності.

3. Кожній з стадій передують попередня підготовка перед практичним проведенням допиту підозрюваного чи обвинуваченого з урахуванням кримінально-правової та криміналістичної характеристики цього злочину. Від якості підготовки в подальшому буде залежити результат цієї слідчої дії та весь хід розслідування злочину.

¹ Див.: Голубев В.О. Розслідування комп'ютерних злочинів: Монографія. - Запоріжжя: Гуманітарний університет "ЗДМУ", 2003.

4. Проведеним дослідженням викладена конкретизація дій та викладено вузько-спеціалізовані питання на кожній стадії проведення допиту що стосується створення, використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних засобів;

5. Визначено основні тактичні завдання допиту при розслідуванні кримінальних справ пов'язаних з створенням, використанням та поширенням шкідливих програмних засобів.

6. Вказано на значення та місце спеціаліста при проведенні допитів. Порядок його участі. Тактика проведення допиту за участю спеціаліста та її особливості.

7. Вказано тактичні прийоми застосування добутої інформації при проведенні допиту.

Стаття надійшла до редколегії 09.06.2008 р.

В.В. Корнієнко

НАПРЯМКИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ У СФЕРІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ

Останнім часом спостерігається тенденція збільшення кількості негативних нарікань з боку громадськості на недостатньо ефективну діяльність органів внутрішніх справ (ОВС) у напрямку протидії поширенню правопорушень, серед яких вагоме місце займають правопорушення за участю молоді. Дійсно, проблема існує. Але, чи буде цілком доречним перекладання провини з цього приводу лише на органи внутрішніх справ, та чи може вона самотужки ефективно протистояти поширенню зазначених негативних явищ? Звісно ні, оскільки світовий досвід доводить, що успіх у протидії різного роду правопорушенням, у тому числі вчинених за участю неповнолітніх, неможливий без отримання допомоги з боку населення та представників громадськості. Вважаємо, що лише прикладаючи сумісні зусилля як з боку органів державної влади, так і з боку громадських організацій можна ефективно протидіяти поширенню протиправної поведінки. Провідна роль у цьому, звісно ж, повинна відводитись відповідним підрозділам ОВС України.

Зазначимо, що реалії сьогодення невтішні, оскільки особи віком від 12 до 18 років досить рано набувають досвіду протиправної, а іноді й злочинної поведінки. Дослідження зазначеної проблеми дово-

дять, що звикання до згубних звичок, скоєння дрібних правопорушень – вірний шлях до укорінення у молодій особі антигромадської, протиправної лінії поведінки. Статистика свідчить, що в середньому кожне четверте правопорушення (маються на увазі адміністративні правопорушення та злочини – авт.) вчинюється особами, віком від 15 до 21 року. Найбільш поширеними постають такі діяння: порушення правил безпеки дорожнього руху; незаконні дії з наркотичними засобами та психотропними речовинами; крадіжки особистого майна; хуліганські дії; пограбування; розбійні напади; вимагання; шахрайство та нанесення тілесних ушкоджень. Переважна більшість зазначених злочинів та адміністративних правопорушень вчинюється у стані алкогольного сп'яніння, на ґрунті наркоманії або ж повторно. З огляду на вищезазначене необхідною постає робота з активізації взаємодії правоохоронних органів, державних установ та громадських організацій щодо посилення виховної роботи з молоддю, а саме: викорінення антигромадських проявів, прищеплювання поваги до закону, підвищення культурного рівня тощо.

Вивчення проблем взаємодії правоохоронних органів з громадськістю у сфері попередження правопорушень серед молоді було присвячено значну кількість наукових праць таких авторів, як: О.Б. Андреевої, Г.В. Атаманчука, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, І.М. Жильського, О.М. Ключева, О.П. Коренева, О.М. Литвинова, П.П. Михайленка, О.М. Музичука, В.П. Петрова, і деяких інших. Без сумніву, їх наукові праці відіграли важливу роль у вирішенні соціально-правових, правоохоронних, педагогічних та інших проблем протидії зазначеним негативним явищам. Але, на жаль, в результаті проведеного аналізу можна зробити висновок, що багато ґрунтовних та корисних пропозицій ще не знайшли свого практичного втілення. Як виявилось, органам внутрішніх справ бракує соціально орієнтованих методів профілактичної роботи з населенням і, особливо, з молоддю. Тому, метою даної статті є сприяння вдосконаленню роботи ОВС щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх шляхом вдосконалення форми та методів взаємодії з відповідними органами та організаціями.

Як відомо, будь-яке суспільно-негативне явище краще попередити, ніж потім приборкувати його наслідки. Не обходить стороною цей вислів й заходи щодо профілактики протиправної поведінки серед неповнолітніх, оскільки мова йде про молоде покоління нації. О.Б. Андреева вказує, що профілактика правопорушень взагалі являє

собой довготривалу орієнтацію держави, метою якої є викорінення антигромадських проявів та причин і умов, що їх породжують¹. У прийнятій Комплексній програмі профілактики правопорушень на 2007-2009 роки, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України № 1767 від 20.12.2006 р.² головним критерієм у профілактиці різного роду правопорушень визнано комплексне послання зусиль усіх державних та недержавних органів, тобто взаємодію. Відповідно до Закону України "Про міліцію", міліція у ході виконання своїх обов'язків, у тому числі охороні громадського порядку, повинна взаємодіяти з трудовими колективами, населенням за місцем проживання, громадськими організаціями, засобами масової інформації, органами державної влади і місцевого самоврядування, іншими правоохоронними структурами³.

Перш ніж перейти до розгляду особливостей взаємодії суб'єктів попередження правопорушень вважаємо за доцільне визначитися із терміном "взаємодія". Взаємодія в широкому розумінні – "це універсальна форма руху, становлення, розвитку процесу, визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи. Основний зміст взаємодії полягає у тому, що різні суб'єкти у співпраці один з одним намагаються досягти значно більших результатів у менші строки із найменшими витратами сил"⁴. В організаційному аспекті взаємодія передбачає наявність постійних, об'єктивно існуючих взаємозв'язків між відповідними суб'єктами, які обумовлені їх функціональною єдністю та досягається в процесі погодженої діяльності і взаємного використання можливостей зазначених систем для досягнення як спільних, так і автономних завдань⁵. Взаємодія, як стверджує І.М. Жильський, – це не механічна, а цілісна сукупність, що має

¹ Андреева О.Б. Діяльність органів внутрішніх справ про профілактику правопорушень у сучасних умовах: Дис... канд. юрид. наук. – Харків, 1999. – С. 4.

² Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767. – Режим доступу: <http://www.gdo.kiev.ua/zmist/2006/23-456.php?51>

³ Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

⁴ Большой энциклопедический словарь / Под ред. А.М. Прохорова. – 2-е изд. – М.: Научное издательство "Большая Российская энциклопедия"; Санкт-Петербург: Норинт, 1998. – С. 199.

⁵ Литвинов О.М. Зміст та основні напрямки взаємодії правоохоронних органів і громадських формувань у протидії злочинності // Актуальні проблеми участі населення та громадських формувань в охороні громадського порядку і безпеки громадян у сучасних умовах: Матеріали наук.-практ. семінару (м. Харків, 29 березня 2007 р.) – Харків: Вид-во Харк. нап. ун-ту внутр. справ, 2007. – С. 30.

нову, не властиву окремим елементам якості, необхідну для досягнення загальної мети¹. Взаємодію можна визначити як форму зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємодоповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування системи в цілому². Взаємодія або співпраця представляє собою також узгодження певної діяльності за цілями, строками і якістю, "коли кожен з учасників виконує те, що може бути виконане саме ним професійно і своєчасно, тобто оптимально, раціонально та якісно"³.

Таким чином, взаємодія ОВС з громадськістю являє собою передбачену законами та відомчими нормативними актами, узгоджену за своїми цілями, завданнями діяльність усіх суб'єктів попередження правопорушень, яка спрямована на недопущення виникнення причин та умов правопорушень, їх профілактику, налагодження зв'язків з населенням і громадськістю, розробку спільних заходів з попередження правопорушень та покращення криміногенної обстановки у країні з найменшими витратами сил, засобів і часу. Слід зазначити, що під час такої діяльності усі суб'єкти справляють взаємний вплив один на одного.

В результаті аналізу відомчих нормативних актів⁴ можна зробити висновок, що вони визначають основні форми, методи та тактичні прийоми взаємодії різних структурних підрозділів ОВС при розкритті та розслідуванні злочинів. Але у цих актах зовсім не згадується про необхідність проведення заходів щодо попередження правопорушень та злочинів і про особливості взаємодії під час такої роботи.

¹ Жильський І.Н. Правовые и организационные основы взаимодействия органов внутренних дел с внутренними войсками в охране общественного порядка. Дис. канд. юрид. наук. – СПб., 1995. – С. 16.

² Плітвінкі В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: Підручник / За ред. канд. юрид. наук Ю.Ф. Кравченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – С. 500.

³ Литвинов О.М. Еказана праця. – С. 31.

⁴ Про затвердження Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загально кримінальної спрямованості: Наказ МВС України № 458 від 30 квітня 2004 р.; Про затвердження Інструкції з організації роботи, взаємодії органів внутрішніх справ та галузевих служб у виявленні, поставленні на облік, документуванні та знешкодженні організованих злочинних груп і злочинних організацій, їх лідерів, активних учасників та оперативного супроводження порушень відносно них кримінальних справ: Наказ МВС України № 703 від 14 липня 2002 р.; Про затвердження Інструкції з організації роботи органів внутрішніх справ України щодо протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: Наказ МВС України № 962 від 18 серпня 2004 р.; Інструкція про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі зі злочинністю: Наказ № 4348/138/151/11/2-2780/172/148-407/2-90-442 від 10.08. 1994 р.

Хотілося б зазначити, що проведені дослідження за цим напрямком дозволяють зробити висновок, що працівники ОВС, як правило, не мають необхідних знань, вмінь та навичок корисної і творчої співпраці з громадськістю. Більшість пунктів, що закріплені в вищезазначеній Комплексній програмі профілактики не виконуються, начебто через відсутність фінансування. Хоча доцільним буде зазначити, що то не є головною перешкодою, а скоріш за все – просто відсутність бажання і волі. Як правоохоронні органи так і інші державні установи потерпають у бюрократичній "осаді" і відвернені у безліч мало корисних дрібних справ. Адже саме бажання кожного налагодити порядок і безпечно існування на своїй території для своїх же дітей, повинно бути гарним стимулом для вказаної у Комплексній програмі роботи.

Проведене нами з цього приводу дослідження по місту Харкову показало, що добрим прикладом в зазначеному напрямку є довготривала співпраця між Державною автоінспекцією (ДАІ) в Харківській області, Департаментом освіти міськвиконкому м. Харкова і ляльковим театром "Ларець". Разом вони активно працюють з молоддю у сфері забезпечення безпечної поведінки на дорогах, профілактиці дорожньо-транспортних пригод та пропаганди дотримання Правил дорожнього руху. Науково-дослідною лабораторією з проблем попередження правопорушень та взаємодії з населенням і громадськістю Харківського національного університету внутрішніх справ налагоджено взаємодію з Харківською громадською організацією "Фонд рятування дітей та підлітків України від наркоманії". Предметом такого співробітництва є сприяння міліції в сфері профілактики наркоманії й попередження правопорушень у цьому середовищі. На даному етапі для нас перспективними постають дослідження й впровадження в практику діяльності органів внутрішніх справ України заходи щодо попередження дитячої смертності й травматизму в результаті порушень правил дорожнього руху. У цьому зв'язку передбачається об'єднати зусилля зазначеної лабораторії, Управління ДАІ Харківської області та деяких інших організацій для підготовки агітаційних матеріалів, відеороликів по безпеці дорожнього руху й запобігання нещасних випадків.

Відмітимо, що можливості включення населення й громадськості в діяльність щодо попередження протиправної поведінки в молодіжному середовищі значно поліпшуються за умови їхнього широкого інформування й правового навчання. Причому, головним є те, що

зусилля в цьому напрямку повинні спрямовуватися ще з ранніх років: у школах та дитячих садках. Справа у тому, що на сьогоднішній день у всіх розвинутих країнах світу робота з попередження правопорушень та злочинів починається саме з дітей. У зв'язку з цим, спеціальні підрозділи поліції розроблюють чисельні агітаційні матеріали, які розміщують на своїх веб-сайтах, роблячи їх доступними для працівників дитячих садків, шкіл та дітей, а також самостійно використовуючи їх у своїх профілактичних акціях. Тому, з урахуванням сучасних умов стрімкого розвитку інформаційних технологій, їх активному впливу на розвиток свідомості сучасного суспільства, а так само з урахуванням закордонного досвіду, ми дійшли до висновку про необхідність створення веб-порталу, який міг би виконувати зазначені завдання й відповідав би актуальним потребам населення. Головна ідея порталу - це спроба вперше в Україні створити інтерактивний інформаційний портал, розрахований на дітей, підлітків, а так само їхніх батьків, що головним чином буде присвячений питанням особистої безпеки, профілактики злочинів, адміністративних правопорушень і нещасних випадків. На ньому кожна молода людина може втілити свої особисті потреби у спілкуванні, активному вихованні, змаганні, причетності до відповідних груп тощо. Сайт позиціонується як загальна "площина" прикладання зусиль та комплексного поєднання заходів різноманітних недержавних організацій та державних органів, у тому числі і правоохоронних.

Підсумовуючи вищезазначене хотілося б підкреслити, що потенціал для впровадження низки заходів, запропонованих у статті існує. Необхідні цілеспрямовані заходи щодо залучення найбільш активних представників громадськості до співробітництва з органами внутрішніх справ у сфері попередження правопорушень серед неповнолітніх і забезпеченні їх безпеки. Тим більше, що досвід подібної роботи існує й ефективно діє. На нашу думку, назріла необхідність у створенні єдиної державної стратегічної концепції щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх шляхом взаємодії міліції, інших державних органів й представників громадськості, що включила б у себе:

- розробку програм співробітництва всіх державних і недержавних організацій (органів міліції, органів місцевого самоврядування, навчальних і спортивних закладів, засобів масової інформації, громадських організацій по напрямках роботи з дітьми й т.д.);

- переорієнтування в діяльності правоохоронних органів на соціальні методи роботи в галузі профілактики правопорушень, актив-

не включення в цю діяльність громадськості шляхом використання різних форм взаємодії міліції й населення, з обов'язковим урахуванням громадської думки як головного критерію роботи;

- проведення широкої агітаційної роботи серед населення та, насамперед, серед молоді, яка б формувала в громадян настанову на надання допомоги міліції;

- постійне навчання співробітників органів внутрішніх справ передовим і ефективним формам і методам залучення населення до співробітництва в сфері охорони правопорядку й забезпечення безпеки громадян;

- на базі вищих навчальних закладів МВС України організувати курси навчання громадян, які виявили бажання сприяти міліції в сфері попередження правопорушень;

- проведення круглих столів, семінарів, конференцій із залученням широкого кола учасників для вирішення зазначених проблем, обмін думками, підведення підсумків роботи, вивчення й впровадження позитивного досвіду інших країн і т.д.;

- відродження діяльності спеціалізованих громадських формувань по охороні громадського порядку.

Врахування цих пропозицій, на нашу думку, сприятиме вдосконаленню профілактичної діяльності органів внутрішніх справ, може стати запорукою додержання норм права у суспільстві, суттєво послабить напруженість у відносинах між міліцією та громадянами.

Стаття надійшла до редколегії 29.05.2008 р.

С.Г. Поголоцька | **ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ВТЯГНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У ЗЛОЧИННУ ТА ІНШУ АНТИГРОМАДСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ**

Проблема втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність вже тривалий час є об'єктом наукових досліджень вчених різних галузей права. Окремі аспекти зазначеної проблематики, зокрема, питання юридичної кваліфікації діянь, пов'язаних із втягненням неповнолітніх у злочинну та антигромадську діяльність, їх кримінологічної характеристики, а також кримінально-правової політики у зазначеній сфері знайшли своє відображення у

роботах Мельникової Є.Б.¹, Крестовської Н.М.², Готвянської М.А.³, Сабітова Р.А.⁴, Мінковського Г.М.⁵, Шость Н.В.⁶, Топольскової І.О.⁷ та інших. Але, не дивлячись на численні наукові розробки, ця проблема не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Особливо гостро на сьогодні постають питання розробки ефективної системи попередження втягнення неповнолітніх у злочину та іншу антигромадську діяльність.

Цивілізоване співтовариство вже давно визнало одним із своїх пріоритетних завдань захист дітей від негативних явищ сучасного життя, зокрема, криміналізуючого впливу дорослих. Існує низка міжнародних нормативно-правових актів, спрямованих на захист підростаючого покоління від криміналізуючого впливу, які були ратифіковані Україною і стали частиною вітчизняного законодавства, зокрема: Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх (Єр-Рядські керівні принципи), Мінімальні стандартні правила ООН, що торкаються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекинські правила), Конвенція про права дитини тощо⁸. Положення цих міжнародних нормативно-правових актів знайшли своє відображення у вітчизняних нормативно-правових актах та державних програмних документах.

Превентивні норми, спрямовані на захист конституційних прав неповнолітніх в Україні, містять у собі практично усі галузі права, але в умовах сьогодення особливе попереджувальне значення мають

¹ Див.: Мельникова Э. Дети и подростки - жертвы негативных явлений. Основные аспекты виктимизации // Правозащитник. - 2000. - № 1. - С. 96.

² Див.: Крестовська Н.М., Готвянська М.А. Використання дітей молодшого віку при жебракуванні: проблеми кваліфікації та юридичного реагування // http://mndc.naiu.kiev.ua/Gurnal/gum_main.htm

³ Див. там само.

⁴ Див.: Сабитов Р.А. Специальное предупреждение вовлечения несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность // Вопросы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность. Межвузовский сборник научных трудов. - Омск: изд-во Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1984. - С. 61 - 71.

⁵ Див.: Минковский Г.М. Повышение эффективности уголовно-правовой борьбы с вовлечением несовершеннолетних в антиобщественное поведение // Вопросы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность. Межвузовский сборник научных трудов. - Омск: Изд-во Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1984. - С. 42 - 56.

⁶ Див.: Шость Н.В. Проблемы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность. - Х.: ХВВКІТУРЕ, 1992. - 260 с.

⁷ Див.: Топольскова І.О. Борьба із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність: Монографія. - Луганськ: РВЕ ЛАВС, 2003. - 192 с.

⁸ Див.: Международные акты о правах человека: Сб. документов. - М.: НОРМА, 2002. - С. 283 - 347.

норми кримінального права. Кримінальний кодекс України (ККУ) виділяє у самостійний склад злочину втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом, азартними іграми (ст. 304 ККУ)¹.

Відповідно до статистичних даних МВС України протягом 2001 - 2007 рр. в середньому було зареєстровано 3475 злочинів, передбачених ст. 304 ККУ. У 2007 році було зареєстровано 2236 таких злочинів, що менше показників 2006 року на 2% (2281 злочин), а показників 2001 року - на 54% (4862 злочини)². Питома вага цих злочинів у 2001 році від загальної кількості зареєстрованих злочинів складала 0,96%, але протягом наступних шести років вона поступово зменшувалась і у 2007 році складала вже 0,56%.

Відновдальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність передбачена й іншими статтями ККУ (ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст.ст. 323 і 324), котрі є щодо ст. 304 ККУ спеціальними нормами³. Слід відмітити, що серед статистичних даних щодо кількості злочинів, передбачених зазначеними статтями, достатньо складно виділити та проаналізувати ті, що безпосередньо стосуються втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність. Обумовлено це тим, що відповідні частини цих статей крім залучення неповнолітніх у вчинення злочинів та антигромадських дій передбачають й інші кваліфікуючі ознаки. Так, наприклад, кваліфікуючими ознаками ч. 2 ст. 315 "Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів" є, по-перше, вчинення повторно дій, передбачених ч. 1 ст. 315; по-друге, щодо двох чи більше осіб; по-третє, щодо неповнолітнього; по-четверте, особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених ст.ст. 307, 308, 310, 314, 317 ККУ. З аналогічних причин ускладнюється й аналіз статистичних даних щодо осіб, засуджених за вчинення злочинів, передбачених ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317.

Крім того, з об'єктивних причин у поле зору кримінальної статистики потрапляють не всі злочини, що вчиняються у цій сфері.

¹ Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. - К.: А.С.К., 2002. - 986 с.

² Ці дані отримані з інформаційно-аналітичних матеріалів ЦІТ МВС України

³ Див.: Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2004 р. № 2.

Так, наприклад, для настання кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність у переважній більшості випадків необхідно на стадії попереднього розслідування забезпечити докази стосовно систематичності протиправних дій дорослої особи (систематичне втягнення у пияцтво, жебрацтво, заняття азартними іграми тощо), а також встановити форми і способи втягнення, але на практиці існують певні труднощі документування зазначених фактів. Внаслідок відсутності правильно оформлених доказів кримінальна справа не порушується, а розпочата – закривається за відсутності складу злочину.

Також слід відмітити, що диспозиція ст. 304 ККУ, передбачає кримінальну відповідальність за втягнення у злочинну та іншу протиправну діяльність лише неповнолітніх осіб. Відповідно до ст. 6 Сімейного кодексу України та ст. 32 Цивільного кодексу України неповнолітніми є особи віком від 14 до 18 років. Зважаючи на систематичність як основну ознаку права, в кримінальному праві слід використовувати це поняття у такому ж значенні. Таким чином, втягнення малолітньої дитини (особи до 14 років) у злочинну чи іншу антигромадську діяльність вже не є підставою для переслідування за ст. 304 ККУ.

Встановлення вікових меж особи, моральний розвиток якої виступає безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 304 ККУ, в даному випадку звужує рамки кримінально-правового захисту малолітніх осіб, хоча суспільна небезпека втягнення у злочинну чи іншу антигромадську діяльність малолітніх осіб не менша, а подекуди й більша за втягнення п'ятнадцяти-сімнадцятирічних. Видезазначене, на наш погляд, обумовлює те, що злочини, пов'язані із втягненням неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, відмічаються високим рівнем латентності.

Хоча наведені статистичні дані не відображають реального стану справ у сфері втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, вони допомагають нам визначити найбільш вразливі місця і спрямувати на їх усунення весь арсенал попереджувальних заходів.

Слід відмітити те, що важливу роль у попередженні втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність крім форм ККУ відіграють й статті Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), які передбачають настання адміністративної відповідальності за доведення неповнолітнього до стану

сп'яніння (ст. 180 КУпАП), а також за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП)¹.

Встановлюючи адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинення дорослими зазначених дій, ці норми мають за мету, по-перше, захистити підростаюче покоління від згубного впливу дорослих, забезпечити неповнолітнім нормальний моральний та фізичний розвиток, по-друге, попередити вчинення дорослими особами зазначених злочинів, а також усунути можливість настання рецидиву з боку осіб, які вже їх вчиняли. Таким чином, адміністративне та кримінальне законодавство створює ефективну базу для реалізації заходів загального та індивідуального попередження втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність.

Загальне попередження спрямоване на усунення самої можливості втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність. Воно здійснюється державними та недержавними органами і установами, які опікуються питаннями попередження злочинності та інших правопорушень серед неповнолітніх. Заходи загального попередження орієнтовані на всіх громадян. До них можна віднести інформування населення через засоби масової інформації про юридичну відповідальність за здійснення на неповнолітніх криміналізуючого впливу, а також за їх втягнення у злочинну та іншу антигромадську діяльність, здійснення правового виховання населення, правової агітації; проведення віктимологічної профілактики серед неповнолітніх, надання консультативної допомоги неповнолітнім та їх батькам тощо.

Заходи індивідуального попередження реалізуються системою державних органів (спеціальними суб'єктами) у межах виконання ними завдань щодо попередження злочинності серед неповнолітніх. Провідне місце серед них посідають органи внутрішніх справ (кримінальна міліція у справах дітей, служба дільничних інспекторів міліції, патрульна-постова служба тощо), органи дізнання та попереднього слідства, служби у справах дітей, прокуратура, суд². Кожен з цих суб'єктів здійснює попереджувальну діяльність виходячи із своїх повноважень, завдань та функцій, має свою ділянку роботи у цій сфері,

¹ Див.: Кодекс України об адміністративних правопорушеннях (по состоянию на 1 апреля 2002 года). – Х.: Одиссея. 2002. – 256 с.

² Див.: Сабитов Р.А. Специальное предупреждение вовлечения несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность // Вопросы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность. Межвузовский сборник научных трудов. – Омск: изд-во Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1984. – С. 61 – 71.

застосовую лише притаманні йому форми і методи індивідуального попередження.

Індивідуальне попередження втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність починається з виявлення осіб, які потребують попереджувального впливу. Це здійснюється шляхом систематичного і своєчасного збору та узагальнення інформації із всіх можливих джерел. До основних джерел можуть бути віднесені: оперативно-профілактичні обліки; книги та журнали обліку подій, осіб, затриманих та доставлених до чергових частин органів внутрішніх справ; кримінальні справи; матеріали про відмову у порушенні кримінальної справи; матеріали про адміністративні або інші правопорушення; вирoki суду; заяви та листи громадян; повідомлення державних і недержавних органів та організацій тощо.

Необхідну інформацію також можна отримати в процесі оперативного спостереження за місцями можливого перебування неповнолітніх правопорушників; організації контролю за поведінкою осіб, які притягувались до кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність або за вчинення злочинів спільно з неповнолітніми; встановлення місць збуту викраденого майна, вживання алкогольних напоїв, наркотичних та одурманюючих речовин, місць розпусти і звідництва, які відвідують неповнолітні, а також утримувачів цих місць; проведення бесід з неповнолітніми, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ, на предмет виявлення серед їх найближчого оточення дорослих осіб, які мають певний досвід протиправної діяльності, засуджених за вчинення злочинів до заходів покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, або звільнених від кримінальної відповідальності за не реабілітуючими обставинами, а також інших дорослих осіб, які б могли здійснити на неповнолітніх негативний вплив, втягнути у злочинну та іншу антигромадську діяльність; проведення роботи серед неблагополучних сімей на предмет виявлення серед батьків або осіб, що їх замінюють, тих, які справляють на неповнолітніх негативний вплив та існує вірогідність втягнення ними неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність; здійснення контролю за поведінкою неповнолітніх, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ; перевірки заяв та повідомлень про суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми, які не досягли віку кримінальної відповідальності; перевірки обставин вчинення правопорушень неповнолітніми, доставленими до органів внутрішніх справ; проведення

суб'єктами попередження рейдів та інших попереджувальних заходів на території обслуговування тощо.

Втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність характеризується високим рівнем латентності. Наслідком цього є те, що об'єкти попереджувального впливу виявляються здебільшого вже під час розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми, або під час встановлення обставин вчинення неповнолітніми таких антигромадських дій, як пияцтва, наркоманії, заняття проституцією, азартними іграми, жебрацтвом тощо. Саме тому, у кожному випадку вчинення неповнолітнім злочину чи іншого антигромадського діяння доцільно відпрацьовувати версії щодо наявності дорослих осіб, які втягнули його у вчинення цих діянь.

Версію про втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність слід також відпрацьовувати і при вчиненні злочину неповнолітнім у групі з дорослими. Сам факт участі неповнолітнього у вчиненні злочину спільно з дорослими особами ще не свідчить про його втягнення у злочинну діяльність¹.

У разі виявлення факту втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність дорослою особою необхідно встановити у чому саме полягало втягнення, його форми та способи, а якщо дорослий вчинив злочин у групі з неповнолітнім, – роль кожного з них. За відсутності ознак втягнення дорослі особи, які вчинили злочини в групі з неповнолітніми, несуть відповідальність за співучасть у конкретних злочинах². Хоча такі особи не несуть юридичної відповідальності за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, вони стають об'єктом попередження, оскільки, по-перше, від цієї категорії дорослих осіб можна очікувати вчинення злочинів, пов'язаних з втягненням неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, по-друге, взаємодія неповнолітніх з такими особами сприяє переходу неповнолітніх від менш до більш небезпечних форм антигромадської поведінки і полегшує їх втягнення у злочинну діяльність.

Для виявлення осіб, які втягують неповнолітніх в антигромадську діяльність (пияцтво, заняття жебрацтвом та азартними іграми) доцільно у кожному випадку затримання неповнолітнього за вчинення цих дій встановлювати їх обставини. Так, наприклад, при за-

¹ Див.: Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2004 р. № 2.

² Див. там само.

тримаєнні неповнолітнього у нетверезому стані доцільно встановити де, коли, з ким неповнолітній вживав алкогольні напої, де і на які кошти вони були придбані, причини їх вживання, а також забезпечити вжиття передбачених законом заходів впливу до неповнолітніх, його батьків, осіб, які приймають участь у розпиванні спиртних напоїв, працівників магазинів, кафе та інших закладів, які порушують правила торгівлі спиртними напоями. Крім того, доцільно систематично аналізувати данні стосовно осіб, які розпивали спиртні напої разом з неповнолітніми, для виявлення повторних випадків вчинення ними цих правопорушень. Аналогічним чином доцільно здійснювати збір відповідних даних при доставленні неповнолітніх до міліції або до лікувальних закладів у безпорадному стані викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих речовин.

Виявлення нерозривно пов'язане із вивченням осіб, які можуть бути об'єктами індивідуального попередження. У першу чергу слід визначити соціально-демографічні ознаки цих осіб, їх індивідуально-психологічні особливості, моральні якості, особливі схильності антигромадського характеру (вживання алкоголю чи наркотиків, заняття азартними іграми), відхилення у поведінці від загальних норм, протиправний досвід¹.

Інформація про минуле і теперішнє життя особи, її дії, соціальні зв'язки і оточуюче середовище є підґрунтям для прогнозу майбутньої поведінки осіб, які піддаються попереджувальному впливу. Прогноз їх майбутньої поведінки, у свою чергу, дозволяє вжити до таких осіб найбільш дієві заходи індивідуального попередження.

Для застосування до дорослих осіб індивідуальних заходів попередження важливе значення має встановлення форм і способів втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, а також ролі дорослих у вчиненні неповнолітніми злочинів та інших правопорушень. У зв'язку з цим під час встановлення способів втягнення дорослими неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність доцільно встановити наступне:

- чи знала доросла особа про вік неповнолітнього;
- чи мали місце підготовчі дії дорослого до втягнення неповнолітнього у злочинну та іншу антигромадську діяльність;
- мета втягнення неповнолітнього у злочинну та іншу антигромадську діяльність;

¹ Див.: Андреева О.Б. Методи діяльності органів внутрішніх справ щодо профілактики правопорушень: Наук.-практ. посібник. – Х.: Ун-т внутрішніх справ, 1999. – С. 9.

- як характеризується доросла особа, яка втягнула неповнолітнього у злочинну та іншу антигромадську діяльність;
- як характеризується неповнолітній, якого було втягнуто у злочинну та іншу антигромадську діяльність;
- відносини між дорослим та неповнолітнім (знайомі, родичі (визначити ступінь родинних стосунків), друзі тощо);
- чи має місце причинний зв'язок між діями дорослої особи та вчиненням неповнолітнім злочину чи іншого антигромадського діяння;
- які причини та умови сприяли втягненню неповнолітнього у злочинну та іншу антигромадську діяльність¹.

Заходи індивідуального попередження втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність залежать від особливостей об'єкта попередження. Так, наприклад, під час здійснення попереджувальної діяльності відносно дорослих осіб, які здійснюють на неповнолітніх негативний вплив і є ймовірність втягнення ними неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність, до них застосовуються заходи, спрямовані на недопущення здійснення ними криміналізуючого впливу на неповнолітніх, зокрема, заходи попереджувально-виховного характеру, адміністративно-правового впливу, здійснення контролю за їх діяльністю та поведінкою тощо.

При проведенні попереджувальної роботи відносно дорослих осіб, які вже вчинили злочини у сфері втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність існує вірогідність рецидиву з їх боку, вплив суб'єкта попередження полягає у застосуванні до цих осіб заходів, передбачених кримінальним, кримінально-процесуальним та кримінально-виконавчим законодавством². Сам факт притягнення до кримінальної відповідальності, а також застосування до осіб, які вчинили злочини у сфері втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, відповідних заходів примусу здійснює на них попереджувально-виховний вплив, а також створює передумови для їх утримання від вчинення повторних злочинів.

¹ Див.: Кушпет Е.В. Расследование преступлений против семьи и несовершеннолетних: Учебное пособие. – Волгоград: ВА МВД России, 2001. – С. 24 – 25.

² Див.: Сабитов Р.А. Специальное предупреждение вовлечения несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность // Вопросы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность. Межвузовский сборник научных трудов. – Омск: изд-во Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1984. – С. 61 – 71.

До неповнолітніх, яких вже втягнули у злочинну та іншу антигромадську діяльність або існує вірогідність цього, необхідно поряд із комплексом виховних, профілактичних і каральних заходів вжити й заходи, спрямовані на нейтралізацію криміногенного впливу, здійсненого на них дорослими особами. До реалізації цих заходів необхідно долучати психологів.

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що у сфері попередження втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність є низка проблем як нормативного, так і організаційного характеру. Тому для налагодження надійної системи попередження втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, на наш погляд, доцільно, по-перше, удосконалити статистичний облік злочинів, пов'язаних із втягненням неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, що дозволить здійснювати більш повний моніторинг ситуації у цій сфері, по-друге, внести зміни у ст. 304 ККУ, а саме: змінити слово "неповнолітніх" на "осіб, які не досягли 18 років", по-третє, для досягнення вагомих результатів попередження втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність необхідно щоб попереджувальні заходи здійснювались всіма суб'єктами попередження у взаємодії один з одним і одразу по декількох напрямках, оскільки в кожному конкретному випадку це не одна обставина, що сприяє втягненню неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність, а їх сукупність. Це дозволить підвищити ефективність попереджувальної роботи, вирішити завдання боротьби зі злочинністю та правопорушеннями неповнолітніх гуманними засобами, з найменшими витратами для суспільства.

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2008 р.

І.О. Вороное

ВИСОКІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ТА ЗАСІБ ОТРИМАННЯ ОПЕРАТИВНО-ЗНАЧИМОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Процес інформатизації суспільства продовжує свій бурхливий розвиток. Вагому роль при цьому відіграють високі інформаційні технології. Термін "високі технології" являє собою збірне поняття, яке містить ідеологічну та технологічну складові. Високим технологіям

притаманна елітарність, найвища якість, комплексність та відмінні споживчі властивості. Важливою відмінною ознакою високих технологій є висока ступінь плановості й організованості технологічного процесу від стадії розробки до реалізації продукції. Особою складовою частиною високих технологій є відповідні інформаційні технології. Саме вони створюють новітні середовища циркуляції інформації та принципово нові форми безпосередньої або дистанційної роботи з нею, що й обумовлює необхідність їх вивчення в контексті боротьби зі злочинністю. Сучасна стратегія протидії злочинності повинна спиратися не тільки, а може і не стільки на вирішення поточних завдань, а в першу чергу, на визначення "перспективних" напрямків її розвитку, виокремлення нових, як правило, ретельно приховуваних тенденцій і форм її генезису¹.

Не можна не погодитися з тим, що отримання оперативної значимої інформації суттєвим чином впливає на процес розкриття та розслідування злочинів, а головне на їх попередження. Повнота відомостей, зокрема, залежить від кількості способів та засобів їх отримання. По суті справи, дослідженню повинна підлягати будь-яка інформація, якщо вона має значення для розкриття та розслідування злочину, незалежно від способу та форми її отримання, за винятком випадків прямо заборонених законом². Отже, сфера високих технологій та інформація, яка там циркулює, не повинна залишатися поза полем зору правоохоронців. На користь такого підходу свідчать наступні факти:

- процес інформатизації поступово витісняє окремі носії інформації;
- високі технології сприяють поширенню кримінальної ідеології;
- ступінь інформатизації безпосередньо впливає на кількість та появу окремих видів злочинів;
- використання інформаційних технологій надає можливість створювати інноваційні способи вчинення злочинів;

¹ Долженков О.Ф. Структура інфраструктури організованої злочинності // Информационное обеспечение противодействия организованной преступности: Сб. науч. статей. - Одеса: ФЕНІКС, 2003. - С. 40.

² Див.: Процесуальна регламентація оперативно-розшукової діяльності потребує удосконалення: Наукова доповідь / Авт. кол.: Е.О. Дідоренко, С.О. Кириченко, Б.Г. Розовський. - Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. - С. 5.

- високі технології застосовують у своїй протиправній діяльності міжрегіональні, міжнародні та транснаціональні злочинні формування;

- сфера високих технологій є складовою інфраструктури організованої злочинності.

Створюючи нові способи створення та обробки інформації, високі технології вплинули на те, що численні об'єми різноманітної інформації знаходяться в електронному вигляді. Майже кожному документу передуює електронна форма створення, тому що її використання дозволяє значно збільшити обсяги збереження інформації на одній одиниці носія, перетворювати у різноманітні формати та користуватися численними засобами високошвидкісної передачі даних на необмежену відстань.

Споконвічно соціум злочинців мав нагальну потребу у певних ідеях та настановах. Важко переоцінити роль так званої злочинної філософії, яка полягає у тому, що вона формує цінності кримінального світу, сприяє процесу вербовки та залученню молоді. Представляє основу для створення та врегулювання внутрішніх стосунків між кримінальними елементами, а головне складає легітимізацію й мотивацію злочинної діяльності, виправдуючи застосування насилля тощо.¹ Використовуючи інформаційну мережу Інтернет як засіб масової інформації, організований криміналітет дедалі більше втягує в орбіту свого впливу молодь, ретельно здійснює пошук талантів. Все це зумовлює необхідність проведення загального моніторингу у сфері високих технологій з метою систематичного спостереження й оперативного розпізнання тенденцій. Організована злочинність систематично намагається впливати на засоби масової інформації, але високій рівень контрольованості останніх з боку держави, обумовлює доцільність використання можливостей глобальної мережі Інтернет у зав'язанні "форносів" у повсякденному та політичному житті, впливати на політичну ситуацію в окремих регіонах держави.

Виникнення якісно нових відносин, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, супроводжується появою і стрімким розповсюдженням нового виду протиправних посягань, які отримали умовну назву "комп'ютерні злочини". За своїм механізмом, способами скоєння і приховування ці злочини мають певну специфіку, характеризуються високим рівнем латентності і низьким рівнем розкриття. Небезпеч-

¹ Рудченко І.П. Чи має соціум злочинців власну ідеологію? // Вісник НУВС. - 2002. - С. 125.

ність злочинів у сфері використання комп'ютерів полягає в тому, що об'єктами злочинних посягань можуть стати обчислювальні системи, які використовуються в національній обороні, керуванні наземним або повітряним транспортом¹. У таких випадках втручання в роботу комп'ютерів може як призвести до значних матеріальних збитків, так і викликати численні людські жертви, тобто ступінь суспільної небезпеки аналізованих посягань визначається цінністю інформації, на яку певним чином впливає злочинець. Використання комп'ютерних технологій дозволяє вчиняти злочини у новий спосіб. Надзвичайно високий рівень латентності злочинів у сфері використання комп'ютерів обумовлюється наступними факторами²:

- потерпілі не повідомляють правоохоронним органам про те, що вони стали жертвами;

- наслідки злочинів відносять на рахунок збоїв у роботі комп'ютерних систем, телекомунікаційних мереж або програмного забезпечення.

Деякі вчені вважають, що до основних причин латентності цих злочинів відносяться недоліки у роботі правоохоронних органів.³ Не вступаючи в дискусію з цього приводу, слід зазначити, що на жаль, сьогодні в Україні правоохоронні органи недостатньо озброєні як необхідними технічними так і програмними засобами для ефективної протидії злочинам у сфері використання комп'ютерів. В цьому аспекті видається незрозумілим той факт, що Управління по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій Департаменту служби боротьби з економічною злочинністю реорганізовано у відділ.

На відміну від правоохоронних органів злочинні суспільства використовують новітню технологію, впроваджуючи ні більші ні менші як програму інтенсивних досліджень та розробок, що свідчить про новаторський підхід до своєї діяльності.⁴ Вони планують свою діяль-

¹ Карчевський М.В. Кримінальна відповідальність за незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж: Монографія // [Наук. Ред. Л.М. Кривоноженко]. - Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. - С. 23.

² Див.: Азаров Д.С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): Монографія. - К.: Атака, 2007. - С. 15.

³ Галтовський В.Д., Цимбалюк В.С. Кіберзлочинність як чинник державної інформаційної політики України // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): Наук.-практ. журнал. - 2002. - №. - С. 107.

⁴ Основы борьбы с организованной преступностью / Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Зыкина: Монография. - М.: Инфра-М, 1996. - С. 38.

ність, виходячи не лише з конкретних злободенних міркувань, а і починають складати стратегічні довгострокові плани. Використовують широкий спектр технічних та програмних засобів розвідувально-го значення нового покоління з потужними тактичними можливостями: пошук та негласний контроль об'єктів інформаційного простору, подолання різних ступенів захисту електронної інформації, застосовують цифрові методи опрацювання даних тощо. Все це в сукупності дає змогу реалізувати принципово нові, недоступні раніше технологічні схеми таємного добування інформації.

Характерною рисою злочинності є його експансія в навколишній простір або середовище.¹ Аналіз технологічної природи сфери високих технологій та її можливостей дозволяє зробити висновок, що вона є об'єктом експансії з боку організованої злочинності та частиною її інфраструктури, яка водночас опосередковано зв'язана з кримінальними процесами та обслуговує процеси злочинної діяльності в цілому.

Головною причиною уваги, та насамперед, вивчення високих інформаційних технологій в аспекті середовища, які обслуговують інтереси злочинного світу, є сама логіка боротьби з нею. Окремих аспектам проблеми присвячені наукові розробки вітчизняних вчених, але погляди авторів вельми різноманітні, а звідси і різні напрямки дослідження та висновки. В той же час стає видно, що у деяких роботах сфера інформаційних технологій розглядається тільки як об'єкт оперативно-розшукового захисту², в інших увага приділяється лише певному джерелу отримання оперативно значимої інформації – мережі Інтернет³.

Все це в сукупності свідчить про необхідність системного комплексного підходу до використання високих інформаційних технологій як джерела та засобу отримання оперативно-значимої інформації одночасно. Не можна розглядати сам факт орієнтації оперативних підрозділів як створення інноваційної технології в сфері одержання інформації. Насамперед, необхідно пристосовувати існуючі та розробляти нові оперативно-технічні засоби з потужними можли-

¹ Сапша М.М. Простір злочинності: межові колізії // Вісник НУВС. – 2002. – Спецвипуск. – С. 117 – 120.

² Хараберюш І.Ф., Мацюк В.Я., Некрасов В.А., Хараберюш О.І. Використання оперативно-технічних засобів у протидії злочинам, що вчиняються у сфері нових інформаційних технологій: Монографія. – К: КНТ, 2007. – С. 6.

³ Хараберюш І.Ф., Хараберюш О.І. Інтернет та локальні мережі як джерело отримання оперативно-значимої інформації // Вісник ЛДУВС. Спеціальний випуск: у 2-х ч. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2007. – Ч. 1. – С. 99.

востями. Тактика та методика пошуку повинна враховувати технологічну властивість сфери високих інформаційних технологій, яку доцільно одночасно розглядати як область проведення заходів та специфічний "інструмент" таких дій. Інакше кажучи, кількість та якість отриманої інформації напряму залежить від використання здобутків високих технологій – програмних засобів. Наприклад, використання традиційних пошукових систем мережі Інтернет користувальницького рівня виявляється недостатньо ефективним, та не зможе у повному обсязі задовольнити потреби оперативно-розшукової діяльності у цієї сфері. Показовим прикладом може бути програмний комплекс російських правоохоронців "СОРМ-2" (система оперативно-розшукових заходів) з потужними можливостями пошуку, фіксації та обробки інформації у сфері високих технологій.

Отже, нагальною потребою сьогодення є розробка, впровадження та закріплення на законодавчому рівні сертифікованих спеціальних програмних засобів пошуку та фіксації інформації в інформаційному середовищі які створюють новий вимір потужності та відповідатимуть завданням оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2008 р.

В.В. Віскунов | **ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО В СТАТТІ 290 КК УКРАЇНИ**

Держава та суспільство неспроможні повністю викоринити злочинність, яка характеризується історичною мінливістю, змінністю та відносною стійкістю, оскільки на це явище впливає низка чинників, зокрема зміни, що відбуваються в соціальній, політичній, економічній та інших сферах життя. Важливим засобом організації будь-якого кримінологічного дослідження, у тому числі знищення, підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, передбаченого ст. 290 Кримінального кодексу України (далі – КК України), є наявність об'єктивної, достовірної та репрезентативної інформації про злочинність, яка дозволяє з'ясувати реальний її стан та оцінити криміногенну ситуацію в державі. Ефективність протидії злочинності на науковій основі залежить від вивчення її стану, динаміки та

структури шляхом накопичення й аналізу отриманої інформації про неї та застосування методів наукового пізнання, що розроблені кримінологією, соціологією, психологією та іншими науками. У процесі збирання й узагальнення емпіричного матеріалу використовуються різні методи, а саме: системно-структурний, формально-логічний, порівняльного аналізу, спостереження, анкетування, інтерв'ювання, експертних оцінок, контент-аналіз та інші. Проблематично, що в більшості випадків дослідження обмежуються конкретно-соціологічними методами, а до статистичних звертаються мало¹. Проте сьогодні основним джерелом даних щодо стану злочинності в Україні, країнах СНД та багатьох інших державах світу залишається саме офіційна статистична звітність правоохоронних органів.

Завдяки інформаційно-аналітичній діяльності забезпечується процес соціального управління, у тому числі у сфері протидії злочинності; законодавчі, правозастосовні, а також судові органи державної влади мають змогу виявляти проблеми боротьби зі злочинністю з метою формулювання цілей подальшої роботи, розроблення та прийняття рішень на різних рівнях, контролю й оцінки їх виконання.

Удосконалення діяльності вищевказаних органів з приводу збирання, аналізу, зберігання, обробки та використання інформації про злочин, передбачений ст. 290 КК України, її відкритість, доступність і достовірність служитимуть показником демократизації суспільства та довіри громадян до владних структур, а також оптимізують наукові дослідження та діяльність правоохоронних органів.

Інформаційне забезпечення наукового дослідження знищення, підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу залежить від комплексного використання джерел інформації про злочин, передбачений ст. 290 КК України, та результатів діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду з приводу практики застосування зазначеної кримінально-правової норми. З огляду на джерело походження, накопичення та зберігання офіційну інформацію про злочин, передбачений ст. 290 КК України, можна поділити на: 1) криміналістичну; 2) правову; 3) реєстраційну (статистичну); 4) архівну; 5) досвідну (емпіричну).

Криміналістична інформація про подію досліджуваного злочину може відображатися у двох формах: у формі матеріально фіксова-

них відображень і у формі образів у пам'яті людей. Завдяки аналізу криміналістичної інформації, яка міститься в матеріалах кримінальних справ, дослідчих перевірок, що перебувають у провадженні органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, можна досліджувати дані, які характеризують предмет злочину (транспортний засіб з підробленими ідентифікаційними номерами кузова, двигуна або шасі), а також місце, час, спосіб, обстановку, знаряддя та засоби, дані про повторність вчинення злочину, передбаченого ст. 290 КК України. Вивчення кримінальних справ, а також матеріалів дослідчих перевірок у ході розгляду зазначеного складу злочину також дозволяє об'єктивно з'ясувати:

1) кримінально-правову та кримінологічну характеристику суб'єкта або суб'єктів злочину за наявності співучасті; 2) дійсного власника або власників транспортного засобу; 3) форму вини, мотиви та цілі злочину; 4) причини та умови, які сприяли його вчиненню, та ін. Аналіз цієї криміналістичної інформації здійснюється з метою виявлення проблем у застосуванні кримінально-правової норми, що вивчається, та розроблення практичних рекомендацій щодо кримінально-правової кваліфікації знищення, підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу, попередження злочину, а також пропозицій стосовно вдосконалення згаданої кримінально-правової норми.

Правова інформація про ознаки складу розгляданого злочину міститься в чинному кримінальному законодавстві, регулятивному законодавстві, зарубіжному законодавстві, а також інших джерелах права, які слід використовувати системно при дослідженні цього складу злочину. Джерелами правової інформації про нього також можуть бути результати офіційного, судового або наукового та іншого виду тлумачення кримінально-правової норми, що вивчається, а також суміжних кримінально-правових норм та інших складів правопорушень з метою з'ясування їх узгодженості, позитивних та негативних характеристик, що впливають на ефективність правозастосування.

Проте, треба зазначити, що проблематика кримінальної відповідальності за знищення, підроблення або заміну номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу зумовлена низкою факторів, серед яких можна вирізнити, наприклад:

1) порівняну новизну складу злочину, передбаченого ст. 290 КК України;

2) формальність конструювання складу злочину;

¹ Див.: Поклад В.І. Статистичні методи в кримінологічних дослідженнях: Навчально-методичний посібник / Поклад В.І., Топольська І.О. – Луганськ: ФВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – С. 4, 5.

- 3) специфічність і недосконалість кримінально-правової норми;
- 4) теоретичну обмеженість дослідження проблеми кримінальної відповідальності за розгляданий злочин;
- 5) підвищену латентність досліджуваного злочину;
- 6) недостатність судово-слідчої практики застосування ст. 290 КК України;
- 7) правовий нігілізм;
- 8) зростання технічних можливостей, навичок, досвіду злочинців, їх прагнення до незаконного збагачення та інші¹.

Офіційний облік і звітність є першою й основною формою статистичного спостереження; поза офіційною кримінально-правовою, кримінологічною статистикою неможливо провести жодне глибоке кримінологічно-статистичне спостереження². Єдина система обліку злочинів і осіб, які їх вчинили, складається з таких форм облікових документів, які ведуться обліково-реєстраційними підрозділами ГУМВС, УМВС, УМВДІ, обліково-довідковими підрозділами обласних управлінь Служби безпеки України, військових прокуратур регіонів та інших органів: 1) статистична картка на виявленій злочин форми 1; 2) статистична картка про результати розслідування злочину форми 1.1; 3) статистична картка про результати відшкодування матеріальної шкоди та вилучення предметів злочинної діяльності форми 1.2; 4) статистична картка на особу, що вчинила злочин, форми 2; 5) статистична картка про рух кримінальної справи форми 3; 6) статистична картка на злочин, за вчинення якого особі пред'явлено обвинувачення, форми 4; 7) довідка про розгляд кримінальної справи судом форми 6³.

Реєстрацію злочинів, осіб, які їх вчинили, кримінальних справ, що розслідуються прокурорами, слідчими прокуратури, слідчими та дізнавачами МВС, податкової міліції, їх облік, обробку, ведення статистичної звітності здійснюють органи внутрішніх справ. Злочини, які підслідні органам СБУ, також ураховуються відповідно до правил, установлених Інструкцією про єдиний облік злочинів.

¹ Див.: Віскунов В.В. Особливості дослідної перевірки за фактом знищення, підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу // Вісник ЛДУВС. - 2006. - № 1 - С. 208.

² Див.: Поклад В.І. Статистичні методи в кримінологічних дослідженнях: Навчально-методичний посібник / Поклад В.І., Топольська І.О. - Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. - С. 13.

³ Див.: Черечукина Л.В. Организация досудебного расследования: Учебное пособие / МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел. - Луганск: ГИО ЛГУВД, 2005. - С. 295 - 296.

В Україні, як і в інших країнах колишнього СРСР, кримінальна статистика виходила під грифом "Таємно" чи "Для службового користування". Уперше її оприлюднили вчені НДІ Національної академії внутрішніх справ України в 1994 р. Було використано матеріали за 1972 - 1993 рр. У наступні роки окремі статистичні показники публікувались у періодичних виданнях, а також у щорічних звітах МВС, які надсилалися відповідним адресатам під заголовком: "Криміногенна ситуація в Україні: оцінки, тенденції, проблеми"¹.

Аналіз статистичних показників злочинності в Україні, опублікованих у періодичних виданнях, свідчить, що оцінка діяльності ОВС та криміногенної ситуації в країні обмежуються лише кримінальною статистикою найбільш поширених і небезпечних злочинів, зокрема умисних убивств, звалтувань, шахрайства, крадіжок, незаконного заволодіння транспортними засобами, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фіктивного підприємництва, хабарництва тощо². Однак офіційна кримінальна статистика щодо знищення, підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу в періодичних виданнях відсутня. На наш погляд, це положення суперечить вимогам об'єктивності, достовірності, репрезентативності інформації про злочинність, що не дозволяє повною мірою з'ясувати й оцінити реальну криміногенну ситуацію в Україні та створює суттєві труднощі при дослідженні злочину, передбаченого ст. 290 КК України.

З метою ефективного дослідження проблем кримінальної відповідальності за знищення, підроблення або заміну номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу доцільно використовувати інформацію, що міститься в центральних і локальних відомчих архівах органів прокуратури, внутрішніх справ, судових інстанцій, СБУ. У них концентруються матеріали прокурорських перевірок, матеріали про відмову в порушенні кримінальної справи органами дізнання та слідства, розшукові, оперативно-пошукові справи, припинені та розглянуті в суді кримінальні й цивільні справи, матеріали службових розслідувань та інші документи.

Архівна інформація збирається шляхом надіслання до сховища відповідних запитів, а також ознайомлення з нею за місцем зберігання.

¹ Див.: Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика / Литвак О.М. - К., 1997. - С. 2.

² Див.: Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001 - 2005 роки. Стат. зб. - К: ВПЦ МВС України, 2006. - С. 18 - 57.

Важливу роль в інформаційному забезпеченні дослідження знищення, підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів відіграє досвідна інформація. Досвідна інформація про злочинність - це знання про кримінологічну, кримінально-правову, процесуальну, криміналістичну та інші види характеристик досліджуваного злочину, накопичені в результаті власної практики суб'єкта розслідування або дослідження, а також, відомі йому з практики колег.

Джерелом таких знань виступають результати власних спостережень, аналізу, оцінки професійно сприйманих подій, здійснюваних дій, а також дані, отримані під час вивчення досвіду інших суб'єктів розслідування, дослідження або правосуддя, обміну думками в процесі офіційного або неофіційного спілкування (наприклад на нарадах, оперативних нарадах, колегіях, форумах, конференціях тощо).

Для збільшення обсягу необхідної інформації щодо злочину, передбаченого ст. 290 КК України, доцільно вивчати публікації практиків, які обмінюються досвідом роботи в конкретних справах, з вирішення складних пошуково-пізнавальних ситуацій та інших питань кримінального судочинства.

Велике значення має також вивчення узагальненого колективного досвіду кращих слідчих, оперуповноважених, експертів і суддів. Його результати відображаються у відповідних інформаційних листах, інструктивних матеріалах, методичних указах, інших документах управлінської ланки правоохоронних органів центрального та регіонального рівнів, що надходять до нижчих підрозділів. Особливу інформаційну цінність становлять результати узагальнення колективного досвіду на науковій основі й створені на цій базі методики та рекомендації, опубліковані у вигляді методичних посібників і керівництв для слідчих, прокурорів, суддів, експертів, працівників органів дізнання¹. Отримувати досвідну інформацію в ході дослідження злочину, передбаченого ст. 290 КК України, також необхідно шляхом анкетування слідчих, суддів, оперуповноважених, експертів, працівників органів дізнання з метою з'ясування та вивчення їхніх думок щодо проблем практичного застосування розглядової кримінально-правової норми.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що ефективності дослідження будь-якого складу злочину, у тому числі знищен-

підроблення або заміни номерів вузлів та агрегатів транспортного об'єкта, неможливо досягти без об'єктивного кримінологічного дослідження. Таким чином, запорукою ефективності кримінологічного дослідження є інформаційне забезпечення, яке має здійснюватися комплексним використанням інформації про злочинність, зокрема криміналістичної, правової, реєстраційної (статистичної), архівної та звідної. Звичайно, перелічені види інформаційних джерел не є першочисними, але їх використання та врахування сприятиме досягненню мети та вирішенню завдань наукового дослідження злочину, передбаченого ст. 290 КК України.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2008 р.

¹ Львів: Черечукина Л.В. Организация досудебного расследования: Учебное пособие / МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел. - Луганск: РИО ЛГУВД, 2005. - С. 385.

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

О.М. Литвинов | **ПРО ВНУТРІШНЮ ЗАГРОЗУ НАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕРЖАВНОСТІ ЯК НАСЛІДОК ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ, АБО МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ ЛЕКЦІЇ ПРОФЕСОРА ГЕЛЬМУТА КУРІ**

Стосовно актуальності теми цієї статті, як на мою думку, можна сказати так: будь-який виступ будь-якого науковця і навіть просто громадянина, де висловлюється занепокоєння щодо загроз державності країни, уже є таким, на який, як мінімум, слід звернути увагу й критично проаналізувати, оскільки поняття "загроза" означає можливість знищення соціуму або його визначальних якостей. Але таку точку зору можуть розцінити як публіцистичну заяву, тому пропонується й суто наукове її формулювання: *актуальність* теми зумовлена реальним станом системи освіти в країні, яку можна охарактеризувати як кризову й таку, що загрожує самому існуванню держави, оскільки вона не виконує своєї ролі відновлення та розвитку інтелектуального потенціалу суспільства, іншими словами, не відповідає своєму суспільному призначенню. Можна дещо конкретизувати сформульовану таким чином актуальність очевидною невідповідністю намагань офіційної влади, тобто чиновництва, переконати суспільство у досить упевненому поступі до "європейської освіти" у вигляді так званого "Болонського процесу" некритичному, іншими словами, ненауковому (з точки зору соціального призначення науки як засобу вирішення реальних проблем людства) підходу до питань освіти, що турбують фактично все населення країни.

Безпосереднім поштовхом для написання цього тексту став виступ відомого професора-кримінолога з Федеративної Республіки Німеччини Гельмута Курі в Луганському державному університеті

внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка у жовтні 2008 року. Перебування й досить тривалу безпосередню співпрацю науковця з колись далекою країною й українських колег можна вважати проявом одного зі справжніх завоювань часів незалежності. Така відкритість і значне спрощення контактів зі світом дозволяють вести досить продуктивний діалог стосовно проблем, які хвилюють нас, хвилюють і зарубіжних колег, оскільки стоять наразі. Г. Курі є автором понад 500 наукових праць з кримінології та юридичної психології, втім його виступ – лекцію на розширеному засіданні методичної ради ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка – було присвячено сучасному стану та проблемам вищої освіти в Німеччині. Значну увагу поважний гість приділив питанням Болонського процесу, і тут його позиція була відверто апологетичною.

Щодо посилення вже у назві на виступ німецького професора, то це викликано насамперед непереконливістю його аргументації за переваги Болонської системи в масштабах уже Європи, що істотно посилює і занепокоєння стосовно основної заявленої проблеми, і впевненість у позиції, яку гранично коротко можна викласти як необхідність наукового, тобто критичного, а не заполітизованого та заідеологізованого підходу до освітянських новацій і тенденцій, які формуються у владі й декретуються суспільству без особливої консультації з останнім, незважаючи на демократизовану риторику.

І виклад цієї частини лекції, і відповіді на запитання засвідчили досить хитке, як на мій погляд, підґрунтя тих новацій у системі освіти деяких європейських країн, які (новації) отримали назву Болонського процесу. Цікаво, що вони сприймаються сьогодні, і це продемонструвала великою мірою й лекція професора Курі, як намагання консолідувати європейський простір в аспекті освітянському, втім причини таких намірів, як зазвичай, не вказуються, а тому вектор цього розвитку освітянського процесу в Європі, як це не дивно, є в нас невідомим. Тобто формально йдеться про адміністративне визнання відповідності рівня освіти у вищих навчальних закладах однієї країни в країнах інших, що має дозволити більш вільне пересування "робочої сили" і взагалі ідей у всьому європейському просторі. Звідси й досить міцне адміністративне підґрунтя механізмів втілення елементів цього – задекларованого як вельми прогресивний – процесу. Але в ньому, як уявляється, надто багато вад, які, накладені на ситуацію в освітянському просторі сучасної України, можуть стати детонаторами небезпечних "вибухів", що здатні зруйнувати досить хитку на сьогодні державницьку будівлю нашої країни.

Тому мету цієї статті можна сформулювати як спробу довести хибність певних кроків вітчизняної освітянської бюрократії, значна частина яких здійснюється під гаслами Болонської угоди, стосовно процесів державотворення в Україні. Сьогодні мало хто згадує про причину та початок цього процесу, але, якщо говорити гранично коротко, то здебільшого це була реакція країн Європи наприкінці ХХ століття на очевидні успіхи й переваги, які демонстрували Сполучені Штати Америки¹, що, очевидно, було зумовлено саме системою підготовки кадрів для провідних галузей діяльності, насамперед економіки. Однією з форм такої організації було визнання різними штатами (тобто державами) не тільки дипломів університетів на всій території федерації, а й можливість опановувати різні науки в різних університетах у процесі навчання.

Узагалі-то, нічого особливого тут немає, оскільки й історія європейської освіти демонструє нам безліч прикладів такого становища в освіті починаючи з середньовіччя (згадаємо біографію геніального українсько-польського мислителя-правознавця С. Оріховського-Роксолана, який навчався більше ніж у десяти університетах у різних країнах, включаючи Вюртенберзький, де він вів учені бесіди з самим М. Лютером²). І потім, уже й на межі ХІХ та ХХ століть, не було винятком таке мандрування та пошуки справжнього Вчителя (згадаємо тут ікляного видатного вітчизняного правознавця й філософа Б. Кістяківського³). При цьому факт формалізації рівня підготовки, тобто отримання диплома, не завжди був обов'язковим, важливішим було більш суттєве, а саме: знання, творчі потенції, енергійність тощо (згадаємо

тут видатного російського вченого-біолога М. Тимофеева-Ресовського, життя якого яскраво описав Д. Гранін у романі "Зубр"⁴).

Іншими словами, ідеться про цілі освіти та їхню відповідність соціальним і державним інтересам. Стосовно останніх треба визначити основні поняття, які й формують цей освітянський простір узагалі. Якщо гранично коротко, то головною відмінністю вищої університетської освіти за зразком американським від такої ж за зразком німецької є своєрідне перенесення конкурсного відбору в першому (американському) від інституції вищої освіти, тобто університету, на саме життя. Це по-перше, тобто навчатися можуть усі, хто бажає, а не тільки ті, хто має найкращі результати в школі середній, оскільки "США поставили собі за мету зробити вищу освіту масовою і створили структури, які сприяють здійсненню цієї мети"². А по-друге, відмінністю є й те, що в американських університетах традиційно та принципово відсутня вузька спеціалізація, за необхідним винятком, і то з певною часткою умовності (наприклад лікарі). Як відомо, у радянській, тобто німецькій (чи ширше – європейській) системі переважає досить чітка профільна спеціалізація, правда, із вельми значним світоглядним та, особливо, громадянським навантаженням³ (останнє – тема, і досить важлива, також окремого, переважно філософського, дослідження, хоча актуальність її, зокрема для правознавців та правоохоронців, і сьогодні підтверджується юридично-освітянським дискурсом, і не тільки в нашій країні⁴).

Те, що ми маємо сьогодні під виглядом реформування системи освіти та "входження в Болонський процес", є черговим прикладом демонстрації тієї якості нашої культури, яку можна визначити як вторинність, тобто її некреативність і вельми слабе реагування на "нове". Ідеться про майже тотальне запозичення основних здобутків і характеристик людського життя в інших культур різних цивілізаційних ареалів. Інакше кажучи, її носії налаштовані переважно на пасивне споживання досягнень інших культур і цивілізацій, не намагаючись

¹ Політолог В. Кременюк відзначає: "США задали темп і вектор напрямку руху всьому сучасному світові своєю етикою, політичним мисленням, технологічними проривами, а головне – класним публічним і ґрунтовним розбором власних досягнень та провалів, на чому вчались (у силу своїх можливостей) інші члени міжнародного співтовариства" (Див.: Кременюк В.А. США і оточуючий мир: урівняння со многими неизвестными // США*Канада. Економіка. Політика. Культура. – 1999. – № 1. – С. 7).

² Див.: Дуфенюк О.М. Навчання та діяльність С. Оріховського за кордоном: етіологія, телеологія, аксіологія // Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти: Матеріали ХІV міжнародної історико-правової конференції. – Сімферополь: ДІАІП, 2005. – С. 280 – 284.

³ Б.О. Кістяківський навчався у Київському, Харківському, Юрьевському (Дерптському), Берлінському та Страсбурзькому університетах і співпрацював: як учень – із Г. Зімелем, В. Віндебантом, Г. Еллінеком, М. Вебером, як колега – із С. Муромцевим, П. Новгородцевим, П. Струве, М. Туган-Барановським, С. Булгаковим, М. Бердяєвим (називаємо наукових "зірок" тільки першої величини). Див.: Делепчук Л.П. Передмова // Бодан Кістяківський. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. ХІІІ, ХХІ.

¹ Див.: Гранін Д.А. Зубр // Роман-газета. – 1988. – № 21 (1099). – С. 20 – 21).

² Беланова Р.А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна – США). – К.: НАУКМА, 2001. – С. 147.

³ Один із фундаторів ідеї німецького університету Ф.Е.Д. Шлейєрмахер зазначає: "Якщо освіта є закінченою, то це означає: людина передається державі як її громадянин, тобто він повинен розумно діяти як живий органічний елемент цілого й займати якість певне місце у цій державі". Цит. за: Куренной В. Феноменологія і університет // Феноменологія і гуманітарне знання. – К.: Тандем, 1998. – С. 159.

⁴ Див., напр.: Афанасьєва О.В. Нужна ли философия современному юристу? // Юридическое образование и наука. – 2008. – № 3. – С. 4 – 8.

конкурувати у творчому змаганні за створення нового, досконалішого. Це не означає, що в нас немає творчих особистостей; це означає, що, по-перше, їх надто мало для динамічного і самостійного розвитку, і, по-друге, такі творчі особистості не мають умов для реалізації свого потенціалу, навіть якщо суспільна користь від їхньої діяльності є очевидною. Немає сенсу доводити справедливості цього твердження, згадаємо лише про кількість наших талантів у різних сферах діяльності, які сьогодні активно розвивають культури інших держав. Звідси багато в чому й випливають проблеми патріотизму, формування національної самосвідомості тощо¹.

Іншими словами, знову йдеться про запозичення переважно зовнішніх рис досягнень інших культур. Складність ситуації ще й у тому, що для нас у випадку з "Болонським процесом" це є своєрідне "запозичення запозичення", або "вдвічі запозичення", яке ще й пристосовується до потреб освітянської й узагалі державної бюрократії. Тільки один аргумент дозволяє довести недоцільність і абсурдність того, що відбувається сьогодні в системі освіти. Аргумент короткий. Це довіра до атестата про середню освіту. Довіра, на якій розбудовується перший, мабуть, найважливіший етап формування системи вищої освіти і в Європі (Західній Європі), і в Америці. Про інші аргументи, від обсягу та принципів фінансування до оцінки знань і системи отримання дипломів, не варто й згадувати, це є зайвим. Відсутність реальних, тобто чесних і справедливих, оцінок у переважній кількості атестатів, залежність цих оцінок від впливовості чи розміру гаманців батьків, що стало фактично нормою, породжує таку кількість колізій психологічних, моральних, правових та ін., що інакше ніж соціальною бідною, це назвати не можна. А коли таке стає майже нормою у вищих навчальних закладах, а потім у процесі працевлаштування, то є всі підстави стверджувати про народження в нашій країні нового типу суспільства і, можливо, держави. Визначається він принципово переважно негативною селекцією, де від зусиль індивіда залежить настільки небагато, що не буде перебільшенням назвати його негатив-патерналізмом².

¹ Див.: Борисова С.В., Литвинов А.Н. Столкновение цивилизационных ценностей в процессе национальной самоидентификации как проблема образования и общественного развития (методологические аспекты) // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. - 2006. - № 8 (103), травень. - С. 23 - 29.

² Див.: Литвинов О.М. Народження негатив-патерналізму: щодо бід, що насуваються на нашу країну, або Про принципи навчання по-українськи // Вісник Дніпропетровського національного університету. - 2007. - Вип. 15. - С. 285 - 292.

Цілком слушно можна вважати, що німецькому професору невідомо про такий внесок у світову філософію права, а також теорію держави і права вітчизняної філософії освіти, якщо філософією вважати не тільки й не стільки фоліанти з багатьох десятків чи сотень сторінок, а й сам світогляд, погляд на світ, на світ навколо, на світ освіти, на життя. Тобто якщо спиратися не тільки на складну і часто завуальовану гносеологію, примарну аксіологію, а перш за все на онтологію. На буття, котре в нас таке: ми вже маємо льотчиків, які зовсім не вміють літати, лікарів, які не можуть діагностувати ануїну, а операцію з видалення апендикса перетворили на смертельну небезпеку, юристів, які не можуть елементарно грамотно скласти заяву до офіційної установи (і це без констатації рівня їхнього знання державної мови), спеціалістів з "менеджменту" та "маркетингу", які навіть не знають значення цих слів. Тому налаштованість на адміністрування й у питаннях освіти (навіть модернізації освіти - чим і є Болонський процес), що є для німця вельми природним, оскільки "державне" для нього має відповідне значення загального, у соціокультурних умовах більш примітивного, вторинного типу набуває іншого змісту, оскільки йдеться вже навіть не про бюрократію взагалі, а про "нашу" бюрократію. Відмінність її, у цьому випадку - від німецької, у тому, що вона, за старою імперською традицією, згодом посиленою могутнім радянським досвідом, *володіє* країною, а не просто виконує замовлені суспільством функції організації та управління³. Важко зрозуміти представникові європейської культури, що "проковтнути" освітянську галузь, тобто сферу діяльності, для такої бюрократії є надто простеньким завданням, коли навіть саму демократію вже приборкано. За висновками політологів, з якими сперечатися неможливо, у нашій країні за часів незалежності "відбулося фактичне одержавлення демократії"⁴. І це сьогодні, наприкінці 2008 року, ми маємо констатацію того, що наше загальне, тобто державне й політичне, життя генетично (тобто, так би мовити, культурно-природно) запрограмовано "радянською моделлю партійно-державного апарату"⁵.

Плутанина понять і, відповідно, дій набула масштабу, коли аномалії стають нормами реального життя, оскільки і в державницько-

³ Див.: Іонин Л., Шкаратаєв О., Паркінсон и бюрократы // Паркінсон С.Н. Законы Паркінсона. - М.: Прогресс, 1989. - С. 426.

⁴ Див.: Дергачев А. Место политических партий в осуществлении власти в Украине // Политическая мысль. - 2002. - № 1 - 2. - С. 4.

⁵ Проблеми модернізації політичних систем сучасності / За заг. ред. Л.М. Герасіної, О.Г. Далильяна. - Х.: Право, 2008. - С. 270.

правовій сфері нелогічність і невідповідність самому поняттю державного як загального набули загрозливих розмірів для самого існування державного ладу. Ідеться про вирішення проблем невідповідними та неадекватними засобами, а саме: адміністративні проблеми вирішуються засобами політичними, політичні – не-політичними (назвемо їх "фінансово-економічними"), економічні – адміністративними та політичними тощо. Але, якнайчастіше, усі – засобами не-правовими, навіть якщо вони мають вигляд законний. Не будемо звертатися до боку морального (точніше – аморального) таких процесів, скажемо лише, що вже порушення елементарної логіки, змісту понять і по-стійна його свавільна заміна роблять державні конструкції дедалі більш хиткими.

І тут, крім відвертих злих намірів (злочинства), усе істотнішу роль відіграє некомпетентність як наслідок системи освіти, що склалася: надто багато "спеціалістів" мають дипломи, але не мають знань. Навряд чи такі тонкощі навчального, точніше – навчально-виховного процесу в нашій країні також є відомими професору з країни, де велими сумнівними (а точніше – просто неможливими) є протекціоністські способи влаштування майбутності молодих людей через впливовість їхніх батьків, що існує як певна "даність" у країнах, які не позбулися тиску кримінальних, кривно-родинних чи племінних форм взаємовідносин та організації (тим більше!) загального, тобто державного, життя.

Є певні принципові суперечності в позиції, яку виклав поважний професор Г. Курі. Він підкреслив, що переважна більшість університетів у Німеччині є державними, тобто держава їх фінансує та здійснює контроль їхньої діяльності. Тут слід зауважити, що в основі американської системи вищої (університетської) освіти та, відповідно, у документах Болонського процесу передбачається максимальна автономія університетів, їх фінансова самостійність. А це означає й відсутність системи контролю в такому вигляді, про який йшлося в лекції німецького професора і про який досить добре відомо й нам. Незрівнянно різним за обсягом є фінансування університетів у Сполучених Штатах та Європі, не говорячи вже про жебрацьке існування переважної більшості вищих навчальних закладів у нашій країні. Згадуються слова одного з американських президентів другої половини ХХ століття, здається, Річарда Ніксона. Він, на вислів свого колеги з однієї з європейських країн про те, що в Америці такі багаті університети, оскільки країна є надзвичайно багатою, миттєво відповів: "У нас надзвичайно багата країна тому, що в ній такі багаті університети".

Наступна суперечність у виступі професора Курі, яка також має принципове значення, міститься в його інформуванні присутніх про те, що в німецьких університетах заняття наукою відходять на другий план і стають майже приватною справою викладачів. Додамо, що, як сказав Курі, викладачі у своїй переважній більшості є державними службовцями, тобто чиновниками, а тому ми можемо (за сукупністю тільки цієї наданої інформації) знову відзначити великий ступінь бюрократизації системи освіти в Німеччині, що взагалі відповідає нашим уявленням про німців, або, як висловлювався ректор Берлінського університету на початку ХІХ століття, видатний правознавець Ф.К. фон Савіньї, – "духу нації". Таким чином, наші сумніви щодо природності приєднання (за сутністю, а не за формою) до Болонського процесу й навіть такої потужної науково-освітньої держави, як Німеччина, є досить обґрунтованими. Тим більше, що таке становище, коли наука підміняється адмініструванням, суперечить не тільки положенням Болонської системи, а й основоположним принципам, що їх було закладено фундаторами німецького університету¹: факт велими красномовний, бо настільки ж посилює позицію автора цих рядків, наскільки послаблює позицію професора Курі.

Узагалі-то, основним аргументом Курі на користь переходу до Болонської системи був той, що стосується вільного пересування студентів теренами Європи, іншими словами, йшлося про аргумент суто адміністративно-організаційний, а також про студентські мандри. Назвати його сутнісним, звісно, не можна, а тому зробимо короткі висновки.

Ідея зробити одним з головних інструментів консолідації європейських націй систему освіти є безумовно цікавою та прогресивною, але шляхи її реалізації важко назвати адаптованими й необхідними навіть для такої країни, як Німеччина.

Але це їх, німців, справи, "а нам своє робити".

Тому наступним висновком може бути такий. Системний тиск на освітянську галузь у вигляді однозначного прийняття всіх установок, значна кількість яких має суто бюрократичну сутність й відповідне значення, і є великою мірою й "удвічі" повторенням помилок. Крім того, така однозначність (ну майже наша колишня "одностайність підтримки") явно суперечить як демократичним основам організації

¹ Наука, наукові дослідження, а також (особливо) філософія – серед наріжних каменів ідеї німецького університету ХІХ століття і навіть пізніше. Див.: Куренної В. Феломологія й університет. – С. 151 – 161.

суспільного життя взагалі, так і певним положенням самого Болонського процесу. Але це вже теми, які повинні розробляти науковці-освітяни, ми ж просто констатуємо: на цей час указаний процес у руках невмирущої бюрократії формалізується й юридизується, набираючи значних обертів, а результатами, крім освітянських, є й постійна підміна понять та дій, що вочевидь розхиляє суспільні відносини та державні механізми.

Закінчую ж цю статтю словами величезної вдячності професорові Гельмуту Курі за його змістовну лекцію, відверте спілкування, оскільки до обґрунтування своєї позиції неприйняття так званого Болонського процесу в тому вигляді, який нам нав'язує освітянська бюрократія та замовна педагогічна "наука", пояснював внутрішніми чинниками, тепер є можливість впевнено апелювати й до чинників зовнішніх, наявність та значення яких авторитетно підтверджено, хоча й у заперечній формі.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2008 р.

А.А.Токман

ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ СФОРМОВАНOSTІ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ КУРСАНТІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МВС УКРАЇНИ

Завдання визначення критеріїв моральних якостей курсантів навчальних закладів МВС України є достатньо складним. Це пов'язано зі складністю оцінки етичної зовнішності курсанта, риси якого в тій чи іншій мірі визначають його моральну репутацію. Формування моральних якостей, як і всього комплексу якостей особистості важко піддається кількісним вимірюванням. Критерії етичної вихованості виділені у дітей дошкільного, молодшого шкільного, підліткового віку. На теперішній час за межами вивчення залишається період ранньої та пізньої юності, тобто період курсантських років.

Мета статті – визначити критерії сформованості моральних якостей курсантів навчальних закладів МВС України.

За визначенням Б. Лихачева результатом морального виховання є моральна вихованість. Вона матеріалізується в суспільно ціннісних властивостях і якостях особистості, виявляється у відносинах, діяльності, спілкуванні. Про моральну вихованість свідчить глибина мо-

рального відчуття, здібність до емоційного переживання, мук совісті, страждання, сорому і співчуття. Вона характеризується зрілістю моральної свідомості: здатністю аналізувати, судити про явища життя з позицій етичного ідеалу, давати їм самостійну оцінку¹.

Моральна вихованість – це стійкість позитивних звичок і звичних норм поведінки, культура відносин і спілкування в умовах здорового колективу. Про моральну вихованість говорить також наявність у курсанта сильної волі, здатність здійснювати морально – волевий контроль і самоконтроль, регуляцію поведінки. Вона виявляється в активній життєвій позиції, єдності слова і діла, цивільній мужності і рішучості в складних життєвих ситуаціях захищатися вірним своїм переконанням, самому собі².

С. Бражник підкреслює, що про моральність людини можна говорити тільки тоді, коли вона етично поводить себе через внутрішню потребу, коли в якості контролю виступають її власні погляди і переконання. Вироблення таких поглядів і переконань та відповідних звичок поведінки складає сутність морального виховання³.

Моральна спрямованість особистості розкривається не в окремих вчинках, а в її загальній діяльності, яка оцінюється, перш за все, через здатність особистості активно проявляти життєву позицію. Моральна цінність особистості полягає в її готовності затверджувати етичні ідеали суспільства у обраній області діяльності⁴.

Проаналізувавши це питання, можна прийти до висновку, що основними критеріями сформованості моральних якостей курсанта можуть бути його переконання, моральні принципи, ціннісні орієнтації, а також вчинки по відношенню до близьких і незнайомих людей. Звідси витікає, що моральною слід вважати таку людину, для якої норми, правила і вимоги виступають як його власні погляди і переконання, як звичні форми поведінки. Кажучи точніше, в своєму дійсному значенні моральність не має нічого спільного із слухняно-механічним виконанням, вимушеним тільки зовнішніми вимогами встановлених в суспільстві моральних норм і правил. Вона є внутрішнім категоричним імперативом особистості, спонукальними силами

¹ Див.: Лихачев Б.Т. Педагогика "курс лекцій". – М.: Просвещение, 1996. – С. 267.

² Див. там само. – С. 269.

³ Див.: Бражник С.И. Нравственная культура сотрудников органов внутренних дел как фактор укрепления служебной дисциплины // Правовые аспекты укрепления дисциплины в органах внутренних дел. – К., 1985. – С. 27.

⁴ Див.: Мисидейская этика и проблемы нравственного воспитания сотрудников ОВД. – К.: КНУВС, 1991. – С. 83.

якого виступають її здорові суспільні потреби і пов'язані з ними моральні знання, погляди, переконання та ідеали.

У цьому сенсі моральність особистості органічно пов'язана з її моральними відчуттями, з її совістю, з постійною оцінкою своєї поведінки і прагненням до щирого розкаяння в тих випадках, коли допущені порушення моральних принципів. Совість і розкаяння особистості в своїх аморальних вчинках – сильні стимули її етичного розвитку і самоудосконалення. На жаль, формуванню цих особових відчуттів не завжди надається належне значення.

Все це показує, що етичний розвиток особистості неможливий без формування її моральної свідомості, моральної совісті і глибокого внутрішнього прагнення до морального благородства.

Як зазначає А. Кравцов цілісним і основним в особистості є те, що визначає її якості і властивості, такі як переконаність, стійкість, цілеспрямованість, що відображають її спрямованість і сутність. Похідним, індивідуальним, нерозривно пов'язаним з основними якостями особистості є такі показники життєдіяльності, як старанність і успішність. Будь-який вид діяльності курсанта: навчання, праця, суспільна робота, спілкування, позанавчальна діяльність, творчість, обов'язки в сім'ї – може бути оцінений з погляду старанності і успішності¹. Показники цих критеріїв опосередковано свідчать про ступінь розвитку природних здібностей і моральної зрілості курсантів.

Він виділяє наступні компоненти етичної вихованості: знання (у вигляді уявлень і понять) про етичні категорії; мотивація, що відображає відносини курсантів як до моральних норм, так і до вчинків людей в ситуаціях міжособової взаємодії; способи реальної поведінки в модельованих ситуаціях морального вибору, тобто дієвості етичних знань, що виявляються в узагальненості і перенесенні певних форм поведінки в різні життєві ситуації².

Б. Лихачев в якості критеріїв оцінки вихованості людини визначає: "добро" – як поведінка на благо іншої людини (групи, колективу, суспільства в цілому); "істину" – як керівництво при оцінці дій і вчинків; "красу" у всіх формах її прояву і творення. Мірою вихованості людини є численні показники: зовнішність, мова, манера поведінки в

цілому і характерні окремі вчинки, ціннісні орієнтації, відношення до діяльності і стиль спілкування³.

І. Грязнов зазначає, що ефективність процесу духовно-етичного виховання на основі гуманістичних цінностей освіти можна оцінити, виходячи із сформованості духовно-етичних цінностей. Автором були виділені наступні критерії сформованості духовно-етичних цінностей у курсантів: високий (відповідно до віку) ступінь інформованості в духовно-етичній сфері (показники: широта уявлень про найбільш значущі поняття, ступінь сформованості понять); високий ступінь емоційної чуйності по відношенню до подій, що відбуваються, витворів мистецтва (показники: емоційність, адекватність оцінок, свідомість, широта і стійкість інтересу); високий ступінь сформованості духовно-етичних якостей особистості (показники: високий рівень самосвідомості, переконаність, вольові прояви, мотиви діяльності, закріплені уміння, звички поведінки)⁴.

Відповідно до цього їм були встановлені три рівні сформованості духовно-етичних цінностей: емоційно-емпіричний (низький), змістовно-оціночний (середній); діяльно-творчий (високий).

О. Гогочинський підкреслює, що основними критеріями етичної людини є його етичні переконання, моральні принципи, ціннісні орієнтації, а також вчинки по відношенню до близьких і незнайомих людей. Він виділив наступні критерії, які визначають рівень сформованості моральних якостей.

Перший критерій сформованості – це рівень знань особистості про суть, зміст і засоби прояву моральних якостей. Він включає наступні показники: необхідний за об'ємом і змісту понятійний апарат; стійкий прояв операційних умінь, таких, як уміння аналізувати етичну ситуацію, уміння мислити суперечностями, підбирати аргументи, обгрунтовувати власну точку зору.

Другий критерій – спрямованість діяльності особистості. Він включає: стабільність мотивів діяльності курсанта (ступінь сформованості морального ідеалу); інтеріорізацію вимог цивільної поведінки; прагнення до самовиховання відповідних моральних якостей; сприйнятливості до виховних дій.

Третій критерій – відповідність результатів діяльності особистості моральним вимогам. До нього відносяться: цінність результатів

¹ Див.: Кравцов А.А. Критерии анализа методов диагностики воспитанности // Педагогическая диагностика. – 2002. – № 2. – С. 69.

² Див. там само. – С. 71.

³ Див.: Лихачев Б.Г. Педагогика "курс лекций". – М.: Просвещение, 1996. – С. 235.

⁴ Див.: Грязнов І.О. Визначення критеріїв та рівнів моральної вихованості курсантів вищих військових навчальних закладів // Збірник наукових праць. – Хмельницький: Вид-во НАГПУ, 2002. – № 22. – Ч. II. – С. 48.

діяльності майбутнього офіцера; ініціативність його моральної активності; адекватність емоційних проявів; манера (стиль) поведінки - відповідність засобів і прийомів діяльності курсанта вимогам моральної поведінки¹.

М. Тимченко виділяє три основні критерії ефективності морального виховання курсантів: ієрархізація етичного і правового досвіду (когнітивний), прагнення до активної усвідомленої участі в соціальних відносинах і протидія негативним проявам навколишнього середовища (мотиваційний), пошук шляхів реалізації своїх можливостей (практичний)².

С. Крук визначає наступні критерії сформованості моральних якостей курсантів: моральні відчуття (емоційний критерій), моральна свідомість (інтелектуальний критерій), моральні вчинки (мотиваційний критерій). При цьому він визначає наступні рівні сформованості моральних якостей:

- рівень освоєння етичної культури, що відповідає віковим можливостям (відношення до навколишньої дійсності - природи, суспільства, людини);

- здатність до емпатії, відчуття співпереживання і співчуття до "іншого", ступінь розвитку моральності;

- ціннісні орієнтації, що відповідають нормам моралі і принципам патріотизму і толерантності³.

В. Довданов для оцінки моральної вихованості виділяє інформаційно-пізнавальний, мотиваційно-ціннісний, операційно-діяльнісний критерії. Інформаційно-пізнавальний критерій виражається в таких показниках: рівень володіння системою необхідних для ефективного виконання службових обов'язків етичних знань; здатність самостійно оцінювати рівень моральної вихованості підлеглих; здатність здійснювати аналіз морального клімату в колективі підлеглих, формувати власну аргументовану позицію. Мотиваційно-ціннісний критерій ви-

яється в таких показниках: усвідомлення значущості морального виховання для майбутньої професійної діяльності; прагнення до вдосконалення етичних знань, умінь і навичок морального виховання; свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків, коли єдність слова та справи стає повсякденною нормою моральної поведінки курсанта. Операційно-діяльнісний критерій визначається у таких показниках: уміння застосовувати етичні знання для вирішення завдань оперативно-службової діяльності; уміння оцінювати моральний потенціал колективу, моральність стилю діяльності підлеглих, керівників; уміння самостійно організувати процес морального виховання серед підлеглих. Відповідно до критеріїв і показників було розроблено п'ять рівнів моральної вихованості курсантів, а саме: дуже високий, високий, середній, низький та дуже низький⁴.

Н. Щурковою були виділені наступні критерії сформованості моральних якостей:

- мотиваційний критерій - усвідомлення ціннісної характеристики спілкування і характер задоволення цієї потреби; наявність мотиву навчання, особове вдосконалення, захопленість процесом пізнання;

- змістовний критерій - наявність знань, культурних форм, видів і засобів, характеру моральної діяльності, знань моральної культури;

- діяльнісний критерій - комплекс умінь і навичок, що дозволяють актуалізувати і адекватно використовувати свої знання моральної культури⁵.

Крім того, вона визначає в якості критеріїв сформованості моральних якостей сукупність їх якісних і кількісних показників. Кількісними показниками критеріїв виступають: об'єм засвоєних знань, коефіцієнт засвоєння знань як вимірник, за допомогою якого можливо оцінювати і порівнювати рівень сформованості знань. Якісними показниками критеріїв є - повнота, глибина, системність, конкретність, узагальненість, міцність і усвідомленість знань - невіддільні прямому вимірюванню, про прояв яких можна судити тільки через певний час, в моральних діях і вчинках⁶.

¹ Див.: Довданов, В.А. Воспитание нравственных качеств личности в системе дополнительного образования / В.А. Довданов. - Научная мысль Кавказа. - Ростов-на-Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Спецвыпуск. - 2006. - С. 60.

² Див.: Щуркова Н.Е. Изучение личности в учреждениях образования: Пакет методик. - Н. Новгород: НГЦ, 1996. - С. 181.

³ Див. там само. - С. 184.

¹ Див.: Тогочинський О.М. Діагностика ціннісно-сміслової сфери курсантів вузів МВС України // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції "Проблеми загальнопедагогічної підготовки майбутніх учителів": Наукові записки. - Вип. 6. - Ч. II. - Вінниця: Видавництво Вінницького державного педагогічного університету, 2002. - С. 109.

² Див.: Тимченко Н.С. Оптимізація змістовної і методичної сторін процесу формування професійно-етичних якостей майбутніх службових осіб митних органів // 36. наук. праць / Редкол.: В.В.Крижко та ін. - Бердянськ: БДПУ. - № 4 (пед. науки). - 2002. - С. 146.

³ Крук С.Л., Казьмичук С.О. Особливості процесу формування моральної культури у курсантів-прикордонників // Збірник наукових праць. - Ч. II. - Хмельницький: Видавництво Національної академії ПВУ, 2002. - № 20. - С. 133.

М. Долинський основним критерієм сформованості моральних якостей у курсантів вважає наявність у них активної моральної позиції, відчуття внутрішньої свободи, цивільної і людської гідності особистості. Він визначає сформованість моральних якостей рівнем моральної спрямованості особистості, яка включає інтереси, погляди, переконання, соціальні установки, ціннісні орієнтації, морально-етичні принципи і світогляд. Рівень моральної спрямованості виражається в соціальній зрілості особистості, її переконаності, ступенем моральної свідомості. При цьому він виділяє високі рівень розвитку моральної спрямованості, коли переконання, ідеали, схильності відповідають моральним нормам; добрий (переважають високі етичні якості, але мають місце окремі суперечності); середній (етична поведінка суперечлива, без помітного переважання позитивних або негативних якостей); низький (поведінка нестійка, але з переважанням елементів, що не відповідають моральним нормам); незадовільний, коли поведінка, різко суперечить моральним і правовим нормам¹.

Ми вважаємо, що моральність є інтеграційною властивістю особистості, тісно пов'язаною з іншими її етичними характеристиками і тому оцінка особистості курсанта повинна відображати все різноманіття проявів її поведінки, тобто - бути всесторонньою. Саме тому критерії сформованості повинні відповідати наступним вимогам.

Вимога репрезентативності по відношенню до критеріїв моральності повинна виявлятися в стійкості, стабільності поведінки індивіда, в оцінці не окремих вчинків особистості, а в їх сукупності протягом тривалого часу.

Вимоги всебічності і репрезентативності, що пред'являються до критеріїв моральності, тісно зв'язані і з вимогою об'єктивності оцінки поведінки курсанта незалежно від свідомості і волі людей, що здійснюють оцінку. Окрім цього необхідно виділити наступні ознаки, яким повинні задовольняти критерії:

- об'єктивність, тобто можливість оцінювати досліджувану ознаку однозначно, не допускаючи суперечливих тлумачень;
- адекватність, валідність, тобто можливість оцінювати саме те, що необхідно оцінити;
- нейтральність по відношенню до досліджуваних явищ.

Необхідно зазначити, що в сучасній педагогіці затвердився інтеграційний підхід до практичного вивчення етичної вихованості на

рівні світогляду, розвитку демократичної свідомості, внутрішньої свободи особистості, духовно-етичних відчуттів і відношення до суспільства, а також соціальної установки відповідно до прийнятих в суспільстві моральних норм.

Наведені вище погляди різних авторів на критерії сформованості моральних якостей на наш погляд правильні і повною мірою відображають своє призначення визначати рівні сформованості даного феномена стосовно своїх соціумів.

Вивчення проблеми основних напрямків розвитку моральної освіти і виховання дозволило нам виділити *інтелектуальний, оціночно-емоційний, світоглядний, поведінковий критерії* сформованості моральних якостей у курсантів:

Інтелектуальний критерій - виражається в наявності у курсантів глибоких і міцних знань, уміння використовувати їх в різних ситуаціях, застосовувати знання для аналізу своєї поведінки і поведінки навколишніх людей, а також в системності, глибині, стійкості пізнавальних інтересів, самостійності думок.

Оціночно-емоційний критерій - включає оціночні думки, що характеризують відношення курсантів до етичних і духовних цінностей; стійкість, глибину і силу емоційних переживань; наявність у них сформованих загальнолюдських якостей (доброти, співчуття, милосердя, співчуття), що свідчать про альтруїстичну спрямованість їх особистості, що забезпечує становлення у вихованців моральних якостей.

Світоглядний критерій - пов'язаний зі світоглядними установками курсантів; самостійністю, ступенем стійкості думок; здатністю встановлювати зв'язок між усвідомлюваною метою вчинку, його мотивами і засобами досягнення, критичним відношенням до власних вчинків.

Поведінковий критерій - включає різноманітні відносини особистості до суспільства, людей, однолітків, до самого себе, праці, а також стійку систему форм поведінки, за місцем навчання і в соціумі.

Відповідно до виділених критеріїв ми пропонуємо виділити наступні рівні, що характеризують ступінь сформованості моральних якостей (високий, середній, низький).

Низький - пасивність, аморальність, відсутність мети в житті, відсутність пошани до особистості іншого, спрямованість інтересів на себе, егоїзм, низька (або завищена) самооцінка, конфліктність, низький рівень сформованості емпатії, співчуття, нестійкість етичної мотивації, безвідповідальність, часті відхилення від етичних норм.

¹ Див.: Долинський Н.И. Ретроспективный анализ формирования нравственных качеств будущих офицеров: Монография / Н.И. Долинский. - Саратов: СВВ ВВ МВД РФ, 2006. - С. 102.

Середній – пасивне відношення до порушень норм поведінки, рідкісні і нерізно виражені вчинки, в яких виявляються відступи від етичних норм під впливом інших, легко піддається сторонньому впливу, прагнення принести користь по ситуації, потреба в етичній діяльності ситуативна, усвідомлення потреби шанобливого відношення до оточуючих і етична несформованість відповідної поведінки, декілька завищена самооцінка, конформність, середній рівень емпатії.

Високий – дисциплінованість, моральність, уміння стримувати себе, чуйність, відчуття обов'язку, уміння відповідати за свої вчинки, вимогливість до себе і до оточення, шанобливе відношення до інших, активна життєва позиція, прояв гуманності, милосердя по величчю душі і серця, адекватна самооцінка, відчуття благородства і любові до Батьківщини.

Таким чином, в умовах оновлення змісту діяльності органів внутрішніх справ на одне з провідних місць виступає оцінка рівня сформованості моральних якостей у курсантів навчальних закладів МВС України, що являється перспективним напрямком нашого дослідження і яке потребує подальшого вивчення та впровадження в систему освіти МВС України.

Стаття надійшла до редколегії 28.03.2008 р.

НАШІ АВТОРИ

- Борзих Д.В.** юрист I класу, заступник прокурора Ленінського району м. Луганська
- Віскунов В.В.** викладач кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Волков О.О.** заступник начальника районного відділу, начальник СВ Куликівського РВ УМВС України в Чернігівській області
- Воронів І.О.** кандидат юридичних наук, в.о. начальника кафедри теорії та практики організації ОРД Академії управління МВС
- Горбачевський В.Я.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник Департаменту освіти і науки МВС України
- Грошева В.К.** ад'юнкт кафедри господарського та екологічного права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Дробот В.П.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Єрєган А.Р.** ад'юнкт кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Забзаток Д.Є.** кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кафанова О.В.** здобувач кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Кінашук П.Л.** кандидат юридичних наук, доцент, докторант докторантури та ад'юнктури Київського національного університету внутрішніх справ
- Коваль В.С.** доцент кафедри конституційного та міжнародного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Комеров В.А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Корнієнко В.В.** науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем попередження правопорушень та взаємодії з населенням і громадськістю навчально-наукового інституту підготовки фахівців міліції громадської безпеки Харківського національного університету внутрішніх справ
- Красєвська В.О.** аспірант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Кряковцев С.М.** викладач кафедри цивільного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Лавріненко О.В.** кандидат юридичних наук, доцент, науковий співробітник ВОНР інституту, за сумісництвом – професор кафедри цивільного права та процесу Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Литвинов О.М.** кандидат юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Машуков Р.О.** викладач кафедри цивільного права та процесу Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Медведєв Ю.Л.** старший викладач кафедри конституційного та міжнародного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Мовчан Р.О.** ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Назимко Є.С.** курсант Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

- Палій М.В.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального права та кримінології Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Поволоцька С.Г.** кандидат юридичних наук, начальник науково-дослідної лабораторії кримінологічних досліджень Державного науково-дослідного інституту МВС України
- Полтавський А.О.** старший викладач кафедри криміналістичних експертиз навчально-наукового інституту підготовки слідчих та криміналістів Київського національного університету внутрішніх справ
- Резніков А.В.** кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Саянко С.І.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Скорикова І.В.** здобувач кафедри економічної безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Старовойтова Ю.Г.** старший лаборант кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Сухорєбрий І.І.** аспірант кафедри кримінального права Одеської національної юридичної академії
- Токман А.А.** психолог Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
- Целовальниченко Н.Є.** асистент кафедри "Правознавство" Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ЗМІСТ**ДО УВАГИ АВТОРІВ**.....3**Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

Лавріченко О.В. Відмежування "принципів" від суміжних юридичних категорій у контексті аналізу сучасних наукових розробок: теоретико-методологічні аспекти.....	5
Коваль В.С. Конституционное регулирование духовно-культурных отношений в новых государствах Европы и Азии.....	19
Забзалюк Д.Є. Діяльність військового духовенства Української держави гетьмана Павла Скоропадського (історико-правовий аспект).....	26
Резніков А.В. Щодо скасування магдебурзького права в українських землях.....	31
Борзих Д.В. Функція кримінального переслідування.....	38
Кафанова О.В. А.Ф. Коні про основні етичні засади судочинства.....	45
Кряковцев С.М. Захист прав людини при застосуванні технічних засобів у процесі зняття інформації з каналів зв'язку.....	50
Єреган А.Р. Поняття "злочину" та "покарання" в джерелах права Київської Русі.....	55
Медведев Ю.Л. Українські міста і земство в Російській імперії: урядова політика та правова регламентація взаємовідносин наприкінці ХІХ - початку ХХ ст.	62

**Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ
ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА**

Палій М.В., Назимко Є.С. Основні напрямки змін у переліку майна, яке підлягає конфіскації за судовим вироком.....	73
---	----

Дробот В.П. Квалификация заведомо незаконного освобождения от уголовной ответственности.....	79
Грошева В.К. Історія розвитку законодавства про банківське кредитування.....	90
Мовчан Р.О. "Самовільність" як найважливіша ознака злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України.....	99
Сухорєбрий І.І. Співучасть у корупційних злочинах: ознаки та характеристика.....	108

**Розділ III. ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ,
АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА,
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

Комаров В.А. Організаційно-правові питання взаємодії органів внутрішніх справ і засобів масової інформації.....	119
Саєнко С.И. Методика определения оптимальной модели осуществления деликтации и пенализации в сфере административной ответственности.....	124

**Розділ IV. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО,
ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА**

Скориков І.В. Деякі аспекти використання конфіденційних відносин у протидії злочинності в сфері оподаткування.....	133
Кінащук Л.Л. Проблеми визначення ролі та правового становища замовників аудиторської перевірки в Україні.....	136
Краєвська В.О. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення зайнятості громадян в Україні.....	143
Машуков Р.О. Щодо визначення поняття земельної ділянки для садівництва як об'єкта цивільних прав.....	147
Целовальниченко Н.Є. Особливості правового регулювання стажування і випробування в чинному трудовому законодавстві України.....	158
Старовойтова Ю.Г. Щодо моменту закінчення злочинного неподання інформації про фінансові операції спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу.....	167

**Розділ V. ПРОБЛЕМИ БОРотьБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Горбачевський В.Я. Характеристика слідчих ситуацій початкового етапу розслідування умисних вбивств з кваліфікуючими ознаками	174
Полтавський А.О. Про деякі проблемні питання використання дактилоскопічної інформації на сучасному етапі.....	187
Волков О.О. Особливості проведення допиту підозрюваних та обвинувачених при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним створенням, розповсюдженням або збутом шкідливих програмних засобів.....	196
Корнієнко В.В. Напрямки взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю у сфері попередження правопорушень серед неповнолітніх	205
Ловолоцька С.Г. Організаційно-правові основи попередження втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність.....	211
Воронов І.О. Високі інформаційні технології як джерело та засіб отримання оперативно-значимої інформації.....	220
Віскунов В.В. Інформаційне забезпечення дослідження складу злочину, передбаченого в статті 290 КК України	225

Розділ VI. ТРИБУНА ВИКЛАДАЧА

Литвинов О.М. Про внутрішню загрозу національній державності як наслідок тенденцій розвитку системи освіти, або міркування з приводу лекції професора Гельмута Курі	232
Токман А.А. Визначення критеріїв сформованості моральних якостей курсантів навчальних закладів МВС України.....	240

НАШІ АВТОРИ	251
--------------------------	-----

**ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка**

Науково-теоретичний журнал

Випуск № 4

Друкється мовами оригіналу

Відповідальний за випуск О.І. Левченко
За редакцією авторів
Технічний редактор С.С. Свістунова
Комп'ютерна верстка О.В. Васильєва

Підписано до друку 19.12.2008.
Папір офсетний. Формат 60x84 1/16.
Друк ризографічний. Гарнітура Book Antiqua.
Ум. друк. арк. 16,0. Ум. фарбо-відб. 16,0.
Обл.-вид. арк. 15,345. Тираж 500 прим. Зам. № 67

Редакційно-видавничий відділ Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4
Свідоцтво про реєстрацію ЛН № 1052-173/ПР від 21.05.2008 р.